

NINA ELISABETH INGEBRETSEN

Bonde, leilending eller husmann?

En studie av bosetningsenheter fra tidlig- og høymiddelalder i Sør-Rogaland

Bonde, leilending eller husmann?

En studie av bosetningsenheter fra tidlig- og
høymiddelalder i Sør-Rogaland

Av
Nina Elisabeth Ingebretsen

Hovedfagsoppgave i
Arkeologi med vekt på Norden
Universitetet i Bergen
Høsten 1997

FØRORD

Min veileder Bjørn Myhre fortjener en stor takk for god veiledning, støtte og oppmuntring gjennom hele prosessen med hovedoppgaven.

Takk også til AmS som ga meg en måneds permisjon betalt av forskningsmidler for å avslutte oppgaven.

Mange venner og kolleger ved AmS skal også ha takk for støtte og hjelp, selv om bare noen nevnes spesielt. Kjemiker Anders Forsberg tok turen til Lyngaland sammen med meg og tok fosfatprøver. Historiker Einar Solheim Pedersen har lest gjennom de fire første kapitlene og gitt kommentarer. Bibliotekar Liv Bakke har skaffet en mengde litteratur. Tegner ved AmS, Astrid Hølland Berg har laget gjenstandstegningene, mens arkeolog Per Hernæs har gitt meg lov til å bruke hans upubliserte oppmålingstegning fra Uadal. En spesiell takk går til konserveringsavdelingen og vitenskapelig arkiv der jeg har jobbet i den tiden jeg har holdt på med hovedoppgaven, og til Tone, Bitten, Catinka og Turid.

Ishtiak skal ha takk for PC-hjelp og mange turer rundt på ødegårdene, og mamma for den uforglemmelige turen til Uadal.

Stavanger, oktober 1997

INNHold

1	PROBLEMSTILLING OG DEFINISJONER	1
1.1	PROBLEMSTILLING OG KILDER	1
1.2	PERIODEN 1050-1350	2
1.3	GÅRDSBEGREPET	3
2	FORSKNINGSHISTORIE	5
2.1	OVERBLIKK OVER GÅRDSFORSKNINGEN PÅ SØRVESTLANDET	5
2.2	PROBLEMSTILLINGER OMKRING MIDDELALDERGÅRDEN	7
2.2.1	Middelaldertuftene - datering, typologi og funksjon	7
2.2.2	Gårdsstruktur og driftsmåter	10
2.2.3	Gård og samfunnsstruktur	19
3	EIENDOMSFORHOLD, FOLKETALL OG SOSIALE GRUPPER I MIDDELALDER-SAMFUNNET	22
3.1	EIENDOMSFORDELING OG BEFOLKNINGENS STØRRELSE	22
3.2	BONDE, LEILENDING ELLER HUSMANN?	23
3.2.1	Bondestanden	26
3.2.2	Leilendingsvesenet	27
3.2.3	Husmannsvesenet	30
3.3	FORSKJELLER OG LIKHETER MELLOM DE ULIKE GRUPPENE	34
4	KRITERIER FOR EN SOSIAL INNDELING AV MATERIALET	36
4.1	TID	36
4.2	STØRRELSE	38
4.3	STED	41
4.4	NAVN OG SKRIFTLIGE KILDER	44
4.5	KONKLUSJON: KRITERIER FOR EN SOSIAL GRUPPERING AV MATERIALET	47
5	PRESENTASJON AV DET ARKEOLOGISKE KILDEmaterIALET	49
5.1	LYNGALAND (HOMSI)	51
5.1.1	Tid	52
5.1.2	Størrelse	55
5.1.3	Sted	58
5.1.4	Navn og skriftlige kilder	59
5.1.5	Sammendrag	59
5.2	HANALAND	60
5.2.1	Tid	61

5.2.2 Størrelse	64
5.2.3 Sted	66
5.2.4 Navn og skriftlige kilder	66
5.2.5 Sammendrag	67
5.3 HANABERGSHAGEN	67
5.3.1 Tid	69
5.3.2 Størrelse	70
5.3.3 Sted	71
5.3.4 Navn og skriftlige kilder	71
5.3.5 Sammendrag	72
5.4 BIRKELANDSTØLEN.....	72
5.4.1 Tid	73
5.4.2 Størrelse	74
5.4.3 Sted	75
5.4.4 Navn og skriftlige kilder	76
5.4.5 Sammendrag	76
5.5 BIRKELAND AV STORE EIGE	78
5.5.1 Tid	78
5.5.2 Størrelse	81
5.5.3 Sted	81
5.5.4 Navn og skriftlige kilder	82
5.5.5 Sammendrag	82
5.6 FODNA-MOSSIGE	82
5.6.1 Tid	83
5.6.2 Størrelse	84
5.6.3 Sted	86
5.6.4 Navn og skriftlige kilder	87
5.6.5 Sammendrag	87
5.7 HOMSLAND	88
5.7.1 Tid	89
5.7.2 Størrelse	91
5.7.3 Sted	91
5.7.4 Navn og skriftlige kilder	91
5.7.5 Sammendrag	92
5.8 BJELLANDSØYNO	92
5.8.1 Tid	93
5.8.2 Størrelse	93
5.8.3 Sted	95
5.8.4 Navn og skriftlige kilder	95
5.8.5 Sammenfatning	96
5.9 UADAL.....	96
5.9.1 Tid	96
5.9.2 Størrelse	98
5.9.3 Sted	99
5.9.4 Navn og skriftlige kilder	100
5.9.5 Sammendrag	100
5.10 "ØSTRIMB" AV HETLAND.....	101
5.10.1 Tid	101
5.10.2 Størrelse	103

5.10.3 Sted	105
5.10.4 Navn og skriftlige kilder	105
5.10.5 Sammendrag	105
5.11 FODNABERGHEIO	106
5.11.1 Tid	106
5.11.2 Størrelse	108
5.11.3 Sted	109
5.11.4 Navn og skriftlige kilder	109
5.11.5 Sammendrag	109
6 OPPSUMMERING OG KONKLUSJON.....	110
6.1 TID	110
6.2 STØRRELSE	112
6.3 STED.....	114
6.4 NAVN OG SKRIFTLIGE KILDER.....	115
6.5 SAMMENLIGNING MED ANDRE ØDEGÅRDER FRA SAMME TID.....	115
6.5.1 Høybøen.....	116
6.5.2 Lurekalven	116
6.5.3 Sammenligning	116
6.6 BONDE, LEILENDING ELLER HUSMANN - ET TOLKNINGSFORSØK	118
6.7 AVSLUTNING	122
LITTERATURLISTE	125
APPENDIX	132

FIGURER

Forside: Erling Skjalgsson og trellene hans. Erik Werenskiolds tolkning fra Snorres kongesagaer/Heimskringla.

Figur 1. Rønneseths fase Ia	13
Figur 2. Rønneseths fase Ib	13
Figur 3. Rønneseths fase II	14
Figur 4. Rønneseths fase III	14
Figur 5. Erik Werenskiolds tegning av Erling Skjalgsson og trellene hans	24
Figur 6. Jordegods i bondeie i 1661	26
Figur 7. Iversens modell for utviklingen av leilendingsvesenet	30
Figur 8. Kart over Rogaland med de utvalgte ødegårdene markert	49
Figur 9. Ødegården Lyngaland (Homs) i Sælands utmark	52
Figur 10. Lyngaland med middelalderhusene og åkerreina markert	53
Figur 11. Provans fosfatkart over Lyngaland	55
Figur 12. Lyngaland, tufta med middelalderbosetning	57
Figur 13. Skiferbryne fra Lyngaland (S 4931f)	58
Figur 14. Hanaland	61
Figur 15. Glasert leirkarskår fra Hanaland (S6280b)	62
Figur 16. Middelaldertuftene på Hanaland	65
Figur 17. Hanabergshagen	68
Figur 18. Hanabergshagen, tuftene.	70
Figur 19. Birkelandstølen og middelaldertuftene på Kjelve og Stølsletten	73
Figur 20. Glassperle fra Birkelandstølen (S 6173a)	74
Figur 21. Tuftene på Birkelandstølen med Myhres forslag til romoppdeling	75
Figur 22. Birkeland av Store Eige	77
Figur 23. Tuft 4 på Birkeland med Myhres forslag til rominndeling	79
Figur 24. Tuft 5 på Birkeland med Myhres forslag til rominndeling	79
Figur 25. Bakstehellefragment med spor etter jernhåndtak fra Birkeland (S 4899h)	80
Figur 26. Fodna-Mossiges plassering på grensa mellom Mossige og Tjensvoll	83
Figur 27. Kleberkarskår med øre fra Fodna-Mossige (S 8410b).	84
Figur 28. Den undersøkte tufta på Fodna-Mossige	85
Figur 29. Arnfrid Opedals oppmåling av Homsland	88
Figur 30. Bjørn Myhres tolkning av tuftekomplekset på Homsland	89
Figur 31. Jordsmonnet på Bjellandsøyno	94
Figur 32. Fosfatfordeling i jordsmonnet på Bjellandsøyno	94
Figur 33. Tuftekomplekset på Uadal	97
Figur 34. Tuftene på Uadal med middelalderbosetningen markert	98
Figur 35. Uadal, andre ødegårder og historiske gårder i Vigesa-grenda	99
Figur 36. "Østrimb"	102
Figur 37. Kart: "Østrimb", andre ødegårder og historiske gårder i nærområdet	104
Figur 38. Fodnabergheio.	107

TABELLER

Tabell 1. Gruppen ”små” ødegårder.....	113
Tabell 2. Gruppen ”store” ødegårder.	113
Tabell 3. Ødegårdenes plassering.	114
Tabell 4. Tolkningsforsøk. Gruppering ut fra størrelse og plassering.....	120

1 PROBLEMSTILLING OG DEFINISJONER

I flere år har jeg vært engasjert ved Arkeologisk museum i Stavanger. Det er derfor naturlig å velge et materiale og en problemstilling som kan relateres til Rogaland i min hovedoppgave. Gårdsforskningen har lang tradisjon i Rogaland, og har dessuten vært et av emnene jeg har interessert meg spesielt for helt siden jeg begynte å studere arkeologi ved Universitetet i Oslo. Jeg tenker da særlig på forskning omkring den såkalte folkevandringstidsgården på Sørvestlandet. Da jeg senere studerte historie ved Rogaland distriktshøgskole, stilte Ottar Rønneseth ved forelesningene i gårdshistorie spørsmål ved arkeologiens metoder og resultater innenfor gårdsforskningen. Det var særlig overgangen fra den forhistoriske til den historiske gården, og kontinuitetsproblemet han tok opp til diskusjon. Også dette inspirerte min interesse for gårdshistorie.

1.1 PROBLEMSTILLING OG KILDER

Den fysiske strukturen på gårdsanleggene fra jernalder og middelalder er grundig debattert innenfor arkeologien, men vi har ingen inngående diskusjon om den sosiale strukturen på anleggene og det innbyrdes forholdet mellom dem. Sporene etter bosetning på landsbygda i middelalder er i tillegg en kildekategori det har vært arbeidet lite med. Hovedproblemstillingen i dette arbeidet vil derfor være å sette de arkeologiske bosetningssporene fra tidlig middelalder og høymiddelalder inn i en sosial sammenheng. Jeg ønsker å forsøke å koble de fysiske bosetningssporene til konkrete sosiale grupper i samfunnet. Ved bruk av ulike kilder vil jeg sette søkelyset på variasjonen mellom samfunnsklassene og hvordan denne variasjonen får fysiske uttrykk gjennom gårdsanleggene. 11 ødegårder i Sør-Rogaland utgjør det konkrete arkeologiske kildematerialet, og jeg vil undersøke om disse kan kobles til de spesifikke gruppene selveiende bønder, leilendinger og husmenn.

Tiden fra vikingtidens slutt til 1350 er en periode i krysningpunktet mellom fagdisiplinene historie og arkeologi. Ved å trekke inn historieforskningen på den ene siden og det arkeologiske kildematerialet og arkeologisk forskning på den andre siden, forsøker jeg å få inn noen "nye"

tanker om det sosiale aspektet ved det utvalgte arkeologiske kildematerialet: gårdsanleggene i tidlig middelalder og høymiddelalder.

Tidligere arkeologisk forskning omkring gården på Sørvestlandet ligger til grunn for min tilnærming til materialet. Jeg benytter meg også av historikere som har arbeidet med bosetnings- og gårdsforskning, trellevesenet, leilendingsvesenet og husmannsforskning. Bygdebøker og verker om Rogalands historie bidrar også til å få en oversikt over områdets utvikling i middelalder. Jeg går i liten grad til de historiske primærkildene.

1.2 PERIODEN 1050-1350

Ut fra arkeologisk og historisk litteratur har det ikke lyktes meg å finne noen standard kronologisk avgrensning og underinndeling av den nordiske middelalder. Knut Helle (1995) daterer vikingtidens slutt til omkring 1050, og benevner perioden 1050-1130 tidlig kristen middelalder. Sigurd Jorsalfares død i 1130 startet stridigheter om kongemakten, som igjen utløste borgerkrigene (1134-1240). Fra ca. 1130 er det skriftlige kildematerialet rikere enn tidligere, og borgerkrigene blir skildret i de første samtidssagaene. Lovmateriale, enkelte brev og dokument samt stående bygninger, bygningsdeler og kirkekunst kjennes fra 1100-tallet av. I tillegg har bygravningene avdekket et rikt materiale fra middelalder. Fra 1130 er det derfor mulig å skrive en mer omfattende og sammenhengende norgeshistorie enn tidligere, og Helle setter derfor overgangen fra tidlig middelalder til høymiddelalder ved år 1130. Høymiddelalderen tar slutt med Svartedauen i 1350 (Helle 1995:16ff,79). Det er vanlig å bruke betegnelsen senmiddelalder på perioden fra 1350 og fram til midten av 1500-tallet, eller til reformasjonen i 1537.

Periodene jeg konsentrerer meg om er tidlig middelalder og høymiddelalder. På grunn av vanskelighetene med nøyaktig datering av det arkeologiske materialet innenfor dette tidsrommet, er det sjelden mulig å skille mellom tidlig middelalder og høymiddelalder. Jeg velger derfor å bruke en fellesbetegnelse, eldre middelalder, på hele dette tidsrommet. Overgangen mellom vikingtid og tidlig middelalder kan heller ikke påvises nøyaktig i det arkeologiske materialet. Helle setter overgangen til 1050, men det er også vanlig å datere vikingtidens slutt til

slaget på Stiklestad i 1030. Jeg holder meg til Helles kronologiske inndeling av middelalder, men år 1050 blir bare en omtrentelig datering for middelalderens begynnelse.

1.3 GÅRDSBEGREPET

I arbeidet med eldre middelalder må jeg forholde meg til både arkeologisk og historisk forskning og begrepsbruk. Det kan lett oppstå usikkerhet når det ikke er enighet om begrepenes definisjon, dette gjelder også gårdsbegrepet som sjelden blir presisert i litteraturen.

I dagligtalen brukes ofte begrepet gård om et gårdsbruk eller om den samlingen gårdsbruk en opprinnelig gård kan være delt opp i. Stedsnavnforskere og bosetningshistorikere bruker gjerne gård i betydning den opprinnelige gården som det overleverte gårdsnavnet er knyttet til, altså navnegården. En annen betydning av begrepet gård, er matrikkelgård, som hverken trenger være identisk med navnegården eller gårdsbruket (Holmsen 1979:13f).

Det nordiske ødegårdsprosjektet har utarbeidet en felles terminologi for deltagerne. De norske historikerne bruker navnegård som betegnelse på en primær bosetningsenhet som betegnes med ett og samme navn. Gård og navnegård brukes som synonyme begreper. Navnegården eller gården deles gjerne opp i flere bruk eller gårdsbruk, altså individuelle drifts- og bosetningsenheter som normalt bebos og brukes av én familie. En gård som har vært ute av drift som selvstendig driftsenhet så lenge at denne tilstanden regnes som mer enn rent forbigående, benevnes ødegård. Ved total ødelegging er hele navnegården lagt øde, mens ved partiell ødelegging er ikke alle brukene på navnegården lagt øde. Dersom det dreier seg om en demografisk ødegård, vil det si at gården ikke har fast bosetning, er det en økonomisk ødegård, foregår der ingen gårdsdrift eller økonomisk utnyttelse (Sandnes og Salvesen 1978:30ff).

En mye sitert definisjon på gård i arkeologisk litteratur er hentet fra Anders Hagens Sostelid-publikasjon (1953). "Det viktigste særmerke på det fenomen vi her benevner en *fast gård*, er innføring av kreaturene og pløye åkrer." (Hagen 1953:319, og i bla. Johansen 1979:96, Vinsrygg 1974:37).

Synnøve Vinsrygg har med både det økonomiske og det sosiale aspektet i sin gårdsdefinisjon fra 1974: "Garden er ei stabil busetjing, ein fast tilhaldstad for minst ein familie, moglegvis fleire. Utøving av jordbruksøkonomi i høve til ei dyrka innmark (...) har vore konstituerande ved garden som sosial institusjon." (Vinsrygg 1974:37, og i Johansen 1979:96).

Ofte blir gård, gårdsanlegg og ødegård brukt i omtrent samme betydning av arkeologer. Gård er et noe abstrakt begrep, den økonomiske og sosiale enheten. De fysiske sporene benevnes gjerne gårdsanlegg, mens ødegård brukes om både de fysiske elementene og den økonomiske og sosiale enheten i mer abstrakt forstand (Johansen 1979:96).

Navnegård skal her brukes som definert i Ødegårdsprosjektet, som den primære bosetningsenheten som betegnes med ett og samme navn. Egne middelalderske enheter med navn, nevnt i skriftlige kilder, vil også kalles navnegårder. Betegnelsen gårdsbruk brukes om den enkelte drifts- og bosetningsenhet, dens bygninger og andre element som gjerder, åker og eng, og som sosial og økonomisk enhet. Dersom det er bare ett bruk på en navnegård, vil denne karakteristikken også gjelde for enheten gård. Når det i denne forbindelse gjelder gård og gårdsbruk, holder jeg meg til Vinsryggs gårdsdefinisjon, som er sitert ovenfor. Som Johansen har påpekt (1979:96), har gårdsanlegg gjerne et mer konkret innhold, og vil her referere til de fysiske elementene på det enkelte gårdsbruk. Ødegård blir her også brukt om det enkelte gårdsanlegg, dersom ikke annet blir presisert.

2 FORSKNINGSHISTORIE

Det naturlige utgangspunktet for arbeidet med de konkrete gårdsanleggene er tidligere arkeologisk gårdsforskning, og da spesielt forskning omkring ødegårder fra middelalder. I dette kapittelet vil jeg gi en kort oversikt over gårdsforskningen på Sørvestlandet generelt. Deretter vil jeg trekke fram representative problemstillinger det har vært arbeidet med i forbindelse med middelaldergården på Sørvestlandet, og definere min egen vinkling for arbeidet med ødegårdene ut fra dette.

2.1 OVERBLIKK OVER GÅRDSFORSKNINGEN PÅ SØRVESTLANDET

I årene 1891-1893 reiste Gabriel Gustafson omkring på Jæren og samlet opplysninger om og registrerte fornminner, deriblant hustufter og gårdsanlegg (Gustafson 1891-1893). Konservator Tor Helliesen, zoolog av yrke og bestyrer ved Stavanger Museum, var derimot den første som systematisk registrerte fornminner, og blant dem hustufter, rydningsrøyser og gardfar på nordre og midtre del av Jæren. Han publiserte sine fornminneregistreringer i årene fra 1898 til 1913 (Helliesen 1898-1913). Den første hustuftundersøkelse i Norge ble foretatt i 1907, da Haakon Shetelig grov to tufter på Ævestad i Hå kommune. Helge Gjessing foretok utgravning av en tuft på Reve i Klepp ti år etter. Hustuftundersøkelsene kom i gang for fullt i 1918 med Gjessings undersøkelser på Lista. Jan Petersen startet sine mange undersøkelser i Rogaland i 1923 (Ferkingstad), og Sigurd Grieg fortsatte Gjessings undersøkelser på Lista fra 1930 og noen år framover (Henriksen 1994, Haavaldsen 1984, Myhre 1972, Petersen 1933, 1952).

Den arkeologiske gårds- og bosetningsforskningen har siden 1920-årene og fram til i dag vært preget av funksjonelle forklaringsmåter, mener Ronny Henriksen (1994:23). Jeg sier meg enig i dette. For å sette det på spissen har det vært det rent funksjonelle aspektet, tilpasning til og optimal utnyttelse av naturmiljøet, beregninger av åkerareal, antall husdyr og mennesker, samt huskonstruksjoner og hustyper som har preget gårdsforskningen. En stor del av dette har vært grunnforskning som har dannet basis for videre diskusjoner, men disse diskusjonene har i liten grad gått lenger enn til gårdens fysiske oppbygning og struktur. Et annet trekk ved den

arkeologiske gårdsforskningen er at den i hovedsak har dreiet seg om eldre jernalder, og spesielt den såkalte folkevandringstidsgården.

Ronny Henriksen (1994) deler gårdsforskningen på Sørvestlandet inn i to hovedfaser: "hustuftperioden" og "gårdsstruktur-perioden".

I perioden 1925-1950 var hustuftundersøkelsene, med Jan Petersen (1933, 1936, 1952) i spissen, den mest sentrale virksomheten ved Stavanger Museums Oldsaksamling (Petersen 1952:12). Det var særlig tuftene som ble undersøkt, lite vekt ble lagt på de andre gårdselementene, selv om Petersen også påpekte sammenhengen mellom hus, gravhauger, kve, geil, heimebø og gjerder (1933:106).

Gårdsforskningen gikk inn i en ny fase med Anders Hagens Sostelidundersøkelser (1953). Nå ble vekten lagt på gårdens fysiske struktur, gården som en helhet bestående av ulike fysiske elementer. Endring i den sørvestnorske gårdens struktur og driftsmåter over tid, fra den forhistoriske til den historiske gården, kan sies å være kjernen i den debatten som utspant seg, særlig i årene 1955 til 1974. Publikasjoner, artikler og debattinnlegg fra de impliserte parter avspeiler sterk faglig uenighet mellom på den ene side en kulturgeografisk preget tilnæringsmåte ved Ottar Rønneseth, og en noe mer tradisjonell, arkeologisk tilnæringsmåte representert særlig ved Odmund Møllerop og Bjørn Myhre. En vridning mot det å se gården som en del i en større sosial sammenheng kom etter kommentarene i NAR 1974, med Bjørn Myhres artikler i 1978 og 1985, og artikkelsamlingen På leiting etter den eldste garden (Fladby og Sandnes 1979), der forskningsresultater for hele Norge framlegges.

Jeg synes også å se en tredje fase innen gårdsforskningen på Sørvestlandet, en fase som startet med Myhres undersøkelser av gårdsanlegget på Ullandhaug i 1968-1969. I Ullandhaug-publikasjonen (Myhre 1980) er huskonstruksjon, husenes funksjon, rominndeling og utvikling over tid det sentrale. Selv om mye av dette ikke er nytt, og gårdsstrukturdebatten ennå ikke er glemt, er denne vekten på husenes konstruksjon og funksjon noe som i stor grad har preget forskningen i denne tredje fasen fram til i dag (f.eks. Komber 1989, Løken 1992, Myhre 1980, 1982a, 1982b). Denne dreiningen har blant annet tilknytning til framveksten av den eksperimentelle arkeologien. Gjenoppbyggingen av gårdsanlegget på Ullandhaug på 1970-tallet var et ledd i forskningen, og også et ledd i formidlingen. Formidling via "opplevelse" har stadig blitt

viktigere. I tilknytning til dette bør undersøkelsene på Forsandmoen framheves. I Forsandprosjektet har maskinell avtorvning av store arealer avdekket forhistorisk landsbybebyggelse. Detaljer ved huskonstruksjonene (stolpehull, veggriller, ildsteder) har latt seg studere, og dette har vært sentralt for det videre arbeidet, der rekonstruksjon av deler av landsbyen i formidlings- og forskningsøyemed er igang (Løken 1995).

2.2 PROBLEMSTILLINGER OMKRING MIDDELALDERGÅRDEN

Den arkeologiske forskningen omkring gården i middelalder danner bakgrunnen for min oppgave. Jeg vil konsentrere forskningshistorien om problemstillinger, forklaringsmodeller og dateringskriterier brukt i forskningen omkring middelalderens gårdsbosetning, og trekke ut kriterier jeg vil legge vekt på i arbeidet med mitt arkeologiske kildemateriale. Jeg velger å ta for meg tre emner, eller problemkompleks, som jeg mener kan gi et representativt bilde av denne forskningen. Jeg starter med å se på datering av tufter og middelalderbosetning, og forskning omkring husenes konstruksjon, funksjon og rominndeling. Videre vil jeg se nærmere på debatten omkring gårdsstruktur og driftsmåter, før jeg tar for meg det siste problemkomplekset som er gården sett i lys av samfunnsutviklingen. Disse tre problemkompleksene sammenfaller ikke med de tre fasene i gårdsforskningen som er skissert ovenfor.

2.2.1 Middelaldertuftene - datering, typologi og funksjon

Jan Petersen undersøkte, med god hjelp spesielt av lærer Peder Heskestad og ellers studenter og lokale krefter, mellom 40 og 50 gårdsanlegg og enkelttufter i Rogaland i årene 1923-1950. De fleste er datert til eldre jernalder, fortrinnsvis folkevandringstid. Det som vekket Petersens interesse for hustuftene og gårdsanleggene var gårdsnavnene, mange av dem land-navn. Petersen så muligheten for å datere disse navnene nærmere ved en undersøkelse av hustuftene (1952:16). Han var i begynnelsen mest opptatt av hustuftene og gravhaugene, mens også andre element som kve, geil og gjerder ble vist interesse etterhvert (1933:3).

Petersen er den første som undersøker tufter som kan dateres til vikingtid og tidlig middelalder (1933:106). Her er gjenstandene fra de undersøkte tuftene det primære dateringsgrunnlaget for Petersen. Kleberkarskår, bryner, spinnehjul, skiferheller med innskårne striper, jernsaker og mangel på keramikk er det som preger det yngre materialet (1933:96ff). Petersen finner tufter med bosetning i flere faser, yngre romertid/folkevandringstid og yngre jernalder eller middelalder, og hus med enten en eldre eller en yngre bosetningsfase. Han påpeker at det som oftest er en ødeperiode på noen hundre år der det finnes to faser i bosetningen. Om tuften på Hønnland av Åmdal i Eigersund sier Petersen: "Man vil da helst oppfatte forholdet slik at en mann har bygget sig hus der i 6. årh., huset er blitt forlatt i slutten av 6. årh. eller begynnelsen av 7., men så i middelalderen, kanskje i 14. årh., har en mann igjen slått sig ned deroppe, kanskje utbedret det gamle hus." (1933:21).

Dette sitatet kan også illustrere et velkjent dateringsproblem, det eldste materialet kan i de fleste tilfeller dateres nøyaktig innen et hundreår, mens den yngre bosetningen er vanskeligere å plassere i tid. Ofte plasseres den i vikingtid, i den lange tidsepoken middelalder, eller i den noe ubestemmelige båsen "nyere tid". I tillegg til dette kan sitatet også være et eksempel på den androsentrisme som har preget gårdsforskningen i Petersens tid, og også senere. Det er "en mann" som har bosatt seg på plassen, ikke en kvinne eller en familie.

De yngre hus er stort sett kortere enn de fra eldre jernalder, konstaterer Petersen. Han ser ingen utvikling fra eldre til yngre hus med hensyn til inngangene. I flere av de yngre husene mangler stolpehull, men stolpene kan ha stått på heller eller rett på berget. Der stolpehull finnes i de yngre tuftene, er de mer regelmessig plassert enn i de eldre tuftene. Ildstedene blir også trukket fram, disse er gjennomgående ulike i de eldre og yngre tuftene. I de eldre husene er den såkalte "åregruen" vanligst, vanligvis finnes et eller et par større sentralildsteder i tillegg til mindre ildsteder. I de yngre hustuftene finnes ofte en oppbygget røys, 30-40 cm høy, i stedet for åregrue. Eller det finnes ildsteder bestående av en til to flate heller omgitt av "kantstein" eller oppstående "kantheller". Petersen fant lignende anlegg også i de eldre tuftene, men disse tolket han som heller for korntørking (Petersen 1933:78ff).

Folkevandringstidens hustype lever videre gjennom yngre jernalder og middelalder, og denne hustypen har vært i bruk helt til nyere tid, kan Petersen konstatere: "(...) det er dog av den største interesse å kunne knytte forbindelsen, å kunne finne de manglende ledd fra folkevandringstid til

nyere tid. Det er riktignok ikke mange vi har hatt av disse yngre hustuffer i ovenstående gjennomgåelse, men de er der dog, og de vil sikkert med tiden bli komplettert med flere." (1933:106).

Også Bjørn Myhre finner kontinuitet i langhustradisjonen fra eldre jernalder til middelalder i Rogaland. Mangel på stolpehull etter indre takbærende stolperækker i middelaldertuftene tyder imidlertid på en endring i huskonstruksjonen over tid, der de bærende elementene flyttes fra frittstående stolperækker ut til veggene. Konstruksjonsendringen må ha startet før middelalder, da enkelte vikingtidshus også mangler stolpehull, eller har stolperækkene trukket nærmere midtlinjen. De undersøkte middelalderhusene kan ha vært stavbygde, der bærende stolper i veggene kan ha stått på syllstokker eller på steinunderlag. Enkelte av husene kan ha vært laftet, og en kombinasjon av laftede rom og stavbygde rom er også en mulighet. Ytre steinmurer kan ha vært brukt enten husene var stavbygde med indre trevegger eller husene var laftet. Ildstedene flyttes i mange tilfeller fra midten av rommet inn til en vegg eller et hjørne i middelalder (Myhre 1980:358ff, 1982a:114f).

I Rogaland finnes ikke eksempler på sammenbygning av fjøs og bolig i middelaldertufter, slik som i den vanlige hustypen i folkevandringstid. Tuftene er kortere enn tidligere, men tradisjonen med ulike boligrom i langhus holder seg. I noen tufter er det spor etter en sentral gang med et boligrom på hver side. Små ettromshus kjennes også. Fra fjellstrøkene rundt Hardangervidda kjennes langhus med både bolig og fjøs. De undersøkte tuftene kommer hovedsakelig fra smågårder og utkantområder, trolig er de ikke representative for byggeskikken i sentralbygdene (Myhre 1980:358ff, 1982b:206).

Boligdelen i middelaldertuftene er vanligvis todelt, en inndeling som også var vanlig i folkevandringstid og vikingtid. Myhre foreslår betegnelsene eldhus og stove på disse to rommene, det er betegnelser som finnes i skriftlige kilder fra middelalder. Eldhuset var i nyere tid i bruk til baking, ølbrygging og grovere kjøkkenarbeid, mens stova var oppholdsrom og soverom. Vanligvis har et av boligrommene stort hovedildsted, mens det andre har små eller ingen ildsteder. Rommet med stort ildsted kan ha hatt funksjon som eldhus, mens rommet uten eller med små ildsteder kan ha fungert som stove. I tillegg til disse to rommene nevnes også ofte buret (forrådsrom for mat) i skriftlige middelalderkilder. Buret må vanligvis ha vært bygd som

et eget hus, eller der skut er påvist, kan denne ha fungert som bur (Myhre 1980:382ff, 392, 1982b).

Stående sammenbygde hus fra Vestlandet er ofte inndelt i stove (røykstove), eldhus og bu. Ofte er da nye hus på 1700 og 1800-tallet sammenbygd med eldre hus. Det kjennes årestuer fra middelalder som senere ble sammenbygd med nytt stovehus, og endret i den forbindelse funksjon fra stove til eldhus. Sammenflytting og oppdeling av hus kan ses i sammenheng med ulike eiendomsforhold i tunet, og kan ha foregått i hele middelalder og i senere hundreår (Lærum og Brekke 1990:75ff).

Datering av tuftene og spørsmål omkring kontinuitet og utvikling i husenes konstruksjon og funksjon har ligget som en basis i forskningen omkring gårdshusene. Jeg vil ut fra gjennomgangen ovenfor trekke fram enkelte punkter som er sentrale i dateringsøyemed. Først og fremst er gjenstandsmaterialet brukt som dateringsgrunnlag, blant annet baksteheller, kleberkarskår og bryner. Dernest er det et typisk trekk ved de sikkert daterte middelaldertuftene at de mangler spor etter indre takbærende stolperækker. Husene i Rogaland er rene bolighus og er derfor kortere enn folkevandringstidshusene, som også rommer fjøs. Petersen mener ildstedene i de yngre tuftene skiller seg ut fra eldre jernalders åregruer ved at de kan være omgitt av opprettstående kantheller eller kantstein eller er utformet som en oppbygget røys. I følge Myhre ble ildstedene ofte flyttet til et hjørne eller inntil en vegg i middelalder. Ved befaring i marka har jeg registrert at middelaldertuftene gjerne skiller seg fra de eldre tuftene ved tydeligere markerte ytre veggmurer av stein og av og til indre skillevegger av stein.

2.2.2 Gårdsstruktur og driftsmåter

Med Anders Hagens Studier i jernalderens gårdssamfunn (1953), publikasjonen om Sostelidundersøkelsene, fikk gårdsforskningen et videre perspektiv enn tidligere, da vekten hovedsakelig hadde vært lagt på hustuftene. Hagen så gården som en helhet i større grad enn før, naturvitenskapene ble tatt med, og andre element enn tuftene ble undersøkt. Åkersporene ble særlig vektlagt. Selv om denne publikasjonen dreier seg om gården i eldre jernalder, fikk Hagens metoder og undersøkelser av gårdsstrukturen stor betydning for den videre forskning

omkring middelaldergården. Det var først og fremst diskusjon om endring i gårdens fysiske struktur som kom til å prege gårdsforskningen framover og inn på 1970-tallet.

Jeg vil her hovedsakelig diskutere den delen av strukturdebatten som omhandler overgangen fra den forhistoriske til den historiske gårdsstrukturen. Jeg vil se på hva som karakteriserer denne debatten, hvilke problemstillinger som ble drøftet og hvilke resultater som ble framlagt.

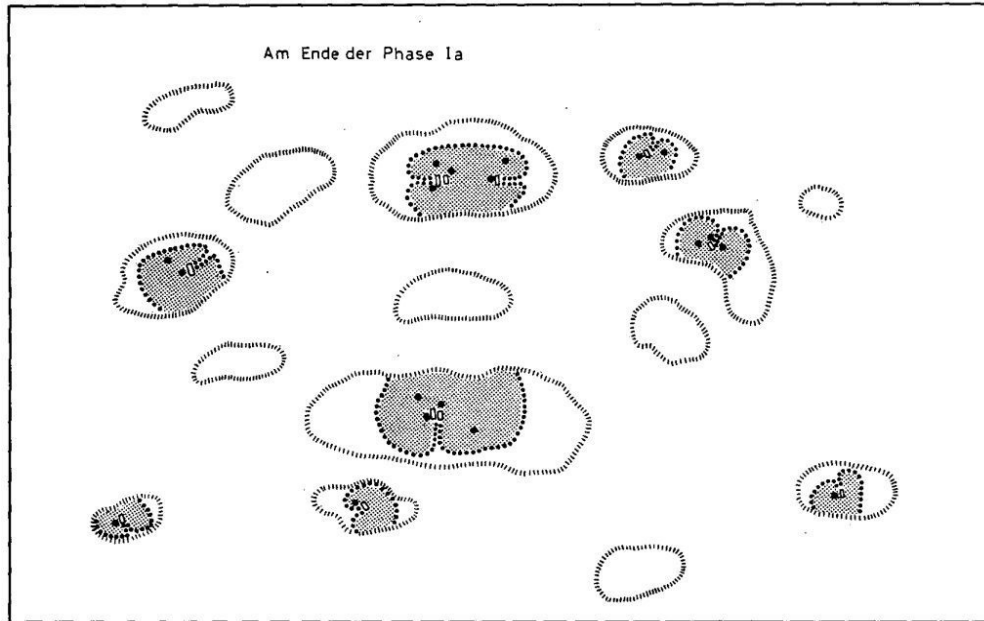
Ottar Rønneseth publiserte i 1955 en artikkel med kontinuitetsproblemet i gårdssamfunnet på Jæren som tema. Overalt hvor det er opplendt jord på Jæren finnes rester etter ødegårder og ødeåkre, og Rønneseth konstaterer at det har foregått et brudd i bosetningen og en endring i gårdsstrukturen fra den forhistoriske til den historiske gårdens struktur (1955:151, 154). Gjennom de neste 25 årene publiserte han flere artikler og avhandlinger om dette emnet, der dateringen av strukturomleggingen står sentralt (spesielt 1963, 1965, 1966a, 1969, 1974). Hans bakgrunn som historiker preger hans tilnæringsmåte til materialet. Han benytter seg i stor grad av retrospektiv metode med utgangspunkt i historiske kilder. Han trekker linjene bakover fra 1950-tallets gårdsstruktur, via utskiftningene på 1800-tallet, og tilbake til overgangen fra den forhistoriske til den historiske gårdens struktur. Et annet trekk som i like stor grad preger Rønneseths forskning er hans bruk av kulturgeografisk metode i felten. De fysiske sporene etter menneskenes utnyttelse av jorda danner basis for hans diskusjoner om driftsmåter og gårdsstruktur, dette har resultert i kartlegging av åkre, eng, beite og eldre og yngre gjerdesystemer på Jæren, og spesielt i Nærbø i Hå kommune. Bosetningen må ses i forhold til topografiske forhold, jordbunnsforhold etc. Svenske og tyske arkeologer har i stor grad benyttet seg av geografiske metoder i gårdsforskningen, og Rønneseth rettet blikket mot disse landene, mens det øvrige arkeologiske miljøet i Norge vendte seg vestover mot Storbritannia og USA.

Det er, som nevnt, kontinuitetsproblemet i gårdsbosetningen på Jæren som har vært kjernen i Rønneseths arbeider, og han har benyttet seg av en historisk-geografisk forskningsmetode. Jeg vil legge frem Rønneseths faseinndeling av gårdsutviklingen på Jæren og ta utgangspunkt i denne når jeg ser på ulike argument i strukturdebatten.

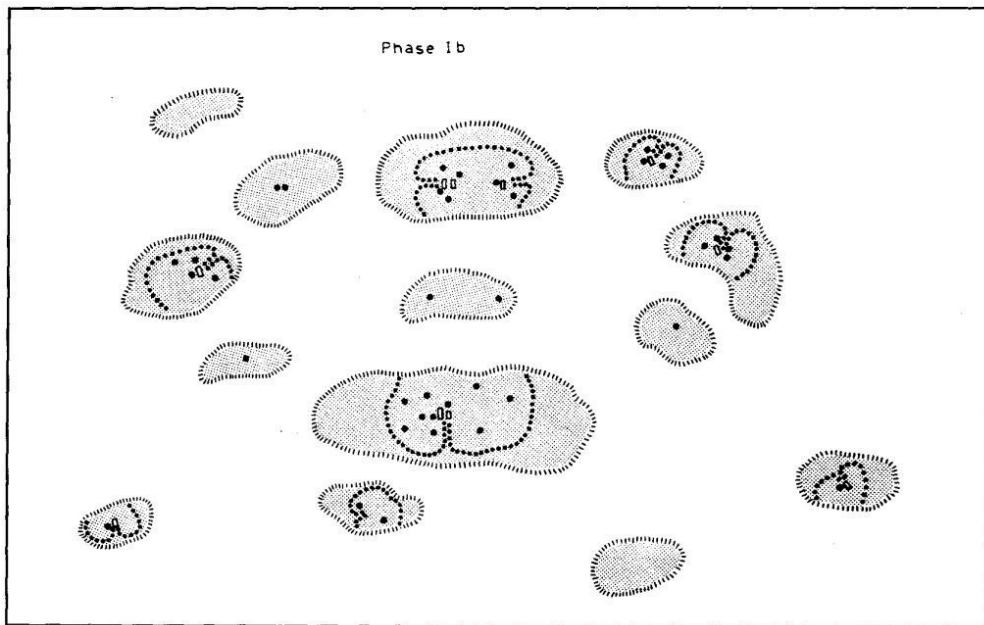
Rønneseth deler gårdsutviklingen inn i 4 faser, i tidsperioden romertid - 1350 (bla. 1974:245ff, 1981) (se fig. 1-4):

- Fase Ia: Bosetningsformen "gård" oppstod i romertid. Gården med den velkjente "folkevandringstidsstrukturen" vokste fram. Rundt 400 e.Kr. var hele Jæren bosatt på denne måten, med store inngjerdete åkerarealer på morenehøydene, og med fegate som førte fra tunet ut i utmarka. Åkerbruket var ekstensivt, med lange brakkperioder.
- Fase Ib: Åkerarealet måtte utvides, da befolkningen vokste og det ikke var flere ledige morenehøyder å bosette seg på. Antagelig bodde det da flere mennesker på hver gård, og åkerarealet ble utvidet til også å omfatte de tørre flatene utenfor utgarden. Åkerbruket ekspanderte på bekostning av husdyrholdet, og både utgarden og fegata mistet sin funksjon.
- Fase II: Etter en krise rundt 600 e.Kr., da en del gårder ble forlatt, fant det sted en betydelig økning i kornproduksjonen. Arealet som ble dyrket må ha vært på størrelse med arealene i fase Ib, men åkerbruket må ha vært mer intensivt enn i denne fasen. Naturhumus, særlig myrjord, ble påført åkrene, og rundt de store åkerarealene dannet det seg åkerreiner. Størrelsen på disse åkerreinene tyder på at fase II må ha vart et stykke inn i middelalder.
- Fase III: Den historiske gårdsstrukturen vokste fram i høymiddelalderen, før 1350. Gårdsstrukturen og gårdsdriften ble lagt om, og feholdet fikk igjen betydning. Det ble bygget utgard omkring enorme innmarker, som ga plass for store slåtteeområder i tillegg til den sterkt reduserte, men intensivt dyrkede åkeren (gamleåkeren). Åkrene ble spadd, og store åkerreiner dannet seg omkring gamleåkeren. Åkerjorda her er mye dypere enn på åkrene fra fase II. Dette skyldes intens gjødsling med mittingmold, myrjord blandet med husdyrgjødsel og organisk avfall. På grunn av den sterke gjødslingen ble det mulig å dyrke korn på gamleåkeren hvert år.

Jeg vil bemerke tre punkter i Rønneseths argumenter, det er disse punktene det har vært størst debatt omkring. Det første er hans kritikk av arkeologenes påstand om en betydelig krise i merovingertid som resulterte i avfolkning og ødelegging av gårdene. Det andre er fase Ib og II som er omdiskutert, og det siste er dateringen av omleggingen til den historiske gårdsstrukturen.

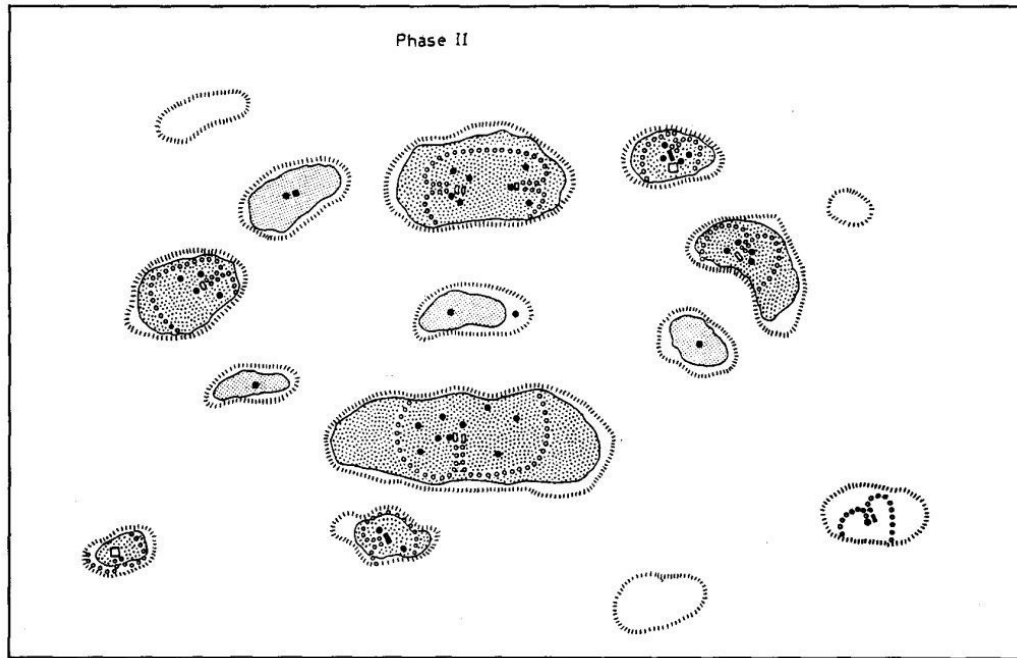
Figur 1. Rønneseths fase Ia (etter Rønneseth 1974, fig. 82)

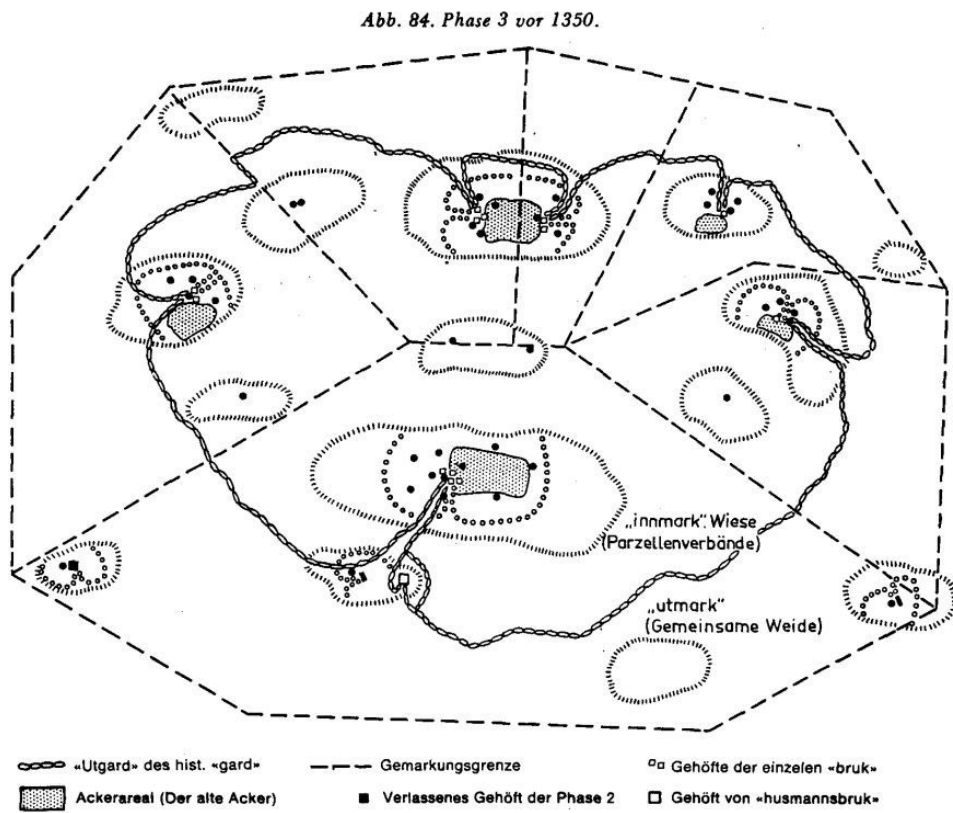
Figur 2. Rønneseths fase Ib (etter Rønneseth 1974, fig. 83)

☐ Häuser	☐ Ackerland der Phase I	• Grabhügel
■ Hausruine	☐ Ackerland der intensivsten Art der Phase II	••• Fossiler vorhist. „utgard“
••• Vorhist. „utgard“	☐ Ackerland der extensivsten Art der Phase II	☐ Neubesiedelt in der Phase II
	☐ Ackerland der intensivsten Art der Phase II	☐ Abgrenzung des selbstentwässernden Bodens

Tegnforklaring figur 1-3.

Figur 3. Rønneseths fase II (etter Rønneseth 1974, fig. 83)

Figur 4. Rønneseths fase III (etter Rønneseth 1974, fig. 84)

Rønneseth tenker seg i 1955 at det må ha skjedd en katastrofe av dimensjoner rundt 600 e.Kr. da både marginale gårder og sentrale storgårder ble lagt øde (1955:172). Senere endrer han oppfatning og argumenterer mot en slik katastrofeteori. Konsekvensen ville være at Jæren nærmest ble avfolket ved overgangen til merovingertid, noe som er usannsynlig med tanke på at det foregikk en ekspansjon fra Jæren til store deler av Vest-Europa i slutten av denne perioden (1963:91). Yngre funn i tuftene har gjerne blitt tolket som spor etter tilfeldige besøk, og ikke som spor etter kontinuerlig bosetning. Bosetningen er i mange tilfeller datert ut fra keramikkmaterialet, særlig ut fra spannfremmet keramik. Rønneseth mener datering på grunnlag av keramikken er en usikker metode, da mangel på yngre jernalders keramik i tuftene ikke nødvendigvis betyr at de ikke var bosatt da. Også store mengder udatert keramik er framkommet ved utgravninger av hustufter. Enkelte typer eldre jernalders keramik kan ha vært brukt også senere. Kar av tre, jern og kleber må ha vært i bruk i yngre jernalder, men mangel på rester etter slike skyldes dårlige bevaringsforhold for tre og jern, omsmelting av jern og at kleberkar var mer solide enn kar av keramik og ble derfor ikke så lett ødelagt (1963:87ff, 1966a:71f).

Merovingertid var ikke en folketom periode, mangel på funn er resultat av en forskningsluke, ikke en bosetningsluke, i følge Rønneseth. Gårder som ut fra funnene regnes å ha blitt lagt øde ved overgangen til merovingertid finnes i matrikkelen fra 1668. Dette mener Rønneseth er et bevis på at de var bosatt langt opp i middelalder (1963:90, 1966a:74f).

Minst en, helst flere, av funnkategoriene fra vikingtid eller middelalder må være tilstede dersom bosetningen skal kunne dateres til disse periodene, mener Bjørn Myhre. Myhre baserer seg på Petersens dateringskriterier, og nevner spesielle typer keramik, skår av kleberkar, bryner og stekeheller av skifer, enkle spinnehjul og gjennomgående flere jernsaker enn i tuftene fra eldre jernalder som indikasjoner på yngre bosetning i tuftene. Ildstedets form må også tas i betraktning ved datering. Flere yngre typer keramik kjennes, og selv om det er problemer med dateringen av den udekorerte keramikken, kan keramikken ikke forkastes som grunnlag for å datere bosetningen i hustuftene. Rønneseth kan imidlertid ha rett i en kontinuitet inn i merovingertid i mange av tuftene (Myhre 1967:76f).

På bakgrunn av tuftene med funn yngre enn 600 e.Kr som Petersen undersøkte, konkluderer Myhre med at: "Bosetning på ødegårdene i yngre jernalder og middelalder kan forekomme, men

er da hovedsakelig i form av en ny ekspansjon, enten ved bygging av nye små hus eller ved nyopptak av gamle hustufter. Det er ennå ikke framlagt noe avgjørende bevis på at folkevandringstidsgårdens struktur har fortsatt inn i vikingetid-middelalder." (1967:78). Myhre mener overgangen fra den forhistoriske til den historiske gårdens struktur har foregått gradvis, og at prosessen startet allerede i vikingtid (1967:84). På gårdsanlegget Storrsheia mener Myhre å se begynnelsen på denne prosessen. Gamleåkeren med sine høye åkerreiner er et trekk ved den historiske gården som både Rønneseth og Myhre vektlegger. Ved hus 2 på Storrsheia, som ble bygget i kanten av den daværende ødegården i yngre jernalder, finnes det åkerreiner. Åkerreinene har tydelig sammenheng med tuft 2, og en gamleåker ville sannsynligvis ha dannet seg dersom bosetningen her hadde fortsatt. Men denne tufta var etter funnene å dømme ikke bosatt etter det 9. århundre. Ingen andre spor etter den historiske gårdens struktur finnes her, så Myhre tolker dette som indisier på at den historiske gårdsstrukturen vokste fram gradvis (1967:84ff).

Rønneseth mener derimot at strukturomleggingen må ha foregått innenfor en kort tidsperiode. De store innmarkskompleksene, der utgardene til to eller flere historiske gårder er sammenhengende, viser at utgardene må ha blitt bygget samtidig. Eiendomsgrensene må være like gamle eller eldre, da det er tydelig enkelte steder at delelinjer i innmarka har vært bestemmende for brudd, rette linjer eller vinkler i utgardenes ellers jevne, buede form (1974:114ff).

Strukturendringen kan etter Rønneseths mening ikke ha skjedd før vikingtid. De forhistoriske gårdsanleggene var i alle fall bosatt til 600 e.Kr., og på de fleste undersøkte gårdsanleggene finnes minst et hus som var bebodd i yngre jernalder. Mange av åkrene på disse anleggene har fase II struktur (1974:122). Ofte er innmarksarealet på de sentrale gårdene ytterst ved kysten betraktelig mindre enn på gårder lenger inne i landet, der fedriften må ha vært viktigere. Byggingen av de lange utgardene har krevd mye arbeidskraft, og kan ikke ha foregått rett etter pestene. Utgardene må ha blitt bygget før 1350 eller først et par hundre år etter Svartedauen (1965:92f, 1974:122). Ettersom flere av innmarkene, og også enkelte utmarksområder, ser ut til å ha blitt delt etter Gulatingslovens bestemmelser, må strukturomleggingen ha blitt gjennomført i høymiddelalder, i perioden mellom kodifiseringa av Gulatingsloven og Landsloven, altså rundt år 1200. Deretter har de fleste gårdene også blitt teigdelt etter Landslovens bestemmelser (1965:93ff, 1966a:86f). Omleggingen må ses i sammenheng med samfunnsutviklingen, kongens

og kirkens makt økte, og da makten ble sentralisert, ble også bosetningen sentralisert. Det foregikk en overgang fra odelsdrift til leilendingsdrift, og leilendingsvesenet var fullt utviklet rundt 1200 (1966a:191f, 1966b:78f).

Åkerarealene utenfor den forhistoriske gårdens utgard blir av Rønneseth satt i forbindelse med en ekspansjonsfase for åkerbruket fra slutten av folkevandringstid til et stykke inn i middelalder, fase Ib og II. Odmund Møllerop mener disse områdene med dyrkningsspor er åkerland eldre enn folkevandringstid. "Rydningsspor av denne art har naturlig nok alltid vært koblet sammen med det gårdsanlegg de ligger på, men det er dog et spørsmål om ikke de nye gårder også i denne tiden ble lagt på gammel rydning, der dette var mulig, enn på helt jomfruelig jord." (Møllerop 1992:71). En tidligere datering enn folkevandringstid vil forutsette en tilbakegang i åkerarealet i folkevandringstid, noe som er usannsynlig, mener Bjørn Myhre. Det er heller ikke noe som tyder på en ekspansjon i merovingertid, og at åkersporene utenfor utgarden er fra denne perioden eller yngre. Mest sannsynlig hører dette åkerlandet til folkevandringstidsgården (Myhre 1972:172). Myhre endrer oppfatning etter å ha undersøkt en sjakt gjennom utgarden på gårdsanlegget Hanabergshagen. Undersøkelsen viste åkerjord utenfor, under og innenfor utgarden. Åkerlandet utenfor utgarden må sannsynligvis relateres til en ekstensiv åkerbruksfase før folkevandringstidsgården ble anlagt (Myhre 1974a:71, 73, 1974b). Ingvild Øye Sølvberg forslår at områdene kan ha vært brukt til høyslått eller lyngslått (1976:69).

Både Rønneseth og Myhre har i sine diskusjoner regnet med en omlegging fra et forholdsvis ekstensivt åkerbruk på den forhistoriske gården til intensiv drift på den historiske gården før 1350. I publikasjonen Driftsmåter i vestnorsk jordbruk ca. 600-1350 (1976) kommer Ingvild Øye Sølvberg fram til at:

"Intensivering var neppe av en slik grad at den kan kalles driftsomlegging. Rønneseths og Myhres hypotese om en omlegging fra ekstensiv til intensiv åkerdrift i løpet av perioden mangler solid dokumentasjon. Vi har ikke kunnet påvise at det ble drevet et ekstensivt svedjebruk eller andre former for utpreget ekstensiv åkerdrift innenfor vestnorsk jordbruk i perioden. I tilfelle slike metoder har vært anvendt, er det grunn til å anta at driftsmåten må ha hatt lite omfang. Forekomsten av et rikt redskapstilfang og tykke dyrkningslag fra tidligste fase av perioden tyder tvertimot på en forholdsvis intensiv dyrkningsmetode gjennom hele tidsrommet." (1976:123).

Mons Kvamme sier seg enig med Sølvsberg i at intensivt åkerbruk sannsynligvis også ble drevet i eldre jernalder. Åkrene på ødegården Lurekalven i Hordaland ser ut til å ha blitt utvidet i perioden fra omkring 750 e.Kr til midten av 1300-tallet, og ikke innskrenket slik Myhre og Rønneseth foreslår for Jæren. Sannsynligvis er det drevet moldbruk eller plaggenbruk på Lurekalven, i alle fall må jord ha blitt påført åkrene (Kvamme 1982:131ff).

Fosfat-, pollen- og makrofossilanalyse har i de siste 25 årene vært sentrale metoder i forskning omkring gårds- og jordbruksutvikling, deriblant ved undersøkelsene av gårdsanleggene Lurekalven og Høybøen i Hordaland (Kaland 1979, Kvamme 1982, Randers 1981). I Rogaland er det gjort bruk av disse metodene i flere sammenhenger, blant annet ved Ullandhaug- og Forsandundersøkelsene. Jeg vil her trekke fram Donald Provans fosfatkarteringer på Lyngaland, der bosetning i to faser, folkevandringstid og middelalder, er arkeologisk påvist. Provan finner høye fosfatverdier i hele innmarka som han tolker som mulig bruk av husdyrgjødsel i folkevandringstid (Provan 1973a). Fosfatverdiene er høyest rundt husene. Et mindre område i innmarka er ryddet for stein og omgitt av åkerreiner. I resten av innmarka ligger spredte rydningsrøyser og gravhauger. Myhre mener dette mindre området var åkerlandet i middelalder, med mer intens gjødsling enn i folkevandringstid (Myhre 1985:72f).

Som denne gjennomgangen har vist, henger gårdens fysiske struktur og driftsmåter nøye sammen. Gårdsforskningen fra 1950-tallet og fram til midten av 1970-tallet var hovedsakelig opptatt av å kartlegge og datere faser og endringer i gårdens fysiske struktur og i driftsmåter. Arnvid Lillehammer (1974) savner definisjon av gård og gårdsstruktur i debatten. Han mener begrepet gårdsstruktur har fire aspekt: det fysiske aspektet, funksjonsaspektet, det økonomiske aspektet og det sosiale aspektet. Selv om det kan påvises forskjell i fysisk struktur mellom den forhistoriske og den historiske gården, er elementenes funksjon stort sett den samme. Lillehammer tror ikke endringene i gårdsstrukturen som helhet er så store fra den forhistoriske til den historiske gårdens struktur (1974:44ff).

Et siste bidrag til løsningen av dateringsproblemene omkring faser i gårdsstruktur og åkerbruksform kom i 1994 med Arnfrid Opedals artikkel om ødegården Homslands bosetningshistorie (Opedal 1994). Hun påviste der en ekstensiv åkerbruksfase, med små rydningsrøyser over et forholdsvis stort område, fase 1. Denne fasen er eldre enn fase 2 som har den typiske folkevandringstidsstrukturen, og som vanligvis dateres til romertid/folkevandrings-

tid. Denne fasen kjennetegnes ved et mindre åkerareal, inngjerdet og med små åkerterrasser. Det totale innmarksarealet utvides i fase 3, og åkerarealet reduseres til å omfatte mindre flater ryddet for stein og med høye åkerterrasser. Ei gravrøys ligger oppe på en åkerterrasse som synes å tilhøre denne tredje fasen. Ut fra røysas form og rester av gravkammeret, kan røysa dateres til yngre romertid eller folkevandringstid. Gårdsstrukturen i denne fasen kan, i følge Opedal, ligne den historiske gårdens struktur med gamleåker og eng eller beite i innmarka. Homsland ser altså ut til å ha fått en struktur lignende den historiske gårdsstrukturen allerede i siste del av eldre jernalder.

Som en oppsummering kan en si at det er enighet om en strukturomlegging i større eller mindre grad fra den forhistoriske til den historiske gårdsstrukturen på Jæren. Uenigheten går på datering av omleggingen og graden av endring i økonomisk struktur, fysisk struktur og driftsmåter. En utvidelse av innmarka har funnet sted, der innmarksarealet bestod av slåtteland i tillegg til et mindre åkerareal enn tidligere. Dette åkerarealet ble sterkere gjødslet enn tidligere, og er bedre ryddet for stein og omgitt av høyere åkerreiner enn tidligere. I forbindelse med utvidelsen av innmarka ble ny utgard og lengre fegate bygget. Rønneseth daterer omleggingen til høymiddelalder, Myhre mener den historiske gårdsstrukturen utviklet seg gradvis fra vikingtid, mens Øye Sølvsberg mener omleggingen ikke har vært så markert og at intensiv drift foregikk i hele perioden fra 600 til 1350. Opedal viser et eksempel på at en driftsform som minner om driftsformen på den historiske gården kan trekkes tilbake til siste del av eldre jernalder. På tross av denne uenigheten, velger jeg å vektlegge forekomsten av mindre, markerte åkerarealer med markerte åkerreiner, slåtteland i innmarka og lengre fegate som indikasjon på datering til yngre jernalder og eldre middelalder.

2.2.3 Gård og samfunnsstruktur

Gårdsforskningen har i liten grad vektlagt andre sider ved gårdsanleggene enn deres fysiske struktur, og det er arbeidet lite med ødegårdenes sosiale status og deres plass i samfunnet. Denne sosiale siden ved gårdsanleggene vil jeg gripe fatt i gjennom arbeidet med denne hovedoppgaven.

I forbindelse med strukturdebatten kom det fra enkelte hold kritikk om at debatten var for konsentrert om gårdens fysiske struktur. Arnvid Lillehammer påpekte som nevnt tidligere, at også andre aspekter ved ødegårdene måtte belyses for å definere begrepet ”gårdsstruktur”. Også det funksjonelle aspektet som dreier seg om de fysiske elementenes funksjon, det økonomiske aspektet som dreier seg om erverv, og det sosiale aspektet som er den sosiale organiseringen av gårdens beboere, må diskuteres. Det interessante er om endringer i fysisk struktur fører til endringer i funksjon, og om dette igjen fører til økonomiske og sosiale endringer på gårdsanleggene, mente Lillehammer (1974:44f). Dessverre ble dette utspillet ikke fulgt opp i form av konkrete materialstudier.

Ulf Sporrang kommenterte den sørvestnorske strukturdebatten i NAR 1974, og foreslo at det blir tatt i bruk universelle modeller i gårdsforskningen for å forstå utviklingen på det lokale plan (1974:63). Bruk av universelle modeller og systemteori er kjennetegn ved den prosessuelle arkeologien som kom til å prege den arkeologiske forskningen i Norge på 1960- og særlig 1970-tallet. Gårdsforskningen på sørvestlandet var fortsatt tradisjonell, opptatt av gårdens struktur og lokalt orientert. Den prosessuelle arkeologien, med bevisst modellbruk, kom ikke til å få noen større betydning innen den sørvestnorske gårdsforskningen, men et bidrag i denne retningen er verdt å nevnes. Bjørn Myhres artikkel ”Agrarian Development, Settlement History, and Social Organization in Southwest Norway in the Iron Age” (1978) er basert på systemteori. Myhre benytter her Boserups modell for agrar utvikling, Services modell for sosial organisasjon og Odners modell for økonomisk struktur. Han finner en viss sammenheng mellom bosetningmønster, jordbruksteknikk og sosial organisasjon.

I et senere arbeid (1993) har Myhre bygget videre på noen av ideene fra 1978, men nå preget av post-prosessuelle tanker om materiell kultur som uttrykk for blant annet makt og ideologi. Det er samfunnet i merovingertid og bakgrunnen for rikssamlingen som er emnet for artikkelen. Grunnen til at jeg nevner den her, har forbindelse med strukturdebatten og diskusjonen om en krise i merovingertid. Myhre mener det er sannsynlig at arkeologene hittil ikke har maktet å lokalisere gårdsanleggene og gravplassene fra merovingertid i de sentrale jordbruksbygdene (1993:51). Bosetningen sentraliseres i merovingertid som et resultat av at storbondeslekter og aristokrati fikk større makt og kunne styre ressursutnyttelse og bosetningsmønster i større grad enn tidligere. Det foregår en intensivering i seterdrift, fiskeri og jernutvinning i denne perioden,

kanskje drevet av leilendinger, huskarer og trelles under storbønders og aristokratiets kontroll (1993:56).

Ottar Rønneseth har tidligere forklart strukturomleggingen i gårdssamfunnet som en del av den grunnleggende samfunnsendringen som skjedde da Norge ble en stat i høymiddelalder. Makten ble sentralisert rundt en styrket konge som representerte godseierne, og en variant av det europeiske lensvesenet nådde Norge. Sentralisering av bosetningen ble styrt av en sentralisert statsmakt. Kirkens institusjoner kontrollerte store jordeiendommer og klostersvesenet kan ha vært med på å innføre en ny jordbrukskultur til landet (Rønneseth 1966b:78f, 1974:191f).

Det er her kort nevnt noen enkeltstående eksempler på forskning omkring problemkomplekset gård og samfunnsstruktur som har foregått på Sørvestlandet. Det er stort behov for videre forskning på dette området. Jeg ønsker å belyse den enkelte bosetningsenhet for å finne variasjonen i befolkningen med henblikk på sosial og økonomisk status. Den sosiale strukturen i samfunnet og samfunnsutviklingen danner bakgrunnen for analysen av de konkrete ødegårdene. I neste kapittel vil jeg derfor se nærmere på hvilken samfunnsmessig ramme jeg må sette gårdsanleggene inn i.

3 EIENDOMSFORHOLD, FOLKETALL OG SOSIALE GRUPPER I MIDDELALDERSAMFUNNET

Middelaldersamfunnet var ikke et homogent samfunn. Det er mange måter å gruppere befolkningen på. Vi kan blant annet skille mellom by og land, mellom ulike yrkesgrupper, og i forhold til økonomiske kriterier, eiendomsforhold og sosial status. Jeg har valgt ut tre befolkningsgrupper på landsbygda som jeg vil knytte mitt arkeologiske kildemateriale til. Det er selveiende bønder, leilendinger og husmenn. Gruppene defineres ut fra økonomiske og sosiale kriterier, spesielt ut fra eiendomsforhold og økonomisk avhengighet.

3.1 EIENDOMSFORDELING OG BEFOLKNINGENS STØRRELSE

Stat og kirke utviklet seg i eldre middelalder til å bli sentrale institusjoner med mye jordegods. Knut Helle (1987:124f) mener at i første del av 1300-tallet eide kirken rundt 40% av jorda i Rogaland, kongen og hans tjenestemenn var i besittelse av ca. 20%, mens omtrent 40% av jorda var i bondeie. I de mest sentrale områdene, som også var de beste åkerbruksbygdene, eide kirke og konge en forholdsvis større del av jorda enn i mindre sentrale områder. Både kirkens, kongens og deler av de selveiende bøndenes jord ble drevet av leilendinger.

Gårdstall (i betydningen navnegårder), brukstall og folketall i Norge i middelalder er vanskelig å beregne. Først rundt 1660 er de skriftlige kildene gode nok til å kunne angi folketallet. Norges totale befolkning var da på rundt 440 000 mennesker, hvorav ca. 410 000 på landsbygda. Kåre Lunden mener folketallet ved år 1300 ikke kan ha vært på mindre enn 460 000 mennesker, og han regner med omtrent 70 000 gårdsbruk på dette tidspunkt (Lunden 1976:266). Lundens tall er betraktelig høyere enn Jørn Sandnes sine beregninger i artikkelen "Garder, bruk og folketall i Norge i høgmiddelalderen" (1968), der det regnes med en total befolkning på rundt 360 000 mennesker og ca. 51 000 gårdsbruk i 1340 (Sandnes 1968:280f). Sandnes revurderer sine tidligere beregninger i forbindelse med Det nordiske ødegårdsprosjektet, der en rekke norske punktundersøkelser samlet kan indikere et brukstall på rundt 60 000 og et folketall på omkring 400 000 på slutten av høymiddelalderen (Sandnes og Salvesen 1978:61).

Birger Lindanger beregner for Jæren og Dalane i høymiddelalder et mulig gårdstall på henholdsvis 442 og 522 gårder. Antall gårdsbruk beregnes til 1100 på Jæren og 1278 i Dalane (Lindanger 1987a:145ff, tabell 1 og 2). Med en gjennomsnittlig husholdsstørrelse på 5,7 personer, slik Lindanger regner med, vil dette bli et folketall på rundt 6270 på Jæren og 7285 i Dalane. Utenom dette kommer Stavangers befolkning på 300-800 mennesker (Lindanger 1987a:147f) og folk som faller utenom det egentlige gårdssamfunnet. Disse beregningene er langt høyere enn hva Sandnes regner med i artikkelen fra 1968.

Folketallet på enkelttun og på flat-Jæren totalt i tiden mellom 350 og 500 e.Kr kan, i følge beregninger utført av Bjørn Myhre (1983), tyde på et gjennomsnitt på minimum 10 personer per tun. Myhre regner med rundt 440 gårdstun på flat-Jæren i folkevandringstid, og kommer opp i et folketall totalt på minimum 4400, omtrent det samme som folketallet i området på 16- og 1700-tallet og, i tråd med den vanlige oppfatningen blant historikerne, på omtrent samme nivå som høymiddelaldermaksimum (Myhre 1983:155, 159). Dette er kritisert av Ole Jørgen Benedictow, som mener Myhres beregninger gir et alt for høyt gjennomsnittlig folketall per bruk (Benedictow 1993:95ff).

Fra år 1000 til år 1300 regner Lunden med en befolkningsvekst på 145% i Norge, og en befolkningsøkning på 200% i Nord- og Vest Europa under ett (1976:267). Lokale undersøkelser viser en vekst i navnegårder i denne perioden på 79%, mens veksten i gårdsbruk har vært på 145% (Lunden 1976:261).

Befolkningens størrelse i høymiddelalder er altså vanskelig å beregne. Vi må anta at høymiddelaldermaksimum var på Jæren omtrent på samme nivå som folketallet på 1600-tallet. Dette gjelder sannsynligvis også for Dalane. Befolkningsveksten fra vikingtid fram til krisa i 1350 var stor, noe som bør gi seg utslag i det arkeologiske materialet i form av bosetningsspor fra denne tiden.

3.2 BONDE, LEILENDING ELLER HUSMANN?

Samfunnet i eldre middelalder bestod av flere sosiale grupper eller samfunnslag. Vi har konge, kirke og "adel", som jeg ikke vil beskjeftige meg noe særlig med her, og vi har selveiende

bønder, leilendinger, trolig også husmenn, og løysinger og treller (trelleholdet tok slutt mot midten av 1200-tallet). Det er disse fem sistnevnte gruppene jeg vil konsentrere meg om, og da særlig bønder, leilendinger og husmenn. Spørsmålet mitt er om vi kan finne disse gruppene igjen i det arkeologiske materialet fra eldre middelalder. Her er stikkordene bosetningsenhetenes datering, størrelse, geografiske plassering og navn og skriftlige kilder sentrale. Disse momentene vil jeg senere komme tilbake til.

Figur 5. Erik Werenskiolds tolkning av Erling Skjalgsson og trellene hans (etter Snorres kongesagaer).

Erling Skjalgsson (ca. 975-1028) tilhørte en mektig høvdingeætt og var bosatt på Sola på Jæren. Han var i en periode kongens lendmann. I Snorres kongesagaer fortelles det om Erling og trellene hans at:

"Erling hadde alltid tretti treller hjemme hos seg omfram andre tjenestefolk. Han gav trellene sine faste dagsverk og fri etterpå, og gav hver som ville det, lov til å arbeide for seg sjøl i kveldinga og om natta; han gav dem åkerland til å så korn på, og det de høstet, ble deres eiendom. Så satte han verdi på hver av dem og satte løsepenger, og det var mange som løste seg ut alt første eller andre året, og alle som dugde til noe, løste seg på tre år. For pengene kjøpte Erling seg nye tjenestefolk, og av løysingene sine sendte han

noen på sildefiske og noen i andre næringer; noen ryddet skoger og bygde der. Alle hjalp han til framgang på et vis." (Snorres kongesagaer:223)

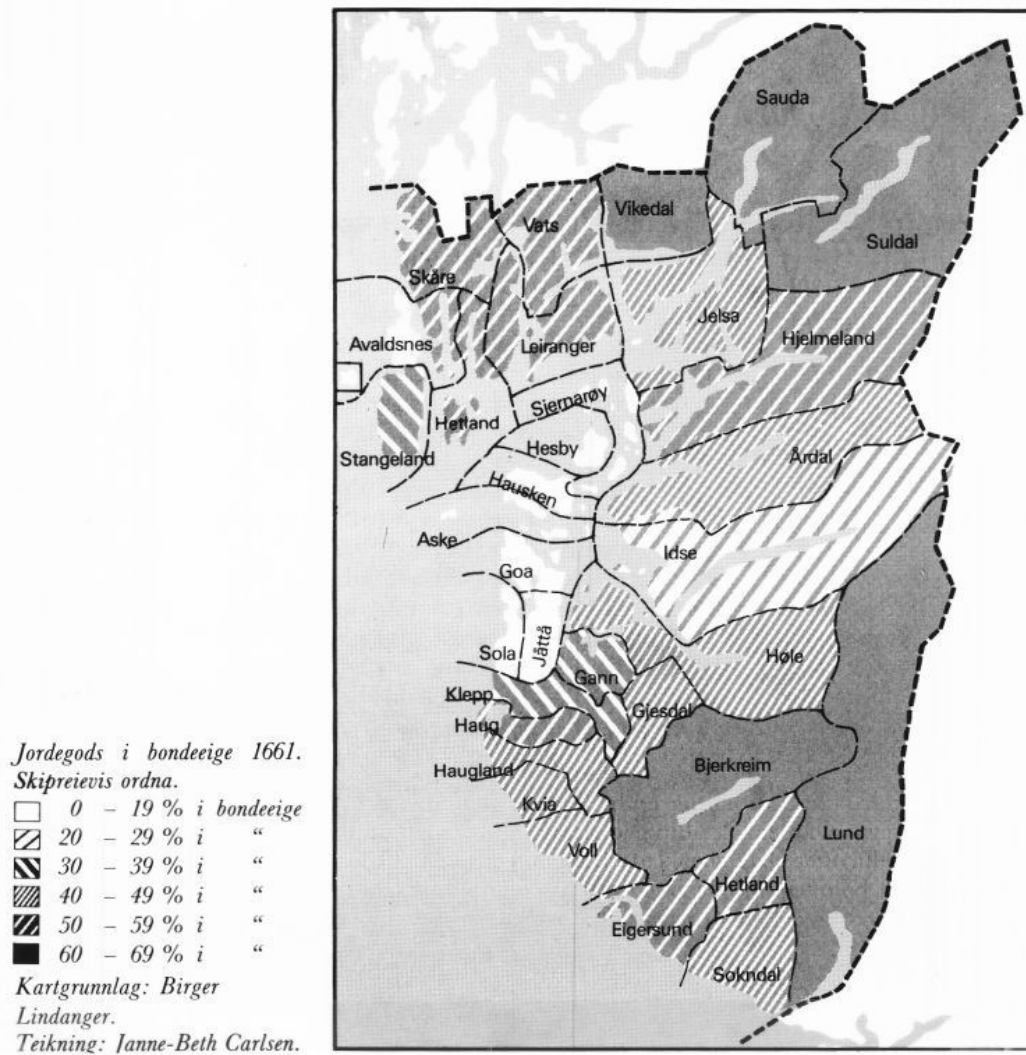
"Noen (frigitte trelle) ryddet skoger og bygde der" sier Snorre. Mange mindre gårder ble ryddet/nyryddet i eldre middelalder kan det arkeologiske kildematerialet fortelle oss. Kan det påvises en sammenheng mellom disse to kildekategoriene, skriftlige kilder og det arkeologiske materialet?

Historikerne Simen Skappel (1979 (utgitt første gang i 1922)) og Tore Iversen (1994) ser begge dette utdraget fra Heimskringla om Erling Skjalgssons trelle som viktig i debatten om trellevesenets oppløsning, og løysingenens videre beskjeftigelse. Skappel argumenterer for at husmannsvesenet oppstod som en forlengelse av trellevesenet i eldre middelalder, mens Iversen mener at størstedelen av de frigitte trelle ble leilendinger eller tjenestefolk.

Det er flere årsaker til avviklingen av trelldommen i Norge (Iversen 1994:464ff): Kirkens mentalitet omkring ufrihet, kongedømmets skattepolitikk, minkende import av trelle, befolkningsøkning og nyrydding. Befolkningsveksten i eldre middelalder førte til nyrydding gjennom gårddeling og landnåm til mer marginale områder, og til intensivering av jordbruket. Iversen mener at de fleste ufrie rydningsmenn ble lønnsomme leilendinger for jordeierne, da de blant annet måtte betale løsesum i tillegg til ordinære avgifter. Det å frigi trelle i en tid med sterk befolkningsvekst var lønnsomt for bonden da fleksibel (løs) arbeidskraft ble billigere og en slapp ansvar for trelle året rundt.

Både Skappel og Iversen diskuterer de frigitte trelles videre status med skriftlige kilder og blant annet stedsnavn som utgangspunkt. Skappel mener at flesteparten av de frigitte trelle gikk over i husmannsklassen, mens Iversen mener at storparten av dem ble leilendinger.

Samtidig med at jeg her gir et resymè av disse to historikernes argumentasjon, vil jeg ved også å se på andre historikers arbeider komme fram til definisjoner av, og tidsmessige avgrensninger av husmannsvesenet og leilendingsvesenet. Jeg starter med å se på den tredje gruppen jeg vil konsentrere meg om, de selveiende bøndene.

Figur 6. Jordegods i bondeeiige i 1661 (etter Lindanger 1987b:159).

3.2.1 Bondestanden

Med bonde mener jeg her selveiende gårdbruker som driver åker- og/eller februk på odelsjord eller kjøpejord. Driftens størrelse kan variere fra et lite småbruk til en storgård. Jeg bruker bevisst begrepet bonde kun om selveiende gårdbrukere, men er klar over at en leilending tradisjonelt hører til bondestanden. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder (KLMN)*, under stikkordet "bonde" skriver Halvard Bjørkvik at betegnelsen bonde i Gulatingsloven kunne bli brukt om en viss gruppe fastboende jorddyrkere. Det kunne betegne frie jorddyrkere som enten var leilendinger eller som satt på kjøpejord. Haulden, eller odelsbonden, hører her ikke til bondestanden (Bjørkvik 1957:89ff). Dette skillet mellom odelsbønder og bønder på kjøpejord

vil jeg ikke ta hensyn til, og bruker begrepet bonde slik jeg har definert det ovenfor, i betydningen selveiende gårdbruker.

Det foregikk en utjevning innen bondesamfunnet og en degradering av bøndene etterhvert som sentralmakten ble utbygd utover på 1200-tallet, i følge Bjørkvik. Mange gikk over fra selveiere til leilendinger i denne tida på grunn av de store økonomiske byrdene bøndene ble pålagt. Det sosiale skillet mellom odelsbonde, bonde på kjøpejord og leilending ble etterhvert utvasket (Bjørkvik 1957:92ff).

Eiendoms- og leieforholdene må i mange tilfeller ha vært kompliserte, da en bonde både kunne drive på egen jord og samtidig leie et eller flere jordstykker og selv ha leilendinger på egen eller leid jord. En leilending kunne ofte ha leieforhold til flere jordherrer samtidig (Bjørkvik 1965:461).

I Sør-Rogaland fant en i 1661 mest bondeeid jord i Bjerkreim og Lund, hvor den utgjorde rundt 60% av jorda (se fig. 6). I de tre nordligste skipreidene på Jæren (Goa, Sola og Jåttå) var 80-90% av jorda i kirkens, kongens og adelens eie. Dette må også ha vært situasjonen ved utgangen av høymiddelalderen, jorda i de gode sentrale åkerbruksbygdene var i stor grad i hendene på de store godseierne, mens jo lenger en fjernet seg fra disse, jo mer jord var i bondeie (Helle 1987:125, Lindanger 1987b:159, figur).

3.2.2 Leilendingsvesenet

En leilending er en selvstendig, men ikke selveiende gårdbruker (Helle 1987:135). Leilendingen leier matrikulert jord (registrert for skattlegging) og betaler landskyld til den han leier hos. Landskylda, som i høymiddelalder kan ha utgjort 1/5 av produksjonen, ble opprinnelig betalt i korn, senere også i smør, fisk, skinn og andre varer. I tillegg til landskylda hadde leilendingen åbudsplikt, det vil si plikt til blant annet å vedlikeholde hus og å holde jorda i hevd (Helle 1987:119). Etter Landsloven i 1274 skulle all jord matrikuleres og få landskyldtakst. I tillegg til at landskylda var en betegnelse på leilendingenes jordleieavgift til jordherren, ble betegnelsen nå et fast mål på jordeiendommens størrelse eller verdi, og fungerte blant annet som grunnlag for utmåling av leidangskatten og andre skatter, arv og medgift (Helle 1987:119, 133, Sandnes og

Salvesen 1978:109ff). Leidangskatten var en skatt på jorda som brukeren måtte betale enten han var bonde eller leilending. På Vestlandet kan leidangskattens størrelse ha vært 1/6 av landskylda i høymiddelalder (Lunden 1976:300f).

På grunnlag av landskapslovene og kontrakter mellom kirke og leilending på begynnelsen av 1300-tallet, ser det ut til at leie på livstid var vanlig, og ofte hadde leilendingens etterkommere arverett. Kortere leieavtaler forekommer også (Helle 1987:120ff).

Leilendingsvesenet kan ha røtter helt tilbake til ekspansjonsfasen i eldre jernalder. Auklendgårder og gårdsnavn på land- og tveit- kan vitne om sekundære bruk av lavere økonomisk og sosial status. Knut Helle mener at lokale høvdinge med store jordeiendommer dannet grunnlaget for at de eldre kongene, fra Harald Hårfagre sin tid, hadde så sterk interesse i å legge under seg Rogaland. Den seirende kongemakten vant jordeiendommer fra de stormenn som hadde motarbeidet dem. Jorda ble drevet av leilendinger, og de lokale høvdingene hadde basert store deler av sine inntekter på avgifter fra disse. Helle bruker også Erling Skjalgssons løysinger som et eksempel på at stormenn kunne finne det mer lønnsomt å frigi sine trelle og heller basere seg på leilendinger (1987:131f).

Iversen konsentrerer seg om trellevesenet, og i denne forbindelse overgang fra trelle til leilending, i sin avhandling (1994). Han mener at leilendingsvesenet utviklet seg fra personavhengige forhold mellom leilending og jordeier og til å bli et saklig-økonomisk jordleianliggende etterhvert som kongedømme og kirke fikk utbygd sin landsomfattende rettsmyndighet utover på 1100-tallet (1994:428ff). Ut fra gjennomgang av blant annet landskapslovene (særlig Frostatingsloven og Gulatingsloven), blir ulike trinn i trelles frigivningsprosess konkretisert. Løysingens ætt hadde både rettigheter og plikter overfor bonden i flere generasjoner, den frigitte kunne drive ulike næringer som fiske og jordbruk (jfr. Erling Skjalgsson). Ut fra landskapslovenes bestemmelser konkluderer Iversen med at ufrie (trelle i ulike trinn i frigivningsprosessen) kunne gå inn som leilendinger. En leilending var dermed ikke nødvendigvis fullfri i tidlig middelalder (1994:427f).

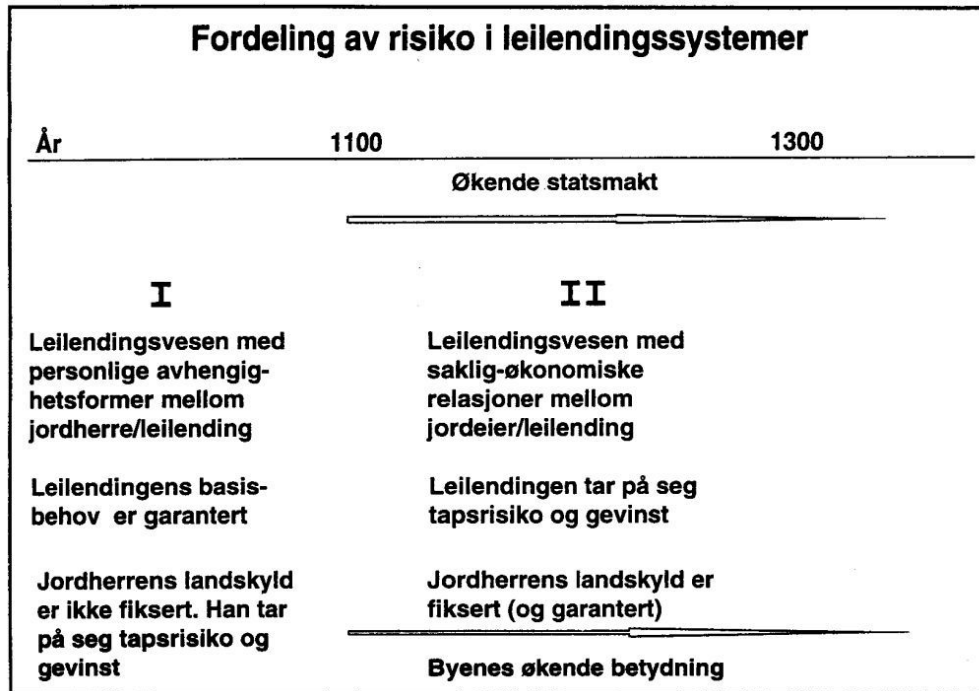
Etter også å ha diskutert en del gårds/bruksnavn som kan vise til bosetninger opprettet av trelle eller løysinger før trelldommens avviklingsfase (fra Vestlandet nevnes navn utgått fra/sammensatt med -trelle, -kot og -hy (tjener)), sier Iversen:

"Vi kan nemlig vanskelig tenke oss at bureiserne fikk eiendomsrett til jord fra en eier de var bundet til med ufrie bånd. Uten at det på noen måte kan fremholdes at vår undersøkelse gir svar på det omfattende spørsmålet om leilendingsvesenets alder, kan det i hvert fall gi en pekepinn om at jord ble drevet av leilendinger minst så langt tilbake som vikingtiden. (...) I motsetning til leilendingene på slutten av høymiddelalderen kan vi altså på bakgrunn av navnematerialet anta at en del av de tidlige leilendingene hadde en ufri status." (1994:411f).

Iversen mener at en god del av disse ufri-bosetningene kan ha inngått i lokale systemer med underliggende leilendingsbruk rundt storgårder og høvdingseter, der både frie og ufrie leilendinger inngikk (1994:412f).

I to artikler fra 1995 og 1996 skisserer Iversen opp en type avhengighetssystem som kan ha dominert i bondesamfunnet forut for det ferdig utviklede leilendingssystemet (se fig.7). I motsetning til leilendingsvesenet, som var et saklig-økonomisk system, var dette et system preget av personlige relasjoner mellom jordherre og jordleier, noe Iversen betegner som et patron-klientforhold (Iversen 1995:171ff). Han tenker seg ulike typer av patron-klient forbindelser, der graden av frivillighet og tvang varierer. Forhold mellom to likemenn og rene tvangsforhold er ytterpunktene på en skala der det konkrete patron-klientforholdet kan plasseres. Sannsynligvis kan jordleie settes i forbindelse med langvarige personlige forbindelser der ufrihet er et element (f.eks. trell eller løysing som ble satt på jord) (1996:149f). Forholdet mellom jordherre og leilending ble i høymiddelalder regulert av en statsmakt, og leilendingen hadde leilendingskontrakt og faste ytelser som måtte oppfylles. Det tidligere patron-klientforholdet var på grunn av de personlige relasjonene mer fleksibelt, det oppfylte leierens behov for fysisk og økonomisk sikkerhet og jordherrens varierende behov for blant annet arbeidshjelp, samt lydighet og aktelse fra leierens side (1995:174).

Som det ble nevnt i avsnittet om bondestanden, kunne eiendoms- og leieforholdene være svært uoversiktelige. Det sosiale skillet mellom bonde og leilending ble utvisket utover på 1200-tallet da mange bønder på grunn av store økonomiske byrder gikk over til å bli leilendinger (Bjørkvik 1957:92ff). Så lenge leilendingene var fullfri, hadde de samme rettslige status som en bonde. Godseierne satt ofte med den beste jorda, blant annet på Nord-Jæren, og denne jorda ble stort sett drevet av leilendinger. Det er ingen tvil om at disse leilendingene må ha hatt bedre levekår

Figur 7. Iversens modell som viser fordeler og ulemper for leilending og jordherre ved de to trinnene i utviklingen av leilendingsvesenet (etter Iversen 1995, fig. 2).

enn småbønder på dårligere jord i utkantbygdene, som i Bjerkreim og Lund, der vi finner den største andelen selveiere (Helle 1987: 135).

3.2.3 Husmannsvesenet

Blant den del av landsbefolkningen som falt utenfor det egentlige gårdssamfunnet i høymiddelalder nevner Jørn Sandnes "fattige, ikke-bufaste, fiskere, fangstmenn, sannsynligvis også en del husmenn eller kotkarer uten jordveg" (Sandnes 1968:281). Denne gruppen var trolig tallrik i høymiddelalder, anslagsvis rundt 30 000 mennesker rett før Svartedauen (Sandnes 1968: 281f).

Birger Lindanger (1980:291,490) trekker husmannsvesenet tilbake til midten av 1600-tallet i området Sola og Madla på Jæren. Ståle Dyrvik (1987:237, tabell 2, basert på manntall og folketellinger) viser at det i 1660 var 700 husmenn, inkludert strandsittere, dagleiere og andre arbeidsfolk i jordbruket i Rogaland. Han nevner ingen bakre datering av husmannsvesenet.

Innledningskapittelet i Nils Olav Østrem's hovedoppgave (1989:1ff) har med en oversikt over husmannsforskningens problemstillinger helt fra Skappels avhandling fra 1922 (1979) om husmannsvesenets opprinnelse og utvikling i Norge og fram til 1989. Arbeidene er stort sett lokallistoriske. Det ser ikke ut til at datering av husmannsvesenets oppkomst har vært et sentralt tema, men derimot forklaringsmodeller for hvorfor husmannsvesenet utviklet seg (datering kommer indirekte inn her) og særlig grunnlaget for dets eksistens i ulike deler av landet. Inndeling i og variasjoner i husmannstyper er et felles trekk ved alle arbeidene, de fleste tar for seg ulike tidsrom på 1800-tallet, noen går tilbake til 1700-tallet. Einar Hovdhaugens Husmannstida (1975) er det eneste oversiktsverket om husmannsvesenet i Norge utenom Skappels bok. Hovdhaugen sier at selv om vi ikke har dokumentasjon på det, kan kanskje de første husmenn i vår forstand føres tilbake til siste halvdel av 1500-tallet (1975:13).

Når det gjelder diskusjonen omkring Skappels arbeid (1979), blir det altså et spørsmål om når husmannsvesenet oppstod og hvordan en husmann defineres. Vi har sett at institusjonen historisk sett i alle fall kan trekkes tilbake til 1600-tallet, kanskje tilbake til siste halvdel av 1500-tallet, og Sandnes sier at det sannsynligvis fantes endel husmenn eller kotkarer uten jordveg allerede før Svartedauen. Ordningen med husmenn varte flere steder langt inn på 1900-tallet.

Skappel definerer en husmann (i videste forstand, med eller uten jord, med eller uten arbeidsplikt) slik: "Husmanden er en almindelig arbeidsmand; han har sin egen husstand; han har skaffet sig bopæl ved at leie sig ind paa eiendommen hos en jordbrukende person." (1979:3,18). Vanligvis er ikke det jordstykket husmannen leier selvstendig matrikulert (1979:3).

I eldre lover brukes benevnelsen husmand eller huskone om en "leieboer" hos en bonde eller i byen. Skappel går ut fra at mange av disse husmennene på landsbygda drev litt jordbruk/husdyrhold, men at de ikke drev et virkelig bruk siden de ikke hadde de plikter et hvert bruk var pålagt i form av jordskatter m.m. (1979:1). I skriftlige kilder fra det 16. århundre av går det fram at husmennene ofte drev eget jordbruk (1979:2).

Selve husmannsklassens framvekst, slik vi kjenner husmannsvesenet i nyere tid, skildrer Skappel slik: Trelleene gikk over til enten å bli husmenn, i betydningen løsarbeider, eller kotkar, fattig jordbruker med sterke avhengighetsbånd til bonden og med egen husstand. "Og dog stod

disse klasser i nær forbindelse. Der maa fra første stund av ha foregaat en vekselvirkning mellom dem, idet unge kotkarlsønner rekrutterte husmandstanden, og mangen en husmand gikk over i kotkarlenes klasse naar han stiftet familie. Disse klassers sammensmeltning var derfor kun et tidsspørsmål." Benevnelsen kotkar, som forresten ofte blir sett på som et skjellsord, forsvinner i skriftlige kilder på slutten av 1300-tallet og vi hører deretter om husmenn (1979:17).

Om trellenes eventuelle overgang til å bli leilendinger sier Skappel: "Leilændingsklassen optok i sig en del av de forhen ufrie elementer uten herav at ta varig skade. Dette skyldtes vel dels at den ufrie bestanddel som tilfløt leilændingsklassen, overhodet var liten i forhold til det hele. Vel ogsaa at overgangen fra ufri til leilending oftest maa ha foregaat med et mellemstadium, nogen generationer av halvfrie arbeidere." (1979:11). Han synes å mene at husmannsklassen var en lavere klasse enn leilendingklassen, og at den var mest utbredt på Østlandet (arbeidshusmenn eller plassmenn). På Vestlandet var det mer vanlig at de frigitte trellene gikk over til å bli leilendinger (1979:13).

Skappel sier at husmannsklassen i eldre tid var en svært uensartet gruppe hvor det er vanskelig å foreta noen kategorisering (1979:4). På 1600-tallet skilles det mellom husmenn med og uten jord, strandsittere mm. (1979:85). Fra 1752 (forordning av 29de april 1752) kan det skilles mellom husmenn på plasser innenfor gårdens innhegning og bygsel-husmenn som har ryddet plasser i utmark (1979:71ff). Fra det 17. århundre skiller Skappel mellom arbeidshusmenn, typiske for Østlandet, og bygselhusmenn, vanlige i resten av landet (1979:86).

Skappel legger særlig vekt på husmannsvesenet som arbeidssystem i jordbruket når han skiller ut gruppen arbeidshusmenn. Bøndene var avhengige av husmenn som arbeidskraft på større gårder. Plassene til arbeidshusmenn ble ofte opprettet for å føre oppsyn med eiendommen. De ble ryddet i utmarka, men nær innmarka. Husmannsfamiliene drev selv litt åkerbruk og husdyrhold, og kunne ha 1-2 kyr og noen sauer eller geiter (1979:95ff). (I den tidligste tid var husmenn i stor grad kvegbrukende (1979:106).) Arbeidshusmannen hadde arbeidsplikt i utstrakt grad og husmannsplass på livsfeste var sjeldent (1979:109f). Husmannskonene og barna var også ofte pliktige til å arbeide for bonden. Kvinnene arbeidet vanligvis i forbindelse med onnene og med tekstilarbeid, og barna kunne gjerne være gjetere om sommeren (1979:119ff).

Ordningen med bygselhusmenn omfatter både husmenn med og uten jord og forekommer i områder hvor bøndene ikke hadde behov for særlig mye ekstra arbeidskraft, områder med mindre gårder. Kontrakt ble opprettet for livstid, husmannen betalte en festesum eller bygselpenger, og deretter en lav årlig leie, i penger, naturalier eller arbeidsytelser noen få dager i året (1979:108f). Husmannen kunne ofte drive eget jordbruk, og drev kanskje andre næringer utenom, eller han hadde ikke jord og var helt avhengig av annen næringsvirksomhet. Strandsittere, som levde av fiske, kan sidestilles med jordløse husmenn (1979:83f).

Inndeling i ulike typer husmenn har, som tidligere nevnt, vært sentral i flere senere arbeider. Flere, blant annet Hovdhaugen (1975), har sagt seg enige i Skappels skille mellom arbeids- og bygselhusmenn på henholdsvis Øst- og Vestlandet. Andre undersøkelser viser et annet mønster. I sin hovedoppgave, der han har undersøkt husmannsvesenet i Etne på 1800-tallet, konkluderer Roar Dahl med at "husmannsvesenet i Etne på 1800-tallet var kjennetegnet ved et lokalt mangfold sammensatt av ulike former for lokal tilpasning." (1994:149). I tillegg til drift av plassene og noe arbeidsplikt hos bonden, deltok mange i fiske, var dagarbeidere i jordbruket, eller var håndverkere (1994:148f).

Ottar Rønneseth, som har arbeidet mye med gårdens struktur på Jæren fra eldre jernalder og framover til et stykke inn i vårt århundre, deler husmenn på Jæren inn i to kategorier. Den ene gruppen var husmenn som hadde til oppgave å passe på at husdyr ikke kom seg inn på innmarka. Disse husmannsbrukene lå tett ved markagarden. Den andre typen husmannsplasser lå ved gårdsgrensene, der husmannens plikter var å se til at ikke naboen flyttet på grensesteiner eller at husdyra fra naboen ikke krysset grensegjerdet, der slikt var bygget. I tillegg utgjorde arbeidsplikten for husmennene, i følge Rønneseth, høyst tre dager i året (1974: 144). Dersom det var landskyld på en ødegård som ble bosatt av husmenn, forble landskylda uforandret, og den ble betalt av bonden (Rønneseth 1974:145). Bonden (eller leilendingen) ble altså ikke skaffet ekstra skatteutgifter i forbindelse med at en husmann bosatte seg på eiendommen, selv om eiendommens verdi ble styrket med dette.

3.3 FORSKJELLER OG LIKHETER MELLOM DE ULIKE GRUPPENE

Leilendingsvesenets kraftige vekst er et markant trekk ved bondestandens og leilendingsvesenets utvikling i eldre middelalder. En del av leilendingene ble fram mot midten av 1200-tallet rekruttert fra trellestanden som et resultat av trellevesenets gradvise oppløsning. Fra andre halvdel av 1200-tallet av er det kun selveiende bønder som går over i leilendingsstanden. Kirke, konge og adel øker sin makt og med det tvinges skatter, avgifter og forpliktelser på bøndene, som i mange tilfeller forlater sin selveierstatus og blir leilendinger. Vi har også sett at den sosiale forskjellen disse to gruppene i mellom utviskes framover mot slutten av høymiddelalderen.

Bosetningsmønsteret er ulikt for bønder og leilendinger, da jorda i de sentrale jordbruksområdene nær Stavanger hovedsakelig er drevet av leilendinger, og det blir flere selveiere jo lenger bort fra dette sentrale området en kommer.

Den viktigste forskjellen på bønder og leilendinger er altså at bøndene er selveiere, mens leilendingene leier den jorda de driver, og betaler landskyld til jordherren. Dette er et svært forenklet bilde av eiendomsforholdene, siden en enkelt person kunne være delvis leilending, delvis selveier og delvis jordherre på samme tid.

Dateringen av husmannsstandens oppkomst til middelalder er svært usikker. Både Skappel og Iversen har tatt utgangspunkt i framveksten av småkårsfolk blant annet i kjølvannet av trellevesenets oppløsning, men tolker deres kassetilhørighet ulikt. Iversen sier at leilendingsvesenet utviklet seg fra personavhengige forhold mellom jordeier og leilending til et saklig-økonomisk jordleieanliggende utover i middelalder. Dette personavhengige forholdet mellom eier og leier kan, slik jeg ser det, ha hatt likheter med det vi senere kan dokumentere når det gjelder husmannsvesenet, som for eksempel arbeidsplikt og oppsyn med innmark og eiendomsgrenser. Skappel har nevnt kotkarer, altså uselvstendige småbrukere, og husmenn eller løsarbeidere, som en form for tidlige husmenn. Slik jeg har forstått Iversen, mener han at gruppen kotkarer var leilendinger. Det kunne da være en tanke at flesteparten tilhørte den institusjonaliserte leilendingsklassen, mens andre forble kotkarer, eller husmenn uten landskyld og uten den samme økonomiske betydningen som leilendingene fikk utover i middelalder. Det som skiller en husmann og en leilending er, etterhvert som jorda blir registrert for skattlegging,

at leilendingen leier på matrikulert jord, mens husmannen ikke gjør det. Husmannen har også pliktarbeid, noe leilendingen sjelden har.

Som vi har sett, har en fullfri leilendings status vært på linje med en selveiende bondes, i alle fall fra 1200-tallet av, og brukets størrelse har variert i likhet med et selveierbruk. Tradisjonelt har husmannsklassen bestått av småårsfolk, og deres status og husmannsbrukets størrelse har vært i henhold til dette. Husmannskontrakter har ikke bare vært opprettet mellom selveiende bønder og husmenn, leilendinger har også hatt anledning til å ha husmenn (Rønneseth 1981:118).

I neste kapittel vil jeg gå inn på konkrete kriterier for å foreta en sosial klassifisering av det arkeologiske kildematerialet, der stikkordene er bosetningens datering, størrelse, geografiske plassering og navn og skriftlige kilder.

4 KRITERIER FOR EN SOSIAL INNDELING AV MATERIALET

For å kunne finne igjen de ulike sosiale gruppene i det arkeologiske materialet, er det i utgangspunktet fem moment som må diskuteres. Det er bosetningsenhetenes plassering i tid, deres størrelse, geografiske plassering og navn og om de er nevnt i skriftlige kilder. Under de fire overskriftene, tid, størrelse, sted og navn og skriftlige kilder, skal det arkeologiske og det historiske kildematerialet sammenlignes og diskuteres for å se om det kan finnes grunnlag for å foreta en sosial klassifisering i det arkeologiske materialet. Målet er å undersøke om de spesifikke grupperingene bonde, leilending og husmann kan gjenfinnes i mitt materiale. Siden dateringen av husmennesenes oppkomst er omdiskutert, er det særlig interessant å se om vi kan finne vitnesbyrd om at denne gruppen i en eller annen form kan trekkes såpass langt tilbake i tid som til eldre middelalder. Det er også interessant å se om det arkeologiske materialet vil gi det samme bilde av bondesamfunnet i tidlig middelalder og høymiddelalder som det historikerne har kommet fram til.

4.1 TID

Først vil jeg se på tidsaspektet. Hvilken datering har vi på gårdsanleggene, og kan denne dateringen sammenholdes med dateringen av oppløsningen av trellevesenet, og med utviklingen av husmannsvesenet og leilendingsvesenet?

De yngre gårdsanleggene er vanskelige å datere med sikkerhet. Enkelte kan dateres til yngre jernalder, andre til middelalder og andre igjen til hele denne perioden. Det er antatt at de fleste gikk ut av bruk i forbindelse med Svartedauen. De fleste gjenstandene i de utgravde tuftene er enkle bruksting som ikke forandret seg så mye over tid, og er derfor vanskelige å datere eksakt (kleberkar, spinnehjul, bryner, baksteheller). Jeg vil tro at størstedelen av mitt materiale tidsmessig ligger innenfor perioden ca. 1050-1350, og en del av oppgaven blir å forsøke en nærmere datering av ødegårdene ut fra gjenstandsfunn og trekk ved hustuffer, gjerder og åkerspor.

Iversen antyder at trelldom har eksistert i Norge fra "bosetningsfasen i eldre jernalder" (1994:4), han sier også at det hele tiden har foregått en kontinuerlig frigivning av trelle, tilpasset inntaket av trelle (1994:401). I Gulatingsloven, som kan sies å representere første halvdel av 1100-tallet, er trellebildet preget av trelle som umyndig og som herrens eiendom. I Frostatingsloven, som er noe yngre, har trelle flere positive rettigheter, blant annet eiendoms- og ekteskapsrett. Magnus Lagabøters Landslov av 1274 har ingen bestemmelser om trelle eller andre ufrie, men bruker begrepet *frjáls* (fri) som kan tolkes på flere måter. Det kan ha betydninger voksen, ansvarsfull person, eller vise til fri i motsetning til trelle, eller mest sannsynlig fri i motsetning til løysing eller løysingætling (1994:458ff). Disse tre lovene representerer i følge Iversen ulike trinn i en avviklingsfase for trellevesenet som strakte seg over hundre år: "en "forberedende" fase fram mot slutten av 1100-tallet og institusjonens faktiske avviklingsfase, fra dette tidspunkt og ut første halvdel av 1200-tallet" (1994:463). Jeg forstår det da slik at frigivning har foregått kontinuerlig gjennom hele yngre jernalder og tidlig middelalder, men i et mye større omfang i perioden 1150-1250.

Leilendingsvesenets oppkomst blir av Iversen datert tilbake til vikingtid (1994:411ff), først som et personlig relatert forhold mellom eier og leier, som utover på 1100-tallet utvikles til et rent saklig-økonomisk forhold (1995:176ff). Helle gir en antydning om at leilendinger allerede fantes i eldre jernalder. Utover i middelalder, etterhvert som kirken fikk mer jordegods, ble stadig mer jord drevet av leilendinger (Helle 1987:131f).

Dateringen av husmannsvesenets oppkomst er det stor uenighet om blant historikerne, slik vi tidligere har sett. Det kan med sikkerhet trekkes tilbake til 1600-tallet, kanskje til annen halvdel av 1500-tallet i følge Hovdhaugen (1975). Skappel (1979) mener derimot at vi kan følge husmennene, om enn i en noe annen form enn i senere tid, tilbake til eldre middelalder. Sandnes gir en antydning om husmenn i høymiddelalderen (1968).

En datering av de fysiske bosetningsenhetene til perioden 1000-1350, slik jeg antar, sammenfaller i tid både med trellevesenets oppløsning (særlig 1150-1250), med de to fasene i leilendingsvesenets vekst (fra vikingtid til ca. 1150 og fra ca. 1150-1350) og med befolkningsveksten på rundt 145% fra år 1000 til 1350. Husmannsgruppen kan vi kanskje også finne spor etter innenfor denne tidsperioden.

Det blir da vesentlig for meg å datere gårdsanleggene nærmere, og å sammenligne dateringene med datering av trellevesenets oppløsning, veksten i leilendingsvesenet og i befolkningen generelt, og med oppkomsten av husmannsvesenet. Dateringene må kombineres med de andre momentene (bosetningens størrelse, geografiske plassering, navn og skriftlige kilder) for å kunne ha noen mening i diskusjonen om sosial struktur.

4.2 STØRRELSE

Jeg går ut fra at gårdsanleggenes størrelse forteller om sosial tilhørighet. Størrelsen av tuftene, åker og innmark skal diskuteres nærmere ved gjennomgang av materialet. Under stikkordet størrelse kommer også gjenstandsmaterialet fra de undersøkte anleggene inn. Antallet gjenstander og de ulike gjenstandstypene som er representert, vil kunne gi indikasjoner på status, levekår og næringsvei.

Jeg vil sammenligne ødegårdene i Sør-Rogaland med de to gårdsanleggene Lurekalven og Høybøen i Hordaland. Begge gårdsanleggene er kjent fra historiske kilder, og de er godt dokumentert gjennom arkeologiske og naturvitenskapelige undersøkelser (Kaland 1979, Kvamme 1982, Randers 1981).

Hva sier så de historiske kildene om bosetningsenhetenes størrelse og status i middelalder? Det er få konkrete angivelser av størrelse på åker, innmark og hus jeg kan ta utgangspunkt i for å dele ødegårdene i mitt kildemateriale inn i forhold til størrelse og status.

En inndeling i fullgårder og envirkesgårder finner vi i landskapslovene. På en fullgård måtte bonden eller leilendingen ha en voksen arbeidskar til hjelp, mens på envirkesgården var det nok med arbeidshjelp fra en gutt under 15 år (Bjørkvik 1957:94f).

Tore Iversen tar opp til diskusjon størrelsen på en "normalgård" ut fra skriftlige kilder. I Frostatingsloven finnes en bestemmelse om at et gårdsbruk på 12 kyr, to hester og tre treller skal skaffes i bot til en mann som er blitt blindet (F IV 44). Det stilles spørsmål ved om antallet treller kan være representativt, da en blind mann vil ha behov for mer arbeidshjelp på sitt

gårdsbruk enn det vil være behov for på et vanlig bruk. Det kan også stilles spørsmål ved om en "normalgård" i Trøndelag kan representere resten av landet (1994:193).

Ingen av disse størrelsesangivelsene er konkrete nok til å kunne benyttes for å bestemme størrelsen av ødegårdene i materialet fra Sør-Rogaland. Ut fra en bestemmelse i Frostatingsloven er det derimot gjort forsøk på konkret størrelsesbestemmelse av et åkerareal. Iversen (1994) og Skappel (1979) trekker begge fram denne bestemmelsen i Frostatingsloven og peker på at en leilending gis tillatelse til å la trelen sin gjøre egen reit på gården (F(Frostatingsloven) XIII 2), og sammenholder dette med en størrelsesangivelse av jord til leie (F XIII 1).

"Det heter at leilendingen kan avstå til annen mann et jordstykke (afsád) på 5 mæler land og 1/3 hestefôr, dvs. 10 sommerlass. Og han kan få lov å ta 5 lass ved og 3 lass skav til fôr av bruket. Litt nedenfor i samme bestemmelse står det at leilendingen også kan avstå en hustuft (húsbeda) om han vil. Selv om det ikke står at hustuften skal følge jordstykket, er det rimelig å se de to i sammenheng. Agrarhistorikeren S.Hasund har oversatt bestemmelsens kvanta: 5 mæler såland blir ca. 77 liter korn eller omtrent 2 mål åker. Dette ville vært en brukbar åkervidde for en husmannsplass i nyere tid. Hasund ser derfor F XIII 2, om høve til å gjøre en reit i utmark, i sammenheng med de to dekar åker som nevnes i F XIII 1." (Iversen 1994:397).

Denne størrelsesangivelsen på to mål åker som brukbart for en nyere husmannsplass, er et mål på åkerstørrelse jeg vil kunne bruke i diskusjonen av mitt ødegårdsmateriale.

Der landskyldstørrelsen er kjent er denne et godt mål på gårdens størrelse. Ved hjelp av både arkeologiske og historiske kilder regner John Ragnar Myking med en gjennomsnittlig landskyld på fire månedsmatbol for en høymiddelaldersk navnegård med ett bruk i Lindås skipreide i Hordaland (Myking 1973:71ff).

En tredje størrelsesangivelse er husholdsstørrelsen. I sin beregning av folketall, gårder og bruk i Norge regner Sandnes med et gjennomsnitt på seks personer på hvert bruk i høymiddelalderen. Han sier dette er et usikkert tall, men folketellinger fra 1660-årene og utover kan indikere omtrent seks personer per gårdbrukerhusstand, og et noe lavere tall for husmannsfamilier

(Sandnes 1968:277ff). Lindanger bruker et gjennomsnitt på 5,7 personer på hvert bruk i sine beregninger (Lindanger 1987a:147f), mens Benedictow har kommet fram til at et rimelig gjennomsnitt per bruk rundt år 1300 ligger på 4,5 personer (Benedictow 1993: 159).

Iversen peker på de store usikkerhetsmomentene ved å bruke statistikk fra nyere tid, men trekker fram folketellingen fra 1801 og tenker seg at husholdsstørrelsene han finner der kanskje kan gi en indikasjon på husholdenes størrelse i middelalder. Han finner at "Store hushold med fra 9 til 20 medlemmer utgjorde 18,3% av alle bondehushold; hushold "over normalstørrelse", dvs fra 7 til 9, utgjorde 27,3%; "normalstørrelse"-hushold, dvs fra 5 til 7, utgjorde 32,8%". I de to førstnevnte gruppene vil trelleholdet ha hatt sin plass, om dette er representativt for middelalderens husholdsstørrelser (Iversen 1994:246).

Også innen arkeologisk forskning er det gjort forsøk på å beregne befolkningsstørrelser for et større område og for et enkelt gårdsanlegg. Bjørn Myhre gjør forsøk på å beregne folketall på Jæren i yngre romertid og folkevandringstid og kommer fram til et minimumstall på gjennomsnittlig 10 personer på hvert gårdstun (Myhre 1983:160). Myhre foreslår for gårdstunene fra yngre romertid og folkevandringstid et forholdstall mellom husenes totalareal i kvadratmeter og beboere på 1/20-1/25. Viktig å merke seg her er at arealet av innhus og arealet av uthus viser seg å være omtrent like store (Myhre 1983:156).

Forholdstallene mellom husenes areal og mennesker kan ikke automatisk overføres til bosetningsenheter fra eldre middelalder. Først og fremst må det foretas funksjonsanalyser av husene for å beregne innhus- og uthusareale, noe som bare kan gjøres på de best undersøkte og dokumenterte av gårdsanleggene. Det er også sannsynlig at befolkningstettheten på gårdsanleggene har variert, blant annet som et resultat av sosial status og tilgang på ressurser. Jeg vil derfor i denne oppgaven ikke bygge på folketall.

Et moment i oppgaven vil være å forsøke en sosial klassifisering av mitt materiale ut fra tuftenes, åkerarealets og innmarkas størrelse og ut fra hvilket inntrykk gjenstandsmaterialet gir. Åkrenes størrelse kan i mange tilfeller være vanskelig å angi på grunn av nyere tids inngrep. Men med et såpass stort materiale, kan det kanskje være mulig å finne anlegg der åkrenes avgrensning kan påvises. Det kan også være vanskelig å finne husenes antall og størrelse. Bare i enkelte av de utgravde tuftene er det også mulig å foreta en funksjons- eller rominndeling.

4.3 STED

Bosetningenes geografiske plassering er også en faktor for å bestemme type bosetning. Det arkeologiske kildematerialet inngår i en helhet. Bosetningsenhetene fra eldre middelalder kan ikke ses isolert, men må settes inn i en sammenheng der bruken av området også i senere tid trekkes inn. Det vil være naturlig å avgrense et slikt område til en nåværende navnegård. Anleggets plassering i forhold til eventuelle andre middelalderske bosetningsspor, hovedtunet, kjente husmannsplasser og gårdsgrenser bør inngå i undersøkelsen i tillegg til brukernes eiendomsforhold i nyere tid og til ressursområder som kan indikere andre næringer enn rent åker- og februk. Imidlertid vil en kartlegging av yngre husmannsplasser og bruken av området i senere tid i de fleste tilfeller kreve større undersøkelser, slik at jeg må forholde meg til tilgjengelige opplysninger i bygdebøker og andre trykte arbeider.

Det er viktig å kjenne til problemene med å fastsette de nåværende gårdsgrensenes alder. Bosetningsutviklingen blir komplisert i områder preget av ekspansjonsperioder og regresjonsperioder, eller der bebyggelsen har gjennomgått en omfattende strukturomlegging (Myhre 1990:127). Bosetningen i Sør-Rogaland er i høyeste grad preget av vekslende perioder med ekspansjon, regresjon og omstrukturering. Jeg tenker da spesielt på ekspansjonen i eldre jernalder, tilbakegangen i slutten av folkevandringstid og i merovingertid, deretter ny vekst som toppet seg i høymiddelalder, og igjen nedgangstid etter 1350. Endringene i drift og bosetningsmønster er enda tydeligere i nyere tid, blant annet med utskiftningene i forrige århundre, omlegging og intensivering av driften, nye næringer, industrialisering og urbanisering.

Uavhengig av diskusjonen om tidspunktet, er det klart at det har foregått en omstrukturering fra den forhistoriske gårdsstrukturen til den historiske. Ottar Rønneseth setter høymiddelalder, eller 1200, som et sannsynlig tidspunkt for omleggingen (bl.a. 1966a: 86f, 1974:251), og han mener eiendomsgrensene må ha blitt fastlagt samtidig, etter offentlig regulering. Grensene er i hovedsak de samme i dag (1981:104).

Bjørn Myhre mener den historiske gårdsstrukturen innføres gradvis gjennom en lengre tidsperiode som begynner i yngre jernalder (1974a:73ff). Det bør, i følge Myhre, overveies og prøves om etableringen av faste gårdsgrenser kan settes i forbindelse med denne strukturomleggingen. Bjørn Myhre, Ottar Rønneseth og Albert Myhre har funnet eksempler på

at ødegårder både fra jernalder og senmiddelalder krysses av dagens gårdsgrenser, eller at grensene er lagt i bue omkring ødegårdene. Andre steder kan det ha vært kontinuitet i gårdsgrensene (Myhre 1990:128). "Grenseendringene synes mest radikale i forhold til folkevandringstidslandskapet, og vi kan kanskje snakke om en total omstrukturering av grensene siden den gangen, mens det er rimeligere å snakke om grensejustering etter middelalderen." (Myhre 1990:127f).

Det er ikke mulig å komme nærmere en løsning på gårdsgrensens alder uten en større analyse. Jeg velger derfor å konkludere med at de nåværende gårdsgrensene trolig kan settes i forbindelse med innføringen av den historiske gårdens struktur, enkelte grenser er endret i større eller mindre grad siden den gang, andre har beholdt sin opprinnelige plassering.

Flere av ødegårdene fra middelalder ligger ved eller under moderne gårdsgrenser. Et moment vil være å se nærmere på disse i lys av at nyere tids husmannsplasser ofte ble plassert som "grensevakter" ved gårdsgrenser. Skappel viser til en skikk som skulle ha startet rundt 1760, og nevner spesielt Jæren og Lista i den forbindelse: "Paa Vestlandet, hvor utmarkerne indtil den senere tid har henligget uindhegnet, anla man fleresteds husmandspladser i utkanten av en gaards utmark som et vern mot at kreaturer fra nabogaarde skulde trænge ind paa eiendommen." (1979:95). Jeg ser det ikke som usannsynlig at denne skikken kan gå lengre tilbake i tid.

Rønneseth har også, som nevnt tidligere, vært inne på husmannsbrukens plassering. Noen ble lagt ved gårdsgrensene som "grensevakter", slik Skappel viser til, mens husmenn på plasser ved innmarksgjerdet hadde som oppgave å verne innmarka mot husdyr (Rønneseth 1974:144).

I mitt arkeologiske kildemateriale aner jeg et mønster der vi finner de øde middelalderbosetningene i utkanten av nåværende gårdsbosetning og annen bebyggelse, ofte på eller nær ødegårder fra eldre jernalder. Det har selvfølgelig en forklaring ved at dyrknings- og utbyggingsaktiviteter i nyere tid i stor grad har foregått i sentrale områder, og at det er i marginale områder vi har registrert eller fremdeles har de arkeologiske sporene. Men det vesentlige her er at vi ofte finner nyrydning og bosetning i gamle tufter i marginale områder i denne perioden, gårder som igjen blir lagt øde etter Svartedauen. Et annet mønster jeg også kan se, er at ødetufter fra middelalder finnes mellom, eller i, innmarkene til eksisterende gårder.

Dette må bety at både marginale og mer sentralt plasserte gårder ble lagt øde, trolig i forbindelse med Svartedauen.

Det må diskuteres om sentral eller marginal plassering kan indikere ulik status på bosetningene. Iversen drøfter gårdsnavn/bruksnavn i hele Norge som kan, med varierende grad av usikkerhet, stamme fra løysingers eller trellers bosetninger etter ca. 1100 (Kallekot i Tysvær, Sveine i Nærbø og Trælen på Ølbør i Håland (1994:417f)) og konkluderer med at ufrige helst kom til å rydde bostedene i marginale bosetningsområder (1994:426). Han diskuterer også gårdsnavn (svært usikre) som tyder på utskilling fra større og eldre gårder før trelldommens avviklingsfase og finner at noen av dem trolig har startet som reiter i utkanten av modergårdens innmark, og derfor ligger nær modergården, mens de fleste nok har vært nyrydninger i utmark og ligger lenger vekk fra modergården (1994:404ff). Disse konklusjonene er svært usikre og kan ikke uten videre overføres til ødegårdene i mitt materiale, men ødegårdenes plassering marginalt eller sentralt i forhold til modergården og annen bosetning skal vurderes i min diskusjon.

Kartlegging av de utvalgte middelalderbosetningsenhetene blir en del av oppgaven, for å finne den geografiske spredningen av disse. En slik oversikt vil vise spredningen innen de ulike skipreidene, der vi kjenner den prosentvise eiendomsfordelingen i 1661. Eiendomsfordelingen i 1661 kan sannsynligvis trekkes tilbake til utgangen av høymiddelalderen (jfr. kap. 3.2.1), og en diskusjon av husmann/leilending/bonde problematikken ut fra skipreidevis plassering og eiendomsfordeling vil kanskje kunne gi indikasjoner på eiendomsforhold og gårdsanleggenes sosiale status, spesielt med tanke på selveierbruk og leilendingsbruk.

Jeg vil særlig konsentrere meg om bosetningenes plassering sett i et mikro-perspektiv. Her er det de enkelte ødegårdenes plassering og funksjon i lokalmiljøet som skal belyses. I diskusjonen om en bosetningsenhet kan karakteriseres som husmannsplass, er plasseringen i forhold til gårdsgrenser og innmarksgjerder sentral, mens det må diskuteres om marginal plassering kan indikere en bosetning til en bonde eller leilending. Beboernes, og med det også gårdens, eller brukets status, kan ha endret seg over tid. Dette er tydelig når det gjelder bønders overgang til leilendingstanden, særlig i høymiddelalder, og når det gjelder trellers overgang til løysing og til fullfri. Som et annet element for å bestemme bosetningens funksjon, kommer beliggenheten i forhold til ressurser som kan gi et supplement til gårdsdriften eller indikere en helt eller delvis

annen økonomi enn et rent gårdsbruk. Det kan for eksempel være fiske, fangst, jernvinne eller setring.

4.4 NAVN OG SKRIFTLIGE KILDER

Stedsnavnene gjenspeiler bruken av landskapet gjennom tidene. Deres primære funksjon er å skille ut enkelte plasser av forskjellige årsaker, og å fungere som orienterende faktorer i terrenget. Steder kan ha blitt navnsatt etter blant annet terreng og særpregete naturformasjoner, plassens plassering og funksjon eller etter personer eller hendelser. Ettersom utnyttelsen av terrenget endres, forandres ofte også stedsnavnene (Særheim 1985).

Vi kan skille mellom naturnavn og bosetningsnavn. I gruppen naturnavn finner vi navn på øyer, fjell, elver, fjorder, osv. Gårdsnavn, bruksnavn, bynavn og andre navn på bosetning kan plasseres i kategorien bosetningsnavn (Bakka og Møllerop 1964:17, Særheim 1985:29). Det er bosetningsnavnene som er av interesse i forsøket på klassifisering av mitt materiale, og spesielt land-navnene, da mange av ødegårdene i mitt materiale har navn som tilhører denne navneklassen.

Bruk av navnemateriale i dateringsøyemed er usikkert. Navneforskningen har i stor grad basert seg på fornminner og arkeologiske funn for å datere den tidligste faste bosetningen på gården, og dermed også gårdens navn. En gård, eller et bruk, kan ha endret navn i eldre eller nyere tid, og navnets og bosetningens alder trenger derfor ikke å være den samme. Jeg vil ikke bruke navnemateriale til direkte datering, men vil se om det kan indikere bosetningens status og forholdet til omkringliggende bosetningsenheter og navnegårder. Usikkerhetsmomentet angående datering må jeg også ta hensyn til når det gjelder forbindelsen mellom bosetningens navn og status.

Både Møllerop og Myhre har arbeidet med arkeologisk materiale og datering av gårdsnavn (Bakka og Møllerop 1964, Myhre 1984). Jeg vil her gjennomgå resultatene ganske kort.

De eldste gårdsnavnene i Rogaland er de jærskke navnene med a-ending (Sola, Madla m.fl.), usammensatte naturnavn (bl.a. Vik og Tu), enkelte naturnavn med dativbøyning (f.eks. Hauge

og Nese) og Bø i usammensatt form. Alle disse kan gå tilbake til bronsealder, men de to siste gruppene har vært i bruk langt nedover i tid. Bosetningsendelsen -heim ble hovedsakelig brukt en kortere periode rundt 400 e.Kr. -Stad, også en bosetningsendelse, var sannsynligvis i bruk i hele middelalder, vikingtid, og kan spores tilbake til 400-tallet. Navnene sammensatt med -vin og -land må ha vært i bruk som teignavn før de, trolig i siste halvdel av det 4. århundre, ble selvstendige gårder (Bakka og Møllerop 1964:70ff).

Myhre støtter Møllerops dateringer av de viktigste navneklassene på Jæren som produktive i det 3. og 4. århundre e.Kr., men en bakre tidsgrense eller hvor lenge de har vært i bruk kan ikke påvises ved hjelp av det arkeologiske materialet (Myhre 1984:spesielt 195).

I følge Bakka og Møllerop har -land som teigbetegnelse og som gårdsnavn vært i bruk langt opp i middelalder i Norge (Bakka og Møllerop 1964:70). Inge Særheim mener derimot at selv om land-navnene kom til i de norrøne bosetningsområdene i vesterveg i alle fall i tidlig vikingtid, er det ikke noe som tyder på at land-navnene var produktive i Norge etter år 1000. I følge Særheim er land-gårdene både sentrale, større gårder, men særlig mindre, noe marginale gårder. Hovedgruppen av land-navn oppstod på 200-300-tallet. På de historiske land-gårdene regner Særheim med at navnet har overlevd fram til nå. Han regner også med denne type navneoverføring når det gjelder ødegårder med land-navn (Særheim 1993). I det videre arbeidet med ødegårder med land-navn holder jeg meg til Særheims konklusjoner.

Tidligere har jeg nevnt Knut Helle som mener at Auklend-gårder og gårdsnavn på -land og -tveit kan indikere sekundære bruk av lavere sosial og økonomisk status. Også Iversen mener at gårder med land-navn hovedsakelig er sekundære og sosialt underordnet andre i lokalmiljøet (Iversen 1995:172).

Gårdsnavn som vitner om ekspansjon i kristen middelalder kan ha endelser som -kot, -reit og -rud. Auklend-gårder gir det samme inntrykket. Disse navnene forteller om nyrydding på tidligere beite eller i utmark. Etter Svartedauen får vi en navnetype som kan kalles kontraksjonsnavn og som forteller om ødetid og tilbakeslag i bosetningen, som for eksempel Øygarden og Aunet. Ny vekst fra 1600-tallet gir gårdsnavn på -støl og -seter, naturnavn i bunden form og plassnavn (navn på husmannsplasser), oftest i bunden form (Sandnes og Stemshaug 1976:31f).

Ottar Rønneseth viser til navn på husmannsbruk på Jæren der et kvinnenavn er sammensatt med -hagen (hagen). Disse plassene finnes ved utgardene mellom innmark og utmark og det sies at det på disse plassene har bodd en kone (Rønneseth 1974:144). Dette må være nyere navn. Navn på husmannsplasser sammensatt med for eksempel -hagen, -teigen, -kvea og -træet, er plasser lagt på tidligere dyrket mark, der plassen kan ha blitt oppkalt etter gården, eller etter husmannen selv (Hovdhaugen 1975:23).

Jeg vil bruke navnematerialet som en kilde til å angi status. Det er her viktig å være oppmerksom på at en gård eller et bruk kan ha endret navn og status, både i eldre tid og i nyere tid.

I tillegg til diskusjonen omkring navnet som en kilde til sosial inndeling kommer også de skriftlige kildene. I historieforskningen er det lagt vekt på en del kriterier for å si om en gård var bosatt i høymiddelalder ut fra skriftlige kilder. I Ødegårdsprosjektet er disse kriteriene klart definert, og jeg vil holde meg til disse kriteriene, som også Per Svein Dufva har brukt i sitt arbeid med bosetningshistorien på Finnøy (Dufva 1981, Sandnes og Salvesen 1978:18ff).

En kan med sikkerhet si at en gård var i bruk i høymiddelalder dersom den nevnes første gang i skriftlige kilder før 1350, mens en gård som nevnes første gang i tidsrommet 1350 - ca. 1550 også med stor sannsynlighet kan sies å være en høymiddelaldergård (Dufva 1981:237, Sandnes og Salvesen 1978:18f).

Det har vært vanlig å betrakte en gård som er nevnt som øde på 1500-tallet som bosatt i høymiddelalder. Dufva mener imidlertid at dette ikke uten videre er tilfelle, og at denne metoden i alle fall ikke kan brukes etter 1600, da ødegård er blitt et skatteteknisk uttrykk (Dufva 1981:239).

Landskyldstørrelsen på 1500- og 1600-tallet kan også indikere høymiddelalderbosetning. Ødegårdprosjektet regner med at en gård med høy landskyld på 1600-tallet etter all sannsynlighet eksisterte i høymiddelalder (Dufva 1981:238, Sandnes og Salvesen 1978:19).

Også eiendomsforhold på 1600-tallet kan brukes til å fastslå mulig bosetning i høymiddelalder. "En gård som er i kirkelig eie på 1600-tallet, lar seg med stor sannsynlighet føre tilbake til

utgangen av katolsk tid, og dermed med sannsynlighet til høgmiddelalderen" (Sandnes og Salvesen 1978:19).

4.5 KONKLUSJON: KRITERIER FOR EN SOSIAL GRUPPERING AV MATERIALET

Jeg har konsentrert meg om tidlig middelalder og høymiddelalder, tidsrommet ca. 1050-1350 e.Kr., i denne framstillingen, og antar at hovedparten av kildematerialet mitt ligger innenfor denne perioden. Viktige endringer i den sosiale strukturen blant befolkningen på landsbygda i dette tidsrommet er trellevesenets oppløsning (spesielt i perioden ca. 1150-1250) og leilendingsvesenets framvekst (fra vikingtid til ca. 1150), det "modne" leilendingsvesenet (ca. 1150-1350) og sterk befolkningsvekst i hele perioden. Kanskje kan husmannsvesenets oppkomst også trekkes tilbake til dette tidsrommet. Det er et ønske å kunne findatere i alle fall noen av bosetningsenhetene nærmere ved hjelp av gjenstandsfunn og anleggenes fysiske struktur og sammenligne dateringene med de nevnte endringene i befolkningens sosiale sammensetning og endringer i eiendomsforhold.

Bosetningsenhetenes størrelse og funnmaterialet fra de undersøkte tuftene er hovedkildene for å foreta en sosial differensiering. Men dette er alene ikke nok til å kunne finne de spesifikke grupperingene bonde, leilending og husmann. Bonde og leilending kan vanskelig skilles ut etter brukets størrelse, i alle fall ikke etter ca. 1200 når stadig flere bønder blir leilendinger og det sosial skillet utjevnes. Her kommer den geografiske faktoren inn, det er større muligheter for at det er et leilendingsbruk i de sentrale områdene rundt Stavanger enn i Lund og Bjerkreim. Den geografiske plasseringen marginalt eller sentralt i forhold til gårdsgrenser, hovedgården og annen bosetning vil også inngå i diskusjonen. Blant annet kan et mindre bruk plassert ved grensegjerder og utgard indikere et bruk med funksjoner lignende det en husmannsplass hadde i nyere tid. Her er det trolig ikke tale om et selvstendig bruk, men et bruk som på en eller annen måte er avhengig av hovedgården.

Ødegårdens navn er også en kilde for sosial klassifisering. Spesielt vektlegges land-navnene da det er flere ødegårder med land-navn i det utvalgte ødegårdsmaterialet. Gårder med land-navn regnes særlig som mindre, noe sekundære gårder.

Det skriftlige kildematerialet fra middelalder er spinkelt, men i de tilfeller det finnes skriftlig materiale om ødegårdene vil det bli tatt med for å belyse ødegårdens status.

En kombinasjon av alle disse momentene vil gi mulighet for et forsøk på en klassifisering i gruppene bønder, leilendinger og husmenn.

5 PRESENTASJON AV DET ARKEOLOGISKE KILDEMATERIALET

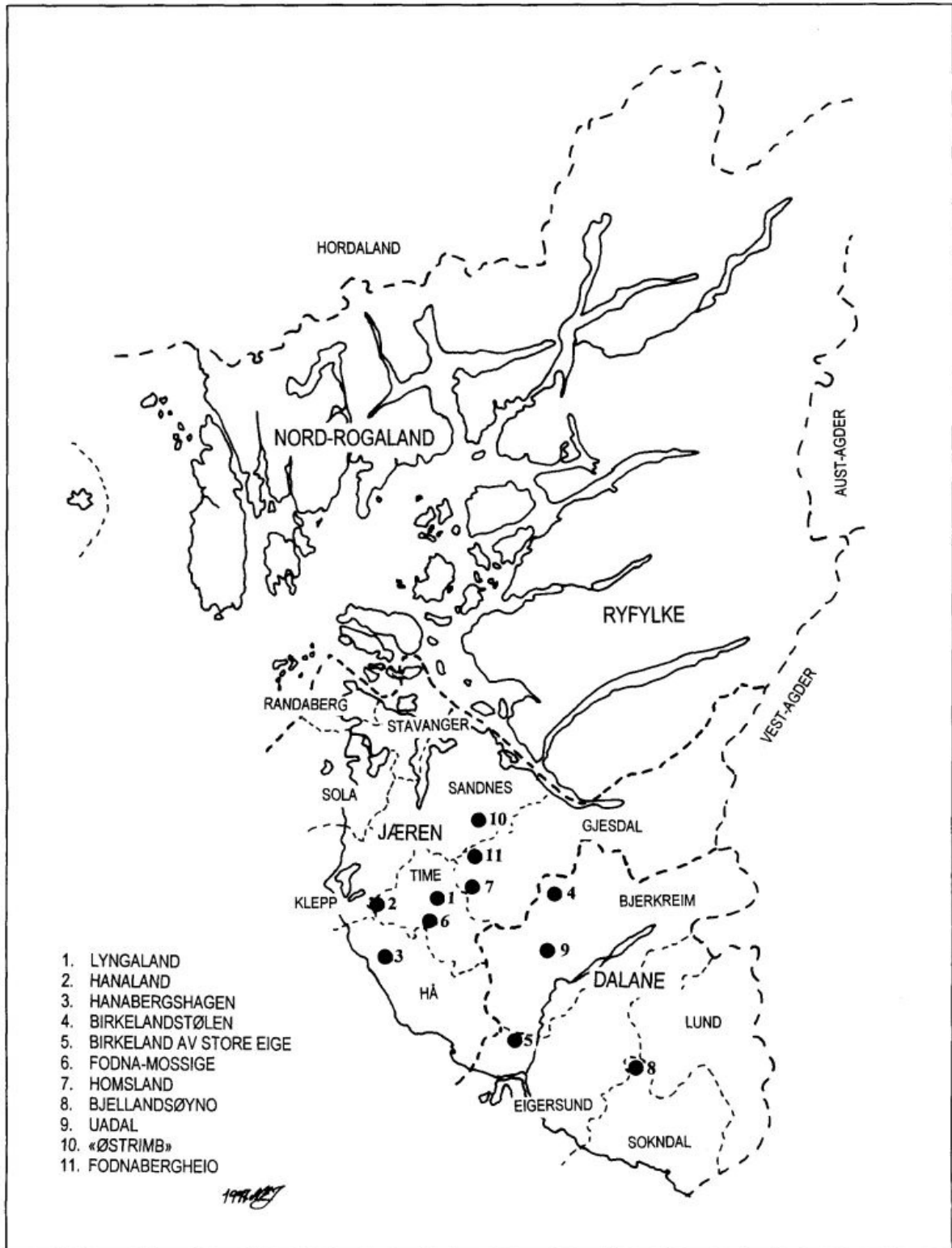
I dette kapittelet vil jeg presentere de utvalgte ødegårdene. Hvert enkelt gårdsanlegg vil bli diskutert med utgangspunkt i stikkordene tid, størrelse, sted og navn og skriftlige kilder.

I Sør-Rogaland er det registrert rundt 350 ødegårder. De fleste ligger i Bjerkreim, Eigersund, Gjesdal, Hå, Klepp, Time og Sandnes, mens i Sokndal, Lund, Sola, Stavanger og Randaberg er få ødegårder registrert. I Sokndal og Lund har nok registreringsintensiteten vært liten, mens det på grunn av bolig-, industri- og annen næringsutbygging er få fornminner bevart i Sola, Stavanger og Randaberg. Kun et fåtall av ødegårdene er utgravd eller oppmålt, og det er en vanlig oppfatning at gårdsanleggene er spor etter folkevandringstidsgårder. En nærmere registrering og kartlegging av hvert enkelt anlegg ville trolig kunne avdekke flere bosetningsfaser på endel av ødegårdene.

Jeg har valgt ut 11 ødegårder som jeg vil diskutere i lys av min problemstilling (se fig. 8). Disse er (i den rekkefølge de vil bli presentert):

- 1) Lyngaland av Sæland gnr 43, Time kommune
- 2) Hanaland av Re gnr 3, Time kommune
- 3) Hanabergshagen av Auda Motland gnr 18 og Kvia gnr 19, Hå kommune
- 4) Birkelandstølen av Birkjeland gnr 52, Bjerkreim kommune
- 5) Birkeland av Store Eige gnr 52, Eigersund kommune
- 6) Fodna-Mossige av Mossige gnr 60 og Tjensvoll gnr 61, Time kommune
- 7) Homsland av Eidland gnr 2, Gjesdal kommune
- 8) Bjellandsøyno av Bjelland gnr 107, Sokndal kommune
- 9) Uadal av Vigesa gnr 33, Bjerkreim kommune
- 10) "Østrimb" av Hetland gnr 22, Sandnes kommune
- 11) Fodnabergheio av Ytre Lima gnr 9, Gjesdal kommune

Gårdsanleggene er ikke tilfeldig valgt. Tilgjengeligheten til opplysninger av arkeologisk art har styrt valget av ødegårder, samtidig som jeg har forsøkt å få til en viss geografisk spredning. Jeg starter med å diskutere de ødegårdene der arkeologiske utgravninger er foretatt (Lyngaland,

Figur 8. Kart over Rogaland med de utvalgte ødegårdene markert.

Hanaland, Hanabergshagen, Birkelandstølen, Birkeland og Fodna-Mossige). De resterende ødegårdene er helt eller delvis kartlagt, og vil bli presentert med de best registrerte gårdsanleggene først.

Åtte av ødegårdene har jeg selv besøkt og kan derfor bygge på mine egne registreringer i tillegg til andres publiserte og upubliserte materiale om stedene. For de tre ødegårdene som jeg ikke har besøkt (Birkelandstølen, Birkeland og Bjellandsøyno), har jeg kun andres beskrivelser og analyseresultater å holde meg til.

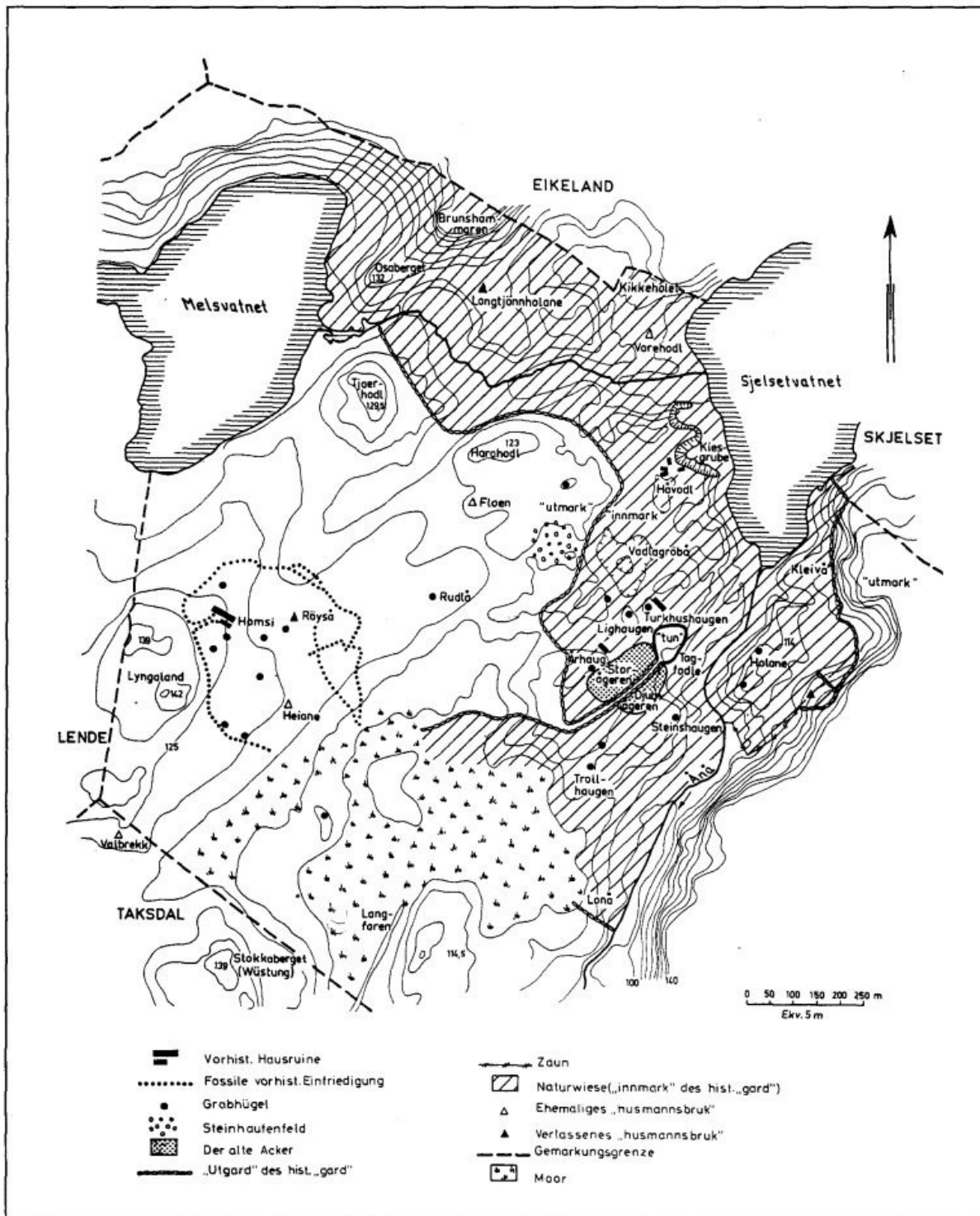
Jeg har gjennomgått alle funnene fra de utgravde tuftene med tanke på datering og har i tillegg studert foto- og arkivmateriale som oppbevares i vitenskapelig arkiv ved Arkeologisk museum i Stavanger. Se appendix for utfyllende opplysninger om ødegårdene, som funnlistene og oversikt over litteratur som angår den enkelte ødegård.

5.1 LYNGALAND (HOMSI)

Ødegården Lyngaland, eller Homs, ligger på midtre del av høg-Jæren, 120-135 m.o.h. Anlegget består av to tufter, geil, gardfar, brønn, åkerrein, rydningsrøyser og gravrøyser. Gårdsanlegget ligger i en slak skråning som flater ut mot øst. I hele innmarka, med unntak av et område nord for husene, finnes en mengde grav- og rydningsrøyser. I dag benyttes Lyngaland til beite og er en del av et kulturlandskapsvernområde.

Tor Helliesen nevner to hustufter og en mengde gravhauger her i 1913 (SMÅ 1913, s 8-9, nr 24-38). Lyngaland inngår i rekken av Jan Petersens undersøkelser, området ble kartlagt og tuftene og to gravhauger ble undersøkt i perioden 1927-1935 (Petersen 1936:37ff). Anders Hagen registrerte åkerreina og grov enkelte snitt i åkrene som sammenligningsgrunnlag for sitt arbeid med ødegården Sostelid (Hagen 1953:120ff). Donald Provan har foretatt jordbunnsundersøkelser i Lyngalandsområdet, der blant annet fosfatkartering har inngått (Provan 1973a, 1974).

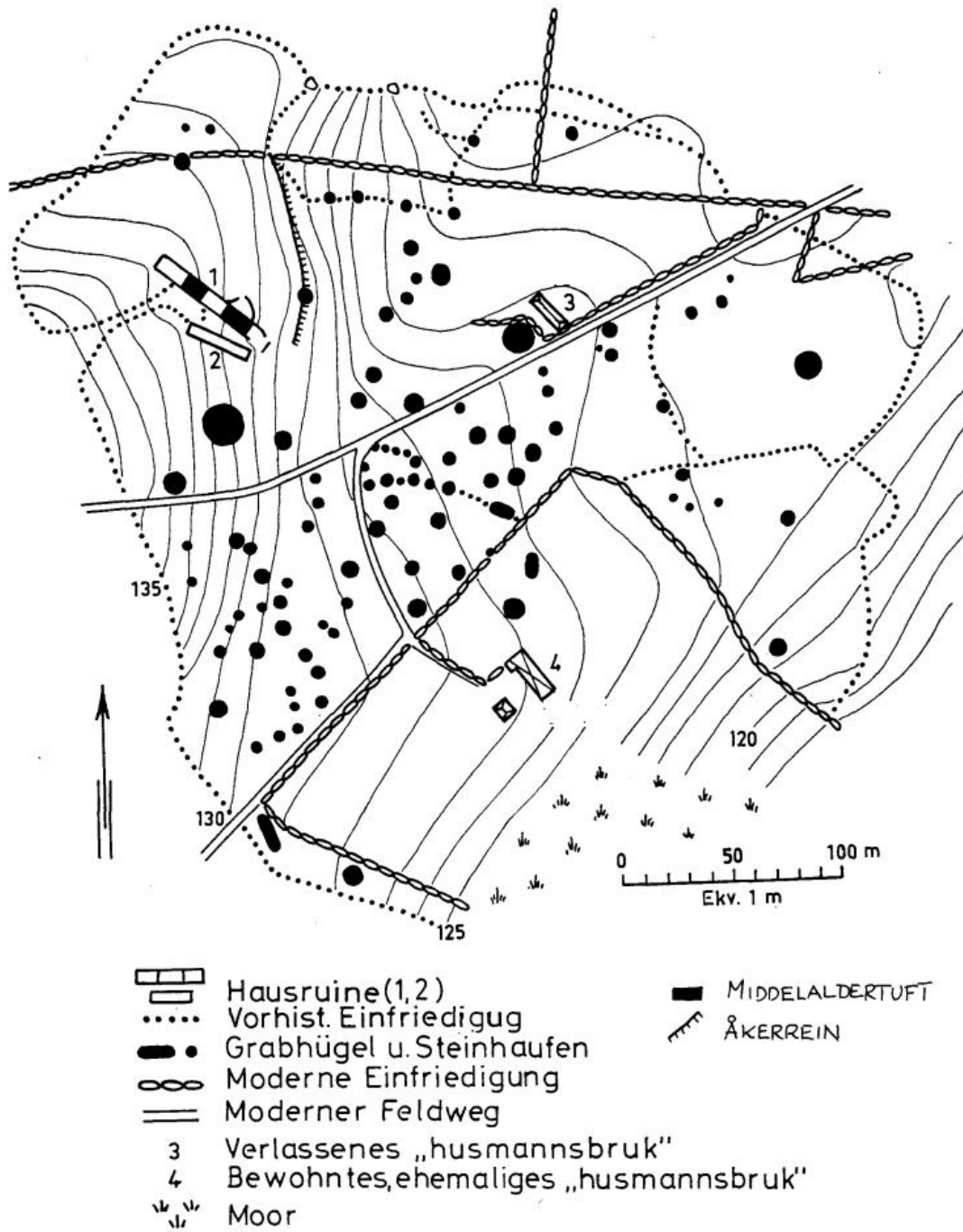
I forbindelse med denne hovedoppgaven ble en undersøkelse med jordbor av jordlagenes tykkelse omkring åkerreina utført i november 1995 sammen med kjemiker Anders Forsberg. Samtidig ble det tatt ut prøver til fosfatanalyse, disse er analysert av Forsberg (Forsberg 1996).

Figur 9. Ødegården Lyngaland (Homs) i Sælands utmark (etter Rønneseth 1974, fig. 26).

5.1.1 Tid

Lyngaland har ikke gjennomgått strukturendringen fra den forhistoriske til den historiske gårdsstrukturen, men det er spor etter to faser av åkerrydning. Fosfatkartering viser høyere

Figur 10. Lyngaland (etter Rønneseth 1974, fig. 25) med middelalderhusene og åkerreina påført.

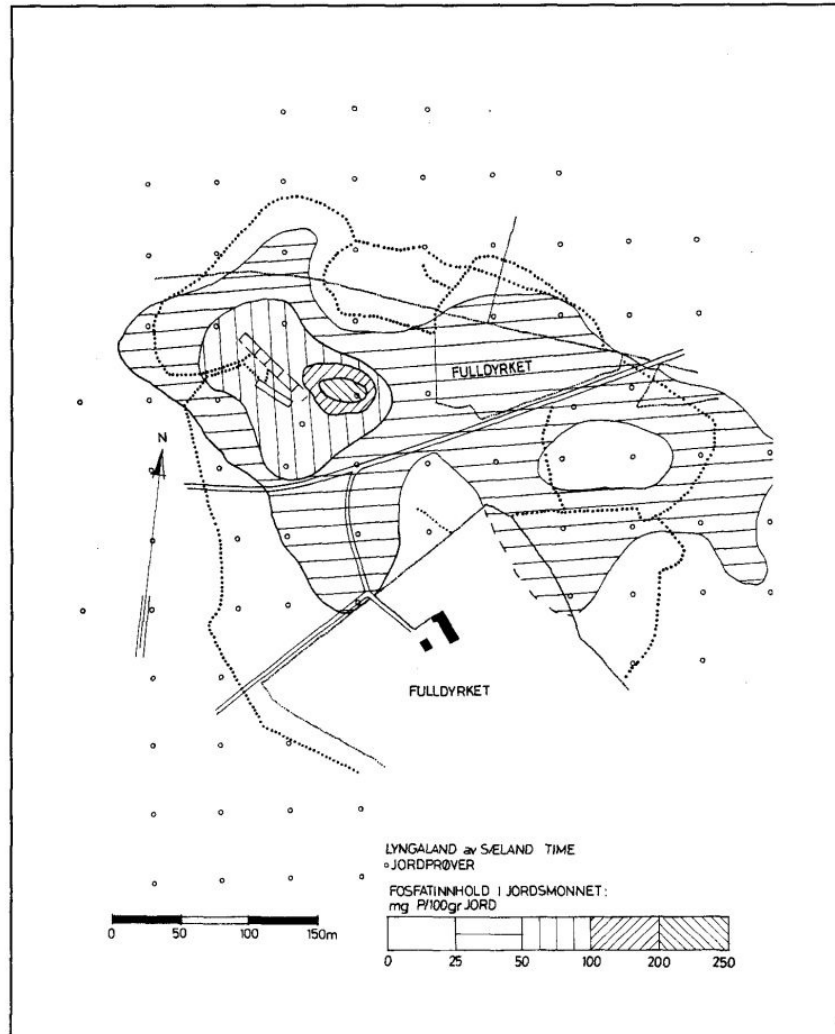
verdier i innmarka enn i utmarka, og Provan tolker dette som tegn på gjødsling i folkevandringstid (Provan 1973a, 1974). I innmarka ligger rydningsrøyser og gravrøyser spredt, mens det nord for tuftene finnes et område uten stein og rydningsrøyser som er avgrenset av en

åkerrein mot øst (se fig. 10). Det er sannsynlig at dette er spor etter en yngre dyrkningsfase, muligens fra middelalder (Myhre 1985:73). Jeg vil karakterisere dette området som gamleåkeren på Lyngaland.

Jan Petersen daterte bosetningen i begge tuftene til yngre romertid/folkevandringstid på grunnlag av funnene og hustypen. Enkelte yngre funn kom for dagen, men Petersen mener disse ikke kan gi sikre indikasjoner på yngre bosetning i husene (Petersen 1936:57). Funnmaterialet preges av leirkarskår, mest grove skår uten ornamenter, men også skår fra spannfornete kar. Petersen mener at det ut fra keramikken ikke kan påvises bosetning etter midten av det sjette århundre (Petersen 1936:53f). Odmund Møllerop sier at den store bosetningsperioden på Lyngaland var i folkevandringstid, og at ett eller flere av rommene i den lengste tufta kan ha vært i bruk i yngre jernalder eller middelalder (Møllerop 1960:16). Rønneseth kritiserer arkeologenes bruk av keramikken som dateringsmiddel, både på Lyngaland og andre steder (jfr. kap. 2.2.2). Han mener det kan ha vært bosetning på Lyngaland etter 600, og etter hans mening er det bare keramikken som sikkert kan dateres til folkevandringstid. Etter hans oppfatning må det legges mer vekt på de yngre gjenstandene som er funnet (Rønneseth 1974: 78ff).

Bjørn Myhre ser de yngre funnene i sammenheng med tverrmurene i den lengste tufta. Dette huset er oppdelt i flere rom med solide tverrmurer som ut fra plantegninger og fotografier fra utgravningene, tydelig er sekundært plassert da de delvis dekker eldre ildsteder og kulturlag. Dessuten passer rominndelingen ikke inn i det mønsteret folkevandringstidshusene ellers viser. I denne tufta mener Myhre det er to bosetningsfaser, en i det fjerde til sjette århundre og en i middelalder. Baksteheller, flere bryner og to spinnehjul kan plasseres i denne siste fasen (Myhre 1980:125, 237ff).

Lyngaland har altså spor etter bosetning i to faser. Den yngste fasen kan ikke dateres nærmere enn til middelalder. Bakstehellefragmentene tilsier en datering til mellom 1050 og midten av 1500-tallet (Weber 1984), brynene og spinnehjulene kan heller ikke dateres nærmere enn til tiden mellom 1050 og 1550.

Figur11. Provans fosfatkart over Lyngaland (etter Provan 1973a).

5.1.2 Størrelse

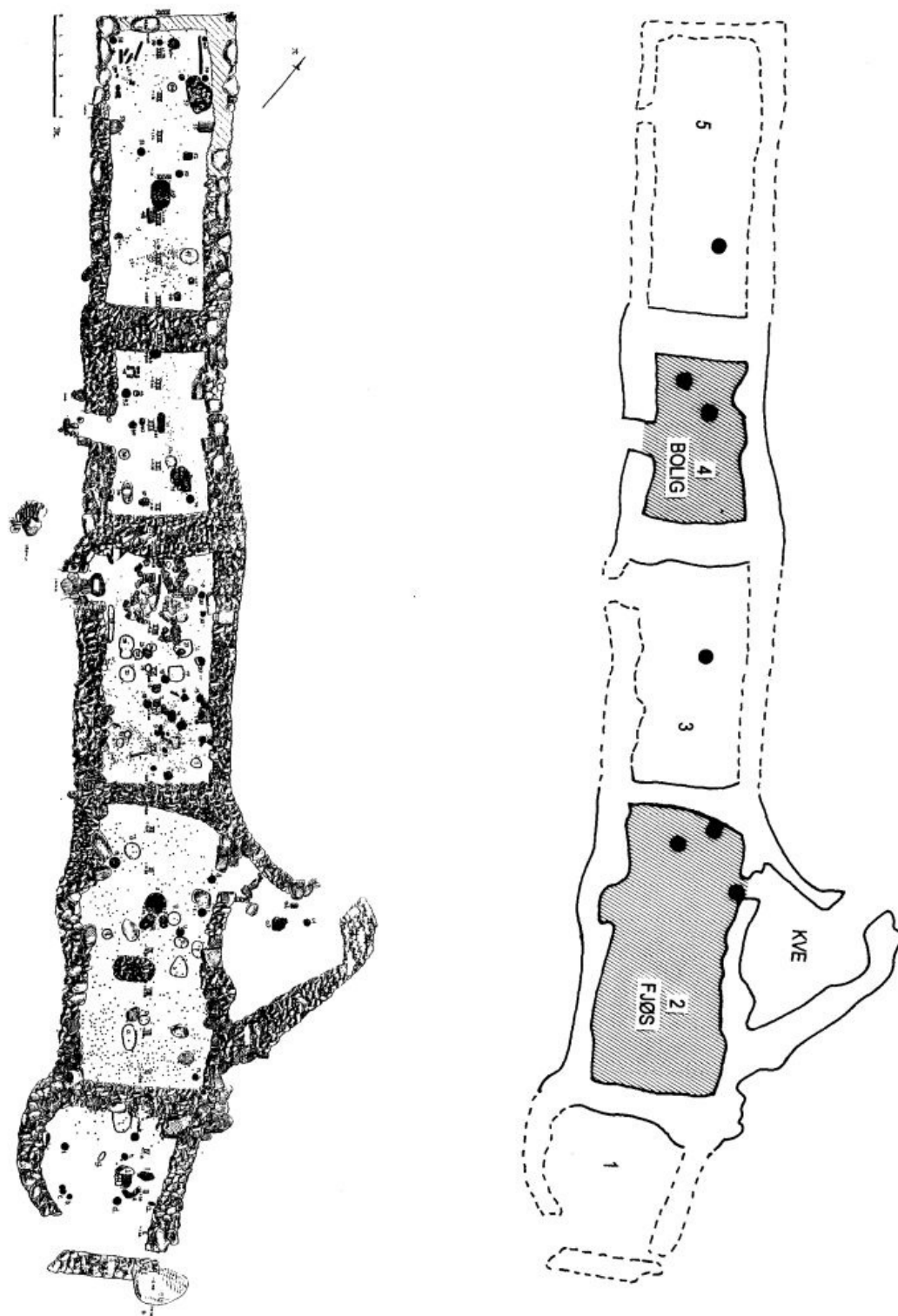
Anders Hagen har regnet ut innmarksarealet totalt til maksimalt 110 mål, av dette er maksimalt 80 mål åkerareal (Hagen 1953:123f). Nord for tuftene ligger det området jeg har karakterisert som Lyngalands gamleåker, avgrenset av en åkerrein mot øst. På Provans fosfatkart (fig. 11) finnes ett punkt med ekstra høye fosfatverdier i skråningen nedenfor åkerreina (Provan 1973a). For å undersøke om denne høye fosfatkonsentrasjonen kunne skyldes mer intens gjødsling og dyrking i dette området, eller at avfall var deponert her over lang tid, foretok Anders Forsberg og jeg en undersøkelse av jordlagene her og omkring åkerreina nord for (ovenfor) det fosfatanrikete området. Matjordlaget i punktet med de høye fosfatverdiene er rundt 45 cm, og skiller seg ikke ut fra matjordlaget ellers i undersøkelsesområdet. Tykkelsen på matjordlaget

varierer mellom 15 og 60 cm, og er for det meste rundt 40 cm. Analysene av våre fosfatprøver viser heller ingen spesielt høye verdier i dette punktet eller området rundt. En forklaring på dette kan være prøvemethoden. Forsberg benyttet spot-test som viser antropogent fosfat, mens Provans metode viser både antropogent og mineralsk fosfat. Det er altså ingen indikasjoner på at dette ene punktet til Provan skiller seg ut med mer antropogent fosfat enn området omkring, og jeg avgrensar derfor det yngste åkerarealet til det nordre hjørnet av innmarka, som er ryddet for stein og uten rydningsrøyser og avgrenset av tuftene, utgarden og åkerreina. Dette utgjør rundt 12 mål.

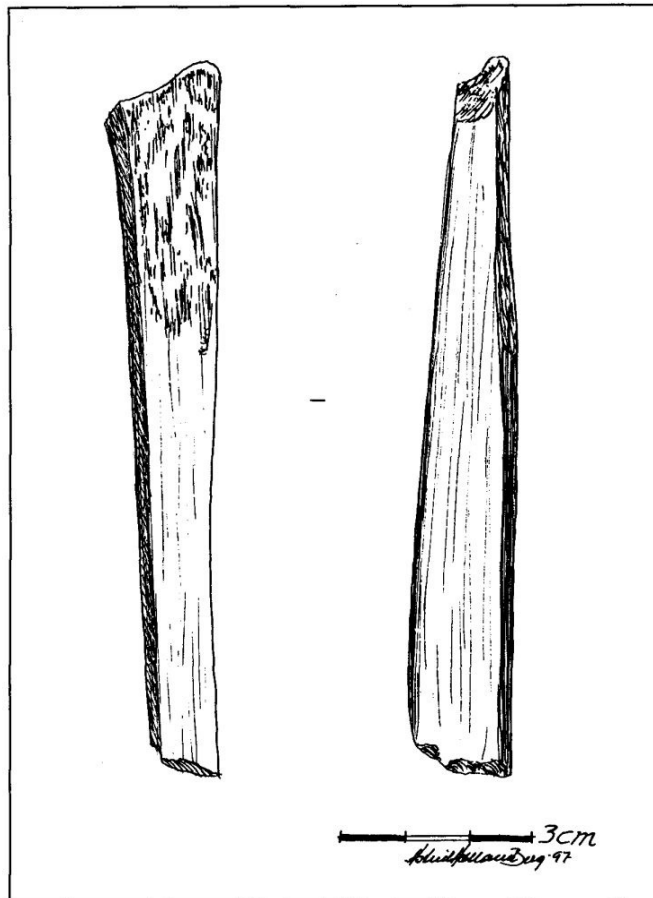
I den lengste tufta, som er 62,5 m lang, må det ha vært flere bosetningsfaser (se fig. 12). Det ser ut som huset er inndelt i fem rom, men flere av tverrmurene er tydelig sekundære, da de dekker ildsteder og groper (Myhre 1980:236ff). Bjørn Myhre foreslår at de to øverste rommene er sekundære (rom 4 og 5) (1980:294). Rom 4 skiller seg tydelig ut med sine brede og høye murer, og her er funnet to fragmenter av baksteheller, i følge Petersen i samme nivå som resten av funnene som stort sett er datert til folkevandringstid. Også rom 3 og 5 har yngre funn (to spinnehjul), men disse ligger høyt i jordlaget i følge Petersen, så jeg tolker det dithen at det ikke er sikre holdepunkt for å sette disse i forbindelse med kulturlag og bolighus. Disse gjenstandene kan være mistet, kanskje i forbindelse med arbeid utendørs. Jeg foreslår derfor at rom 4 utgjør et sekundært bolighus der grunnmurene fra folkevandringstid er benyttet som langvegger mens nye endevegger er anlagt. Bakstehellefragmentene fra dette rommet tilsier en datering til mellom 1050 og midt på 1500-tallet. Jeg foreslår også at rom 2 er et sekundært bygget hus. To eller tre bryner fra rom 2 kan dateres til yngre jernalder/middelalder, et av brynene er funnet høyt i jordlaget, de to andre i kulturlaget (Myhre 1980:125 og fig. 157, Petersen 1936:54) (se fig. 13). Rom 2 kan ha fungert som fjøs, med utbygget som kve. Ut fra denne tolkningen blir boligarealet (rom 4) omtrent 36 kvadratmeter, mens fjøset (rom 2) blir på 74 kvadratmeter. Dette er bare en av flere alternative tolkninger av den yngste bosetningsfasen på Lyngaland. En fortsatt utgravning av hustufta ville trolig gi flere opplysninger om bosetningshistorien slik at det ville være mulig å avgrense den yngste bosetningsfasen på et sikrere grunnlag.

Gjenstandsmaterialet forteller også om størrelse. På Lyngaland er det yngre materialet sparsomt, det består av to enkle spinnehjul, tre bryner og to bakstehellefragment. Det er heller ikke mange funn fra eldre jernalder, bortsett fra en stor mengde leirkarskår.

Figur 12. Petersens tegning av den lengste tufta på Lyngaland (til venstre, etter Petersen 1936, pl. LX) og min tolkning av middelalderfasen, med yngre funn og forslag til avgrensning av middelalderbosetningen markert (omarbeidet etter Myhre 1980, fig. 157).

Figur 13. Skiferbryne fra Lyngaland datert til yngre vikingtid/middelalder (S 4931f).
Tegning: Astrid Hølland Berg.

5.1.3 Sted

Lyngaland ligger i utmarka til den historiske gården Sæland, nær gårdsgrensa til Hadland. I den forhistoriske innmarka til Lyngaland ligger en forlatt husmannsplass, Røiså, og en husmannsplass som er skilt ut som eget bruk, Heiane (Rønneseth 1974:80, kart).

Fra tuftene på Lyngaland er det rundt 1 kilometer til gamletunet på Sæland. Både på Sæland og på nabogårdene finnes en mengde fornminner, trolig fra jernalder. Her er både gravhauger og ikke undersøkte hustufter, i tillegg til et undersøkt ringtunanlegg. Den store mengden fornminner vitner om gode forhold for bosetning i området.

I tillegg til gårdsdrift kan kanskje fisk ha vært en matressurs, det er ikke langt fra Lyngaland til Melsvatnet og Sjelsetvatnet. På Lyngaland ble det under utgravningen funnet bein av hjort, hasselnøttskall og jernslag, dette viser at utmarksressursene har vært utnyttet. Det er imidlertid ikke klart hvilken bosetningsfase disse funnene tilhører.

5.1.4 Navn og skriftlige kilder

Det er tvil om hva som er det egentlige navnet på ødegården. Gårdsanlegget ligger ved bergknatten Lyngalandsberget, og ble av Jan Petersen kalt Lyngaland. Han sier at selve området med tuftene også blir kalt Homsî (Petersen 1936:37). Rønneseth kaller ødegården Homsî. Han kan ikke si om dette er det opprinnelige navnet (Rønneseth 1966a:42). Da det er uklart hva gården har hett, er det vanskelig å si noe om gårdens status i middelalder ut fra navnet. Dersom ødegården har hatt navnet Lyngaland i middelalder, tyder dette på kontinuitet fra folkevandringstid og en viss status siden navnet er bevart. Likevel viser land-navnet mest sannsynlig til en mindre, sekundær bosetning. Navnet Homsî er det vanskeligere å si noe om.

Jeg mener det er vanskelig å trekke noen konklusjon ut fra denne diskusjonen, og at usikkerheten omkring navnet er for stor til at dette kan brukes som indikasjon på status.

Lyngaland eller Homsî er ikke nevnt i skriftlige kilder. Lyngaland ligger under gården Sælland. Brukere på Sælland er nevnt i skriftlige kilder fra 1519 og framover (Aurenes og Undheim 1973:379ff, Rygh 1915:147). Sælland var i kirkens eie på 1600-tallet. I 1661 ble det betalt to pund korn i landskyld til presten Elster (?), mens samme landskyld ble betalt til Utstein Kloster i 1668 (Aurenes og Undheim 1973:379, Austrumdal 1938:34). Sælland oppfyller dermed to av Ødegårdsprosjektet kriterier for å bestemme hvilke navnegårder som eksisterte ved utgangen av høymiddelalder, den er nevnt i skriftlige kilder fra begynnelsen av 1500-tallet og var i kirkens eie på 1600-tallet (jfr. kap. 4.4).

5.1.5 Sammendrag

Lyngaland har hatt to bosetningsfaser, folkevandringstid og middelalder. Middelalderfasen kan dateres til en gang mellom 1050 og midten av 1500-tallet, mest sannsynlig før Svartedauen. Det sparsomme funnmaterialet tyder på at denne bosetningsfasen har vært kort, og ingen typiske

statusgjenstander er funnet. Jeg har foreslått rom 4, på 36 kvadratmeter, som bolighus og rom 2, på 74 kvadratmeter, som fjøs. Utbygget ved rom 2 kan kanskje ha vært kve. Selv om Lyngaland ikke har gjennomgått endringen til den historiske gårdsstrukturen, er det ett trekk som sammenfaller med den historiske gårdens struktur. Det er det intensivt dyrkede og ryddete arealet, gamleåkeren, nord for husene. Denne åkeren er på rundt 12 mål.

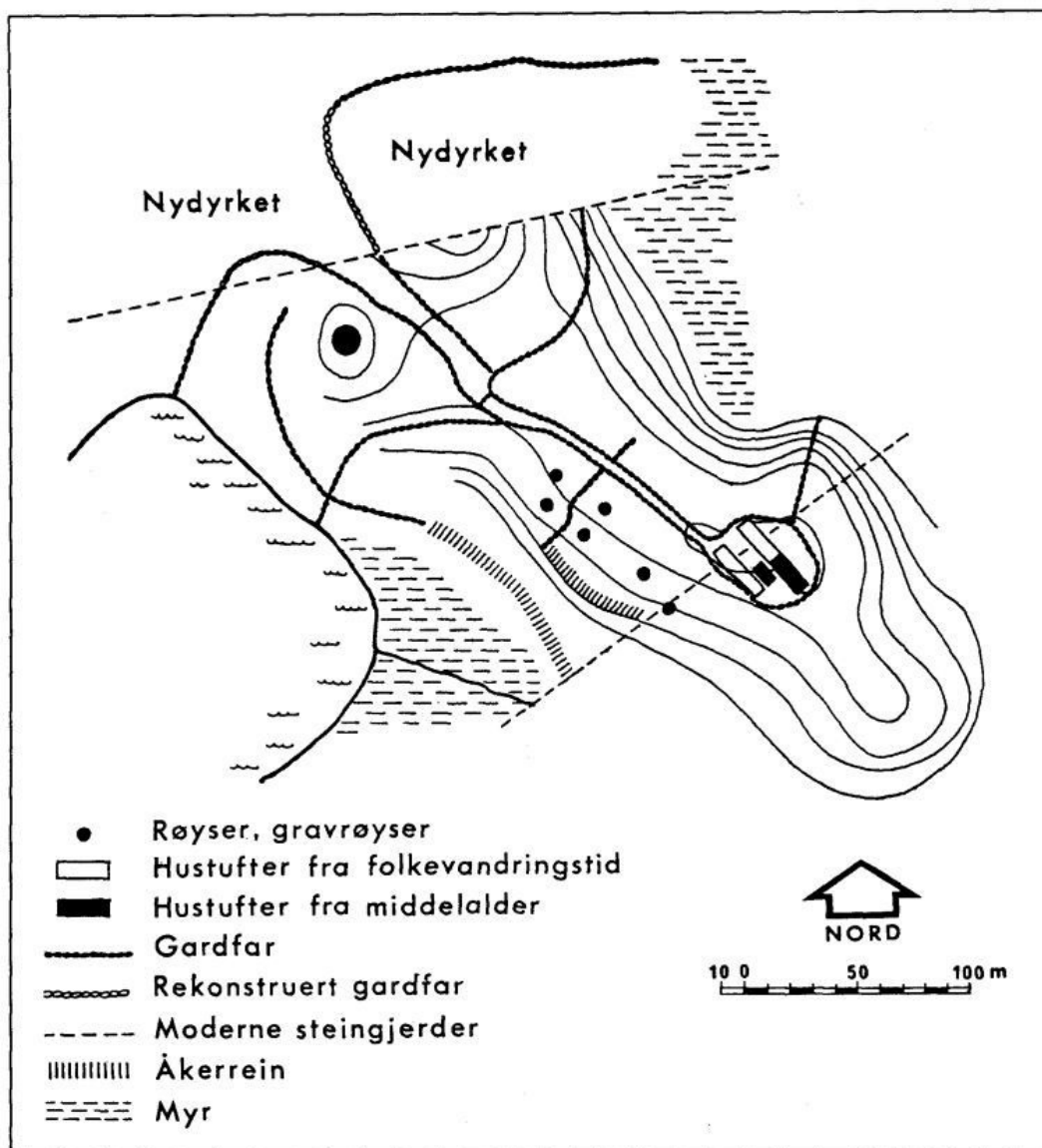
Ødegården ligger i utmarka til Sæland. Sæland har med stor sannsynlighet vært bosatt i høymiddelalder, og det kan ha vært bosetning på gamletunet på Sæland og på Lyngaland samtidig. Navnet på gårdsanlegget kan ha vært Lyngaland eller Homsli, og det kan etter min mening ikke fortelle noe om status.

5.2 HANALAND

Gårdsanlegget Hanaland ligger på flat-Jæren, på en liten forhøyning i terrenget, ca. 25 m.o.h. I dag er ødegården omgitt av dyrket mark og et bedriftsområde, og deler av anlegget benyttes til beite. Det er dyrket helt inn til tuftene på sør- og østsiden, slik at store deler av det gamle åkerlandet sannsynligvis er fjernet.

Hanaland har rester etter fire hus, hvorav to som med stor sannsynlighet kan dateres til folkevandringstid. Mellom de to parallelle folkevandringstidstuftene ligger en tuft fra middelalder, og et hus ble i middelalder også bygget i den ene av folkevandringstidstuftene. I tillegg er det bevart åkerreiner, rydningsrøyser, gravhauger, flere gjerder og en geil som ser ut til å ha blitt forlenget, trolig i middelalder.

Under sine reiser på Jæren i 1891-92 besøkte Gabriel Gustafson Hanaland og tegnet en skisse over ødegården, med tufter, innhegninger, geil og hauger (Gustafson 1891-1893). Hanaland er senere nevnt av Tor Helliesen som "En samling tomter og innhegninger, der visstnok ikke er meget gamle. Stedet kalles Hanaland." (SMÅ 1909, nr 3, s.8, nr 30 og 31). I 1935 ble to tufter undersøkt av Jan Petersen og datert til middelalder. Han observerte to bosetningsfaser, men tolket bare middelaldertuftene som spor etter hus, et av husene fra folkevandringstid ble tolket som kve. Geilen og flere gjerdestumper ble også kartlagt av Petersen (Petersen 1936:81ff). En ny kartlegging er foretatt av Bjørn Myhre (1972:169) og av Ottar Rønneseth (1974:178).

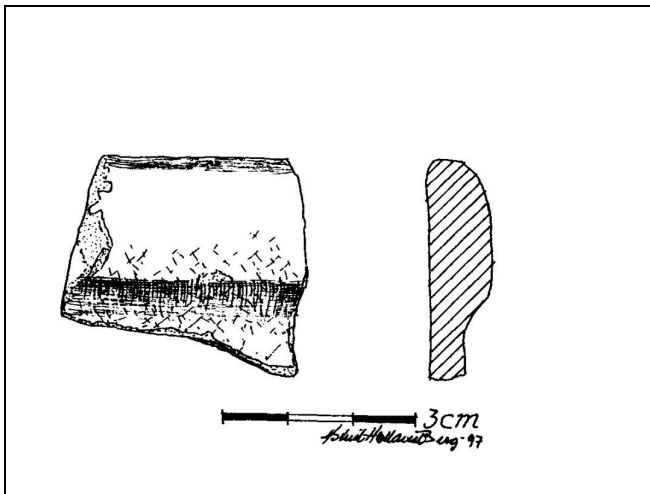
Figur 14. Hanaland (etter Myhre 1972, fig. 55).

5.2.1 Tid

Utgardsstrukturen på Hanaland viser tydelig flere faser i gårdsutviklingen. Anlegget har i en tidlig fase hatt en typisk folkevandringstidsstruktur med geil og inngjerdet innmark. Geilen har så blitt forlenget og innmarka utvidet, og en struktur lik den historiske gårdsstrukturen er blitt dannet. Det er usikkert når dette skjedde. Som gjennomgangen av forskningshistorien viste, er det uenighet om dateringen av strukturomleggingen generelt. Endringen kan ha gått for seg en gang i slutten av eldre jernalder eller i perioden vikingtid-1350.

Rønneseth mener imidlertid at tolkningen av utgardstrukturen ikke er så enkel som jeg har framstilt den her. Det ser ut til at fegata på Hanaland er blitt stengt med et gjerde i overgangen mellom den opprinnelige geilen og den forlengede geilen, og Rønneseth framsetter hypotesen om at dette har skjedd ved anlegg av et uselvstendig bruk, som kan sammenlignes med en nyere tids husmannsplass. Denne har blitt forlatt i forbindelse med Svartedauen (Rønneseth 1974:179). Om dette er korrekt, må strukturomleggingen har skjedd tidligere, da den nye strukturen var komplett. Strukturomleggingen og stengingen av geilen kan ha vært to adskilte hendelser i tid. Imidlertid er det vanlig å finne slike stengsler i fegata på gårdsanleggene (blant annet på Hanabergshagen, Homsland, Lyngaland og på Ullandhaug), og de kan tolkes som underlag for en grind eller lignende.

På bakgrunn av gjenstandsmaterialet daterer Petersen de undersøkte tuftene til det 14. århundre, med spor etter bosetning også i folkevandringstid (1936). Petersen har ikke laget noe funnfordelingskart, og funnene fra begge tuftene, samt et spinnehjul funnet nær husene, har samme museumsnummer, S 6280. Tuft 1 dateres av Myhre til middelalder og folkevandringstid. Den yngste fasen dateres på grunnlag av keramikk, kole og baksteheller, uten noen nærmere diskusjon omkring disse. Tuft 2 dateres til middelalder ut fra funn av baksteheller (Myhre 1980: 122, 125).

Figur 15. Glasert leirkarskår fra Hanaland, datert til 12-1300-tallet (S 6280b). Tegning: Astrid Hølland Berg.

Et leirkarstykke med grønnlig glasur dateres av Thor Kielland til 1400-årene, mens seks uglaserte leirkarskår i følge Brøndsted ikke kan være fra forhistorisk tid (Petersen 1936:84f). Disse dateringene bør det ikke legges særlig vekt på, da det den gangen var lite sammenligningsmateriale. De mange bygravningene har senere avdekket et stort keramikkmateriale, så en ny vurdering av keramikken ville kanskje gi en annen datering. Et forsøk på bestemmelse av det glaserte

keramikkskåret er at det kan være engelsk 12-1300-talls keramikk (muntlig opplysning v/Bjørn Myhre).

Baksteheller dateres til perioden fra ca. 1050 til midten av 1500-tallet (Weber 1984), og slike finnes i begge tuftene. Bakstehellene fra Hanaland er av glimmerskifer. En mulig kronologi fra bygravningen på Skagen 3 i Stavanger gir en antydning om at det i de eldste lagene var en liten overvekt av glimmerskifer i forhold til kleber som materiale i bakstehellene, mens de yngste lagene (med yngste datering til bybrannen i 1272) viser en stor overvekt av glimmerskifer (etter gjennomgang av funnliste i Lillehammer 1970). Materialet i de eldste lagene er spinkelt, så dette kan bare tolkes som en liten antydning om en utvikling over tid i valg av råmateriale til baksteheller.

Jeg mener at kvernsteinene fra Hanaland også er viktige i dateringsøyemed. Dessverre finnes ingen kronologi når det gjelder denne funnkategorien, det eneste holdepunkt er Hilmar Stigum sin opplysning om at alle kvernsteiner fra middelalder er produsert av glimmerskifer med isprengte granater eller staurolitter (Stigum 1964). Jeg vil tro han her mener kvernsteiner som handelsvare, da lokale bergarter også må ha vært brukt på landsbygda. Rønneseth sier at kvernsteiner av glimmerskifer med granater finnes i jernalders hustuffer på Sørvestlandet (Rønneseth 1968:241), noe som ikke stemmer med mitt inntrykk etter en rask gjennomgang av et stort kvernsteinsmateriale fra Rogaland. Kvernsteinene fra Skagen er av granatholdig glimmerskifer (Lillehammer 1970). Bergarten i kvernsteinene fra Hanaland er ikke geologisk bestemt, men jeg har ved gjennomgangen av materialet kunnet konstatere at de ikke er av glimmerskifer. S 6280 g) og h) er av bergart isprengt sannsynligvis små granater. Disse kvernsteinene skiller seg ut fra alle kvernsteinene jeg har sett i mitt materiale og i materiale fra eldre jernalders tufter i Rogaland, både i form og type bergart.

Etter min mening kan ikke funnmaterialet gi indikasjoner på bosetning mellom folkevandringstid og midten av 1000-tallet. Funnmaterialet er også spinkelt, og det tyder ikke på bosetning over særlig lang tid i den siste fasen. Det må imidlertid presiseres at en hel og en halv tuft ikke er undersøkt. Jeg vil heller ikke tro at den yngste bosetningsfasen kan dateres til etter 1350, da det pga. pesten og sterk befolkningsreduksjon var overskudd på gode gårder. Det finnes heller ingen funn som utelukkende kan dateres til etter 1350.

Petersen registrerte bare middelaldertuftene, og ikke de eldre tuftene, som rester etter hus. Tuftene fra middelalder har tydelige veggmur, og i tillegg er rominndelingen også svært tydelig med mur på tvers av tuftene. Dette er et gjennomgående trekk ved de yngre tuftene.

Mens tuftene etter folkevandringstidshusene vanligvis ikke har så markerte veggmurer og heller ikke tverrmurer, er disse ofte godt synlige i tufter med yngre bosetning. I følge Myhres romanalyse av de yngre tuftene på Hanaland (1980:348ff), mangler de fjøsdel, dette er også et fast trekk ved middelaldertuftene.

En datering til middelalder vil ut fra dette være sannsynlig, mens en nærmere datering er svært usikker. Om Hanaland ble lagt øde i forbindelse med Svartedauen og funnmaterialet tyder på en kort bosetningsfase, vil jeg foreslå en datering til høymiddelalder. Dateringsforslagene for keramikken og baksthellene kan også støtte opp om dette.

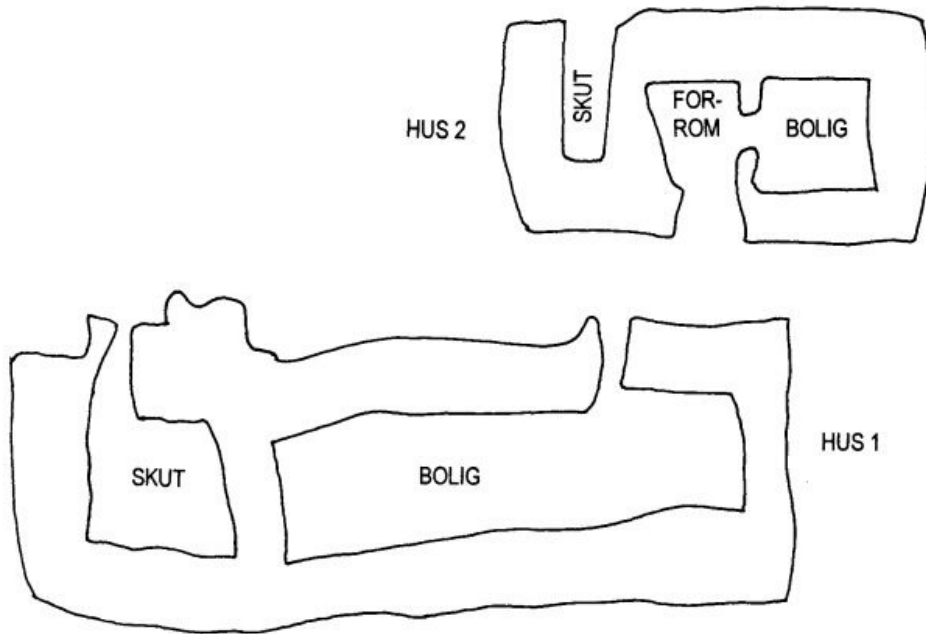
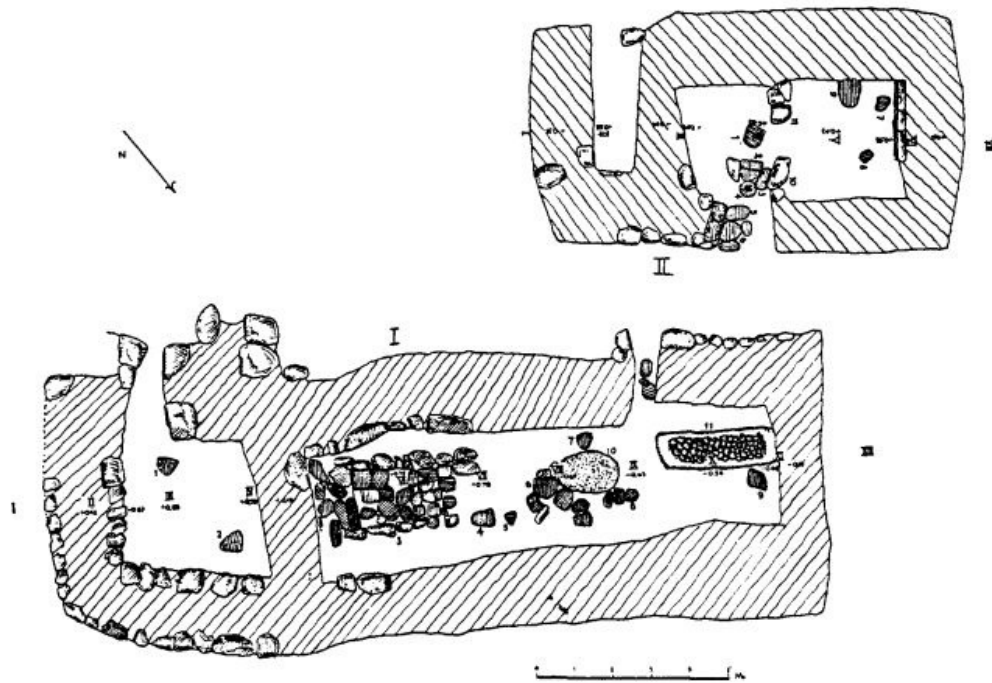
5.2.2 Størrelse

Innmarkas størrelse etter innmarksutvidelsen kan anslås til minimum 50 mål, da avgrensningen i S ikke kan fastslås (se fig. 14).

Et markert og trolig yngre åkerareal, en gamleåker, kan påvises på flaten V for husene og i skråningen ned mot myra. Gamleåkeren er avgrenset av en kraftig åkerrein mot V. Åkerreina ender i et gardfar som avgrenser åkeren mot NV. Mot N og NØ danner fegata øvre grense for gamleåkeren, mens et yngre steingjerde og nydyrking skjærer over åkeren mot S. Arealet av den bevarte gamleåkeren er 3 mål. Det er sannsynlig at gamleåkeren har fortsatt forbi det yngre steingjerdet, og kan ha dekket resten av høyden S, Ø og NØ for husene, kanskje avgrenset av steingjerdet som går nordover fra husene. Dette gir ytterligere 8 mål åker. Umiddelbart V for den bevarte gamleåkeren, i kanten av myra, finnes en 80 meter lang åkerrein i forbindelse med en dyrkningsflate eller terrasse. Denne kan også tilhøre den yngre bosetningsfasen, og utgjør omlag 1 mål. Tilsammen utgjør den bevarte åkeren og det sannsynlige åkerarealet rundt 12 mål.

Mens det på de bevarte åkerarealene er ryddet for stein, med enkelte større rydningsrøyser, er marka på nordsiden av geilen av en noe annen karakter. Her er det spredte større stein, ingen åkerreiner eller større rydningsrøyser, men det er tydelig at området er dyrket. Det er klar forskjell i ryddingen av folkevandringstidens innmark i forhold til den yngre innmarksutvidelsen. Det utvidete arealet er ikke ryddet for stein i noen særlig grad, i motsetning til den eldre innmarka og det yngre åkerarealet. Jeg vil ikke se bort fra at også deler av folkevandringstidens innmark er utnyttet til ekstensiv åkerdrift i middelalder.

Figur 16. Petersens tegning av middelaldertuftene på Hanaland (øverst, etter Petersen 1936, pl. LXV) og min tolkning av rominndelingen i tuftene (omarbeidet etter Petersen 1936, pl. LXV).

Hanaland har hatt middelalderbosetning i to hus, husenes ytre mål er 20 x 7-8 meter og 11,25 x 6 meter. (Petersen 1936:82f). Begge husene er inndelt i en skut og et større rom. Tuft 1 er den største, med et boligrom på ca. 42 kvadratmeter og et mindre rom eller skut på rundt 14 kvadratmeter. Det største rommet i hus 2, som er tolket som mulig boligrom, er på 16 kvadratmeter, mens skuten er på 4 kvadratmeter. Dette blir et totalt boligareal på 58 kvadratmeter og utrom på 18 kvadratmeter (Myhre 1980:348ff). Boligdelen i hus 2 kan ha vært inndelt i et forrom og et boligrom, da det er rester etter en tverrmur med døråpning her. Ingen spor etter fjøs eller uthus er registrert (se fig. 16).

Antallet gjenstander og gjenstandenes "verdi" kan indikere status. Det er mest enkle bruksgjenstander som finnes i de fleste middelaldertuftene, slik som spinnehjul, bryner og baksteheller. Selv om også baksteheller og bryner er handelsvarer, vil jeg vektlegge det glaserte keramikkskåret og de spesielle kvernsteinene fra Hanaland som "verdigenstander". Antallet gjenstander er lite.

5.2.3 Sted

Hanaland ligger i et typisk jordbruksområde sentralt på flat-Jæren, ca. 1 kilometer SV for Regårdene. I middelalder må den ha ligget i utmarka til gården Re. Grensa til gårdene Line og Store Salte ligger 200-400 meter fra gårdsanlegget mot SØ, S og SV, slik at Hanaland ligger i et hjørne av utmarka til Re. Det er registrert en mengde gravhauger og flere gårdsanlegg på Re og på nabogårdene.

Utmarksressursene må ha vært begrenset i dette området med tett bosetning, slik at husdyrhold og særlig åkerbruk må ha dannet livsgrunnlaget.

5.2.4 Navn og skriftlige kilder

Navnet Hanaland kan gå tilbake til bosetningsfasen i folkevandringstid, som et gårdsnavn. En kontinuitet i navnet fra folkevandringstid er sannsynlig da vi har sikre spor etter folkevandringstidsgården på samme stedet. Dette kan tolkes dithen at bosetningen må ha hatt en viss status i middelalder siden navnet er bevart. Samtidig tyder land- navnet ikke på at det er en høystatusgård vi har med å gjøre, men heller en mindre gård eller et gårdsbruk.

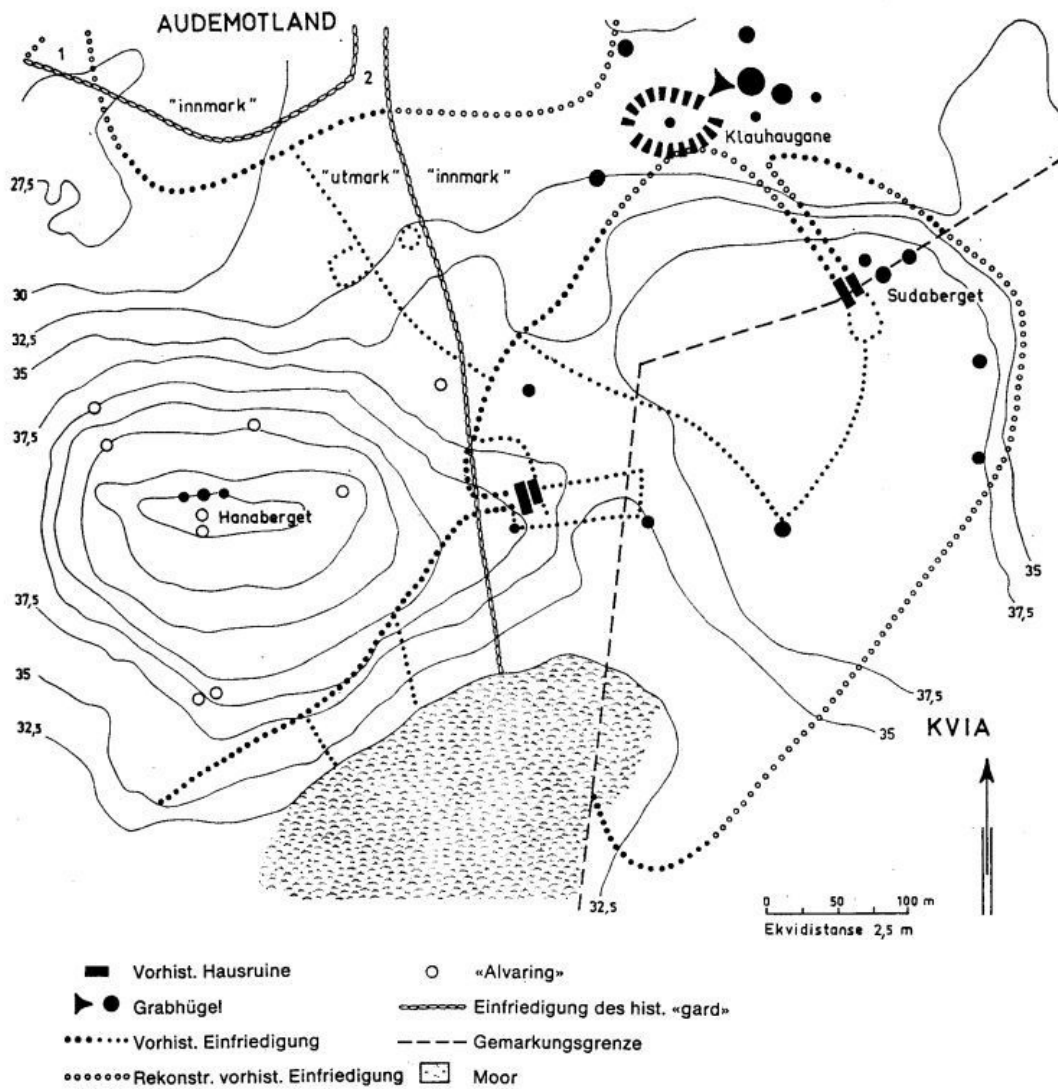
Hanaland er ikke nevnt i skriftlige kilder. Re nevnes i skriftlige kilder fra 1519 og framover, i 1661 og 1668 er en tredjedel av Re (1 pund i landskyld) i kirkens eie (Aurenes og Undheim 1973:42f, Austrumdal 1938:36, Rygh 1915:140). Re kan da sannsynligvis trekkes tilbake til høymiddelalder. Jeg støtter meg til Ødegårdsprosjektets kriterier for retrogressiv slutning om en navnegårds alder ut fra når den nevnes første gang i skriftlige kilder og ut fra eiendomsforhold (jfr. kap. 4.4).

5.2.5 Sammen drag

Hanaland har vært bosatt i minst to perioder. Den første fasen kan sannsynligvis dateres til folkevandringsid, mens fase to foreslås datert til høymiddelalder. Middelalderbosetningen er konsentrert til to mindre hus, det største huset er inndelt i boligrom og skut, mens det minste er delt inn i skut og en boligdel med forrom og boligrom. Boligarealene er på henholdsvis 42 og 16 kvadratmeter, mens utrommene er på 14 og 4 kvadratmeter. Det er ikke funnet spor etter fjøs. Det er funnet få gjenstander, et glasert keramikkskår og to kvernsteiner skiller seg ut som "verdigenstander". Hanaland har gjennomgått endring fra folkevandringstidsgårdens struktur til den historiske gårdens struktur. Innmarksarealet i middelalder er på minst 50 mål, mens det bevarte åkerarealet er på 4 mål. Store deler av åkeren kan være bortdyrket i nyere tid, slik at jeg har foreslått en åker på 12 mål. I høymiddelalder lå Hanaland sannsynligvis under den historiske gården Re. Navnet Hanaland kan ha oppstått i forbindelse med folkevandringstidsgården på stedet, og ha overlevd fram til vår tid.

5.3 HANABERGSHAGEN

I Jærmuseets nærmeste omegn finnes en mengde kulturminner, blant annet et ringformet tunanlegg og flere ødegårder, liggende i et komplekst utgardsystem. Området har vært brukt til kulturbeite helt opp til vår tid, og en kultursti er under opparbeiding i Hanabergmarka. Her finner vi gårdsanlegget Hanabergshagen som kan ha hatt to beboelsesfaser, folkevandringstid og yngre jernalder/eldre middelalder. Hanabergshagen ligger i en østvendt skråning og består av to parallelle tufter med en felles langvegg. Husene er orientert NV-SØ, og fra NV-enden i det lengste huset fører en fegate som fortsetter som utgard rundt innmarka.

Figur 17. Hanabergshagen (midt på kartet, øst for Hanaberget) (etter Rønneseth 1974, fig. 37).

I sammenheng med tuftene finnes gravhauger og en inngjerdet "hage". Denne "hagen strekker seg fra tuftene nedover skråningen mot øst og er tydelig ryddet for stein. I østlige ende ligger en høystakktuft. I utmarka er det også registrert flere stakktufter.

Tuftene på Hanabergshagen ble arkeologisk undersøkt i tre omganger. I 1950 og 1951 ledet Jan Petersen utgravningene av det lengste huset, mens det minste huset ble undersøkt i 1953 under ledelse av Odmund Møllerop (Møllerop 1953, Petersen 1950, 1951b). En sjakt gjennom utgarden ble gravet av Bjørn Myhre i 1974 (Myhre 1974b).

5.3.1 Tid

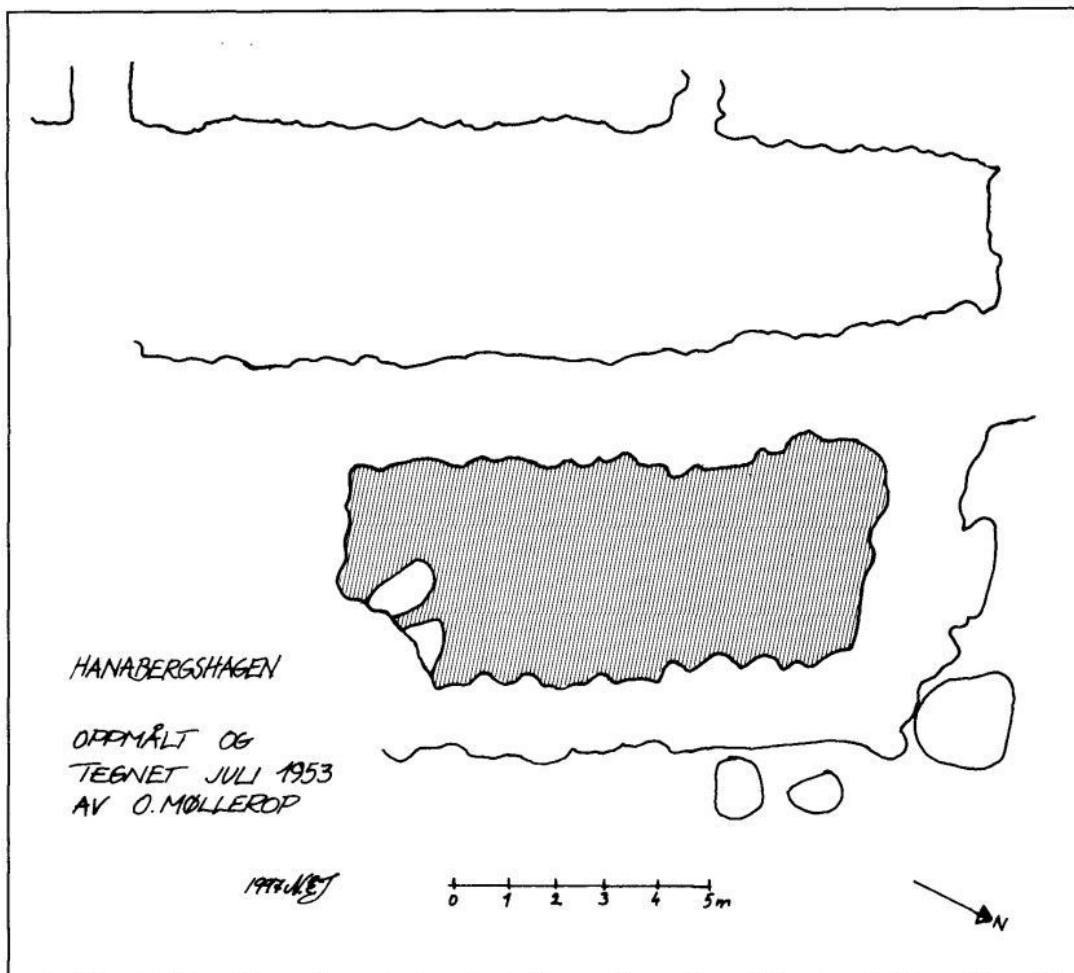
Med hensyn til datering er Hanabergshagen omdiskutert. Gårdsstrukturen er i hovedsak av den vanlige folkevandringstidstypen, med to tun (Hanabergshagen og Sudabergsbrotet). Dateringen til folkevandringstid ut fra funnmaterialet i den lengste tufta er klar, mens det har vært uenighet om det er en yngre fase i den korteste tufta. Den inngjerdete "hagen" i forbindelse med tuftene kan tilhøre denne yngste fasen. En rydningsrøys og en høystakktuft i denne "hagen", kan kanskje også tilhøre Hanabergshagens yngste bosetningsfase. I utmarka er også flere stakktufter av uvisst tid, men disse kan ha tilknytning til den historiske gården Auda-Motland.

Odmund Møllerop ser hele ødegårdskomplekset i en sammenheng der bosetningsenheten på ringtunanlegget Klauhaugane, tolket som landsbyanlegg, blir oppsplittet rundt år 400 e.Kr. og enkeltgårdene rundt blir anlagt. Møllerop daterer bosetningen på Hanabergshagen til denne ekspansjonen, til folkevandringstid (Møllerop 1992:62, 67).

Slik Hanabergshagen nå ligger, har den ikke gjennomgått den kjente endringen i struktur fra folkevandringstidsgården til den historiske gårdsstrukturen. Ottar Rønneseth stiller likevel spørsmål om Hanabergshagen er yngre enn de andre folkevandringstidsgårdene. Kriteriene han setter er at fegata ikke er hul slik som det er vanlig på anleggene fra denne tiden, og han tolker noen gjerder i innmarka som skiftelinjer mellom de to tunene i innmarkskomplekset. Funnmengden i tuftene er liten, og Rønneseth mener at det eneste sikre som kan dateres er skår av spannfornede leirkar, noe som ikke sier at husene ikke var i bruk etter folkevandringstid (1955:161, 1960:489f).

Også historikeren Birger Lindanger regner det for mulig at den korteste tufta har hatt bosetning i høymiddelalder, han baserer dette på tuftas størrelse, at det ikke finnes daterende funn og på den inngjerdete "hagen" (Lindanger 1975:43f).

Etter min mening kan bosetningen i det lengste huset dateres til folkevandringstid ut fra funnene og ut fra hustype, mens bosetningen i det minste huset ikke kan dateres ut fra funnene. Tuftene har ikke spesielt markerte veggmur, og det er heller ikke skillemur i tuftene. Dersom det lengste huset hadde hatt flere bosetningsfaser, ville jeg forventet

Figur18. Hanabergshagen, tuft med sannsynlig middelalderbosetning er markert (omarbeidet etter Møllerops felttegning fra 1953).

tverrmurer. Det ble kun registrert et lite sannsynlig stolpehull i det minste huset under utgravningen (Møllerop 1953), noe som selvfølgelig kan skyldes utgravningsmetoden eller at det ikke er avsatt spor etter stolpene. Men mangel på stolpehull kan også gi en indikasjon på yngre datering (jfr. kap.2.2.1). Selv om det er svært usikkert vil jeg foreslå en datering til yngre jernalder/tidlig middelalder for det minste huset, og se dette i sammenheng med den inngjerdete "hagen" som sannsynligvis kan dateres til middelalder (muntlig opplysning v/Bjørn Myhre).

5.3.2 Størrelse

Det er vanskelig å si noe om innmarkas avgrensning i den yngste bosetningsfasen. Det er mulig at Hanabergshagen har hatt felles utmark med Auda-Motland, da utmarksgjerdet til Auda-Motland går tvers over Hanabergshagens geil.

Jeg har tolket den inngjedete "hagen" øst for tuftene som Hanabergshagens åker i yngre jernalder/middelalder. "Hagens" areal er på rundt 2,8 mål.

Tuftenes ytre mål er henholdsvis 27,4 x 7,8 og 10,5 x 4,5 meter. Det minste huset, som kan ha vært bosatt i yngre jernalder/eldre middelalder, har en størrelse på omtrent 45 kvadratmeter. Huset hadde et tynt kulturlag og er nesten uten funn, noe som kan tyde på en kort bosetningsfase. Ildsted ble ikke påvist under utgravningen (Møllerop 1953).

5.3.3 Sted

Hanabergshagen ligger sentralt i forhold til både Auda-Motlands utgard og grensen til Kvia.

Tuftene på Hanabergshagen ligger i innmarka til Auda-Motland, innmarksgjerdet skjærer over geilen til Hanabergshagen i øvre ende av anlegget. I nedre ende skjærer grensegjerdet mellom Auda-Motland og Kvia så vidt over nedre del av den inngjerdete "hagen". Ødegården må altså være eldre enn gjerdesystemet til Auda-Motland. I diskusjonen om gårdsgrensens alder (kap. 4.3) ble det konkludert med at grensene trolig ble fastlagt ved overgangen til den historiske gårdsstrukturen, men at det har foregått justeringer senere. En slik grensejustering har sannsynligvis foregått etter at Hanabergshagen ble lagt øde.

Ca. 500 meter SV for Hanabergshagen, i Auda-Motlands utmark, finnes en liten ødegård, trolig fra folkevandringstid. Denne ødegården, kalt Høneland, er så liten at Rønneseth tror den har stått i et avhengighetsforhold til Auda-Motland i folkevandringstid. I nyere tid ble det lagt en husmannsplass på Høneland (Rønneseth 1974:145). Lindanger mener det kan ha vært bosetning på Høneland også i høymiddelalder (Lindanger 1975:44).

5.3.4 Navn og skriftlige kilder

"Ødematland med Hanneberg och Hønneland" nevnes i en jordebok som Bø prestebols eiendom i 1654 (Lindanger 1975:92). Hanneberg er trolig identisk med Hanabergshagen, og Lindanger mener denne kan være en reell ødegård siden den nevnes og det ikke er tvil om bruks- og eiendomsretten til den. Han nevner muligheten av at det er en ødegård fra folkevandringstid

som omtales og ikke en høymiddelaldergård da denne kilden ikke er nok alene og det arkeologiske materialet heller ikke kan fastslå bosetning i høymiddelalder (1975:92f).

Hanabergshagen er mest sannsynlig et sekundært navn, da gårdsanlegget ligger ved foten av Hanaberget, og navnet viser nok til tuftene og inngjerdete arealer i marka.

Bosetningen på de historiske gårdene Auda-Motland og Kvia som Hanabergshagen ligger under kan sannsynligvis trekkes tilbake til høymiddelalder. Auda-Motland er et kontraksjonsnavn som viser til at gården har ligget øde, trolig i senmiddelalder. Auda-Motland nevnes i skriftlige kilder første gang i 1626, og var da tatt i bruk igjen, mens Kvia er kjent fra skriftlige kilder allerede i 1332 (Rygh 1915:106f).

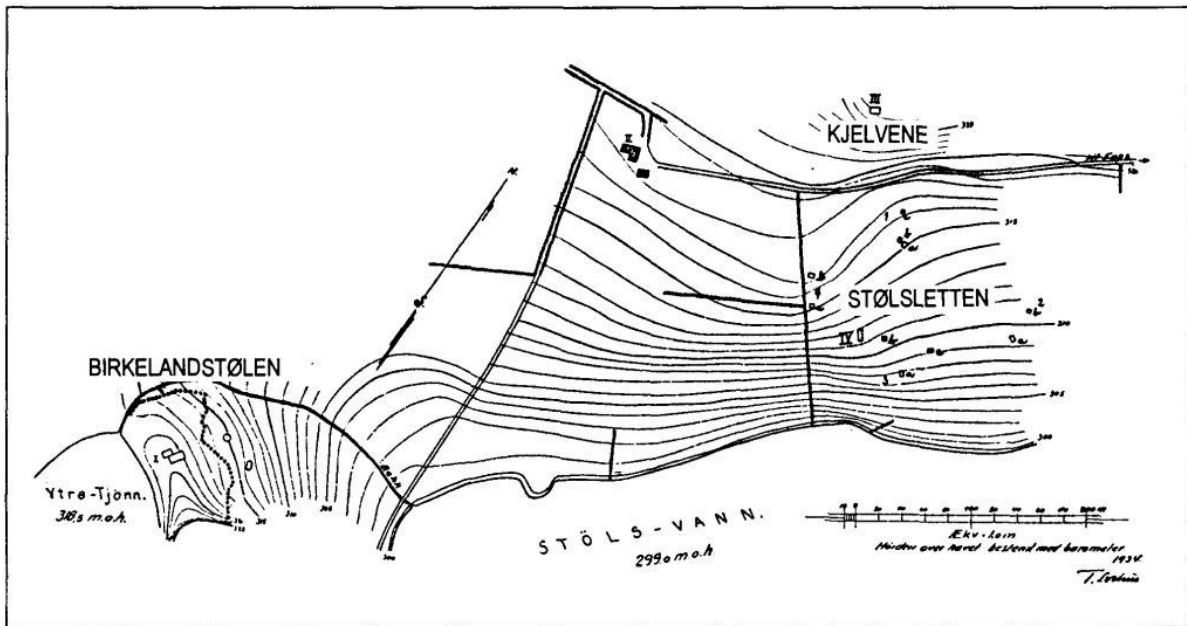
5.3.5 Sammendrag

Et av husene på Hanabergshagen har med sikkerhet vært bosatt i folkevandringstid, mens bosetningen i det andre og minste huset er usikker. Jeg har foreslått en datering til yngre jernalder/tidlig middelalder for dette huset. Hanabergshagen har ikke gjennomgått strukturomleggingen til den historiske gårdsstrukturen, men har en inngjerdet "hage" på 2,8 mål som trolig er fra middelalder. Det yngste huset har et areal på 45 kvadratmeter, og det er ikke mulig å funksjonsinndelegge huset. Ødegården ligger i innmarka til Auda-Motland, ved/under grensen til Kvia. Hanneberg er navnet på ødegården i 1654, og kanskje også i middelalder.

5.4 BIRKELANDSTØLEN

I hellingen mellom Stølsvatnet og Ytretjørn, ca. 320 m.o.h, ligger ødegården Birkelandstølen. Ødegården består av to hus, en gravhaug og innmark. Innmarka er avgrenset av et steingjerde, en bergskråning, Ytretjørn og bekken derfra til Stølsvatnet. Jan Petersen undersøkte de to tuftene sommeren 1934 (Petersen 1936:71ff).

Figur 19. Birkelandstølen og middelaldertuftene på Kjelve og Stølsletten (etter Petersen 1936, pl. LXIII).

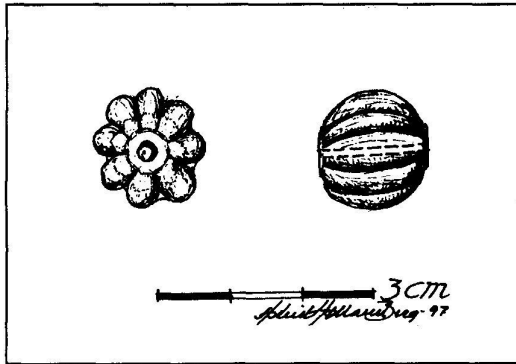
5.4.1 Tid

Bjørn Hougen beskriver bosetningsutviklingen på Birkelandstølen slik:

"Inntil for et halvt hundre år siden var det bare støl her som i de siste årtier er drevet opp til gård igjen. Og Jan Petersens utgravning av to hustuffer har avdekket et gårdsanlegg der dateringsgrunnlaget nok er sparsomt, men likevel synes å gi som resultat en gård fra sen vikingtid eller tidlig middelalder. Her har vi altså tre sikre trinn: fra gård til støl til gård igjen." (Hougen 1947:273).

Innmarka på Birkelandstølen er liten, og her finnes ingen geil.

Det største huset må ha vært et rent bolighus, mens det er usikkert hvilken funksjon det minste huset har hatt (Myhre 1980:347f). Her er altså ikke inndelingen i fjøs og bolig slik det kjennes fra de vanlige folkevandringstidshusene. Det er avdekket to parallelle rekker av stolpehull i tuftene.

Figur 20. Glassperle fra Birkelandstølen, datert til vikingtid (S 6173a). Tegning: Astrid Hølland Berg.

Jan Petersen daterer bosetningen her på grunnlag av funnene. Han nevner også de hellelagte ildstedene som han mener er av yngre type (Petersen 1936:76). Det er få funn og gjenstandsmaterialet består av enkle bruksgjenstander som skår fra kleberkar, noen få leirkarskår, kniv og nålebryne. I det største huset kom det også for dagen en og en halv glassperle, der den ene (S 6173 a) kan dateres til midten av det tiende århundre (Petersen 1936:75). Gjenstandene ellers

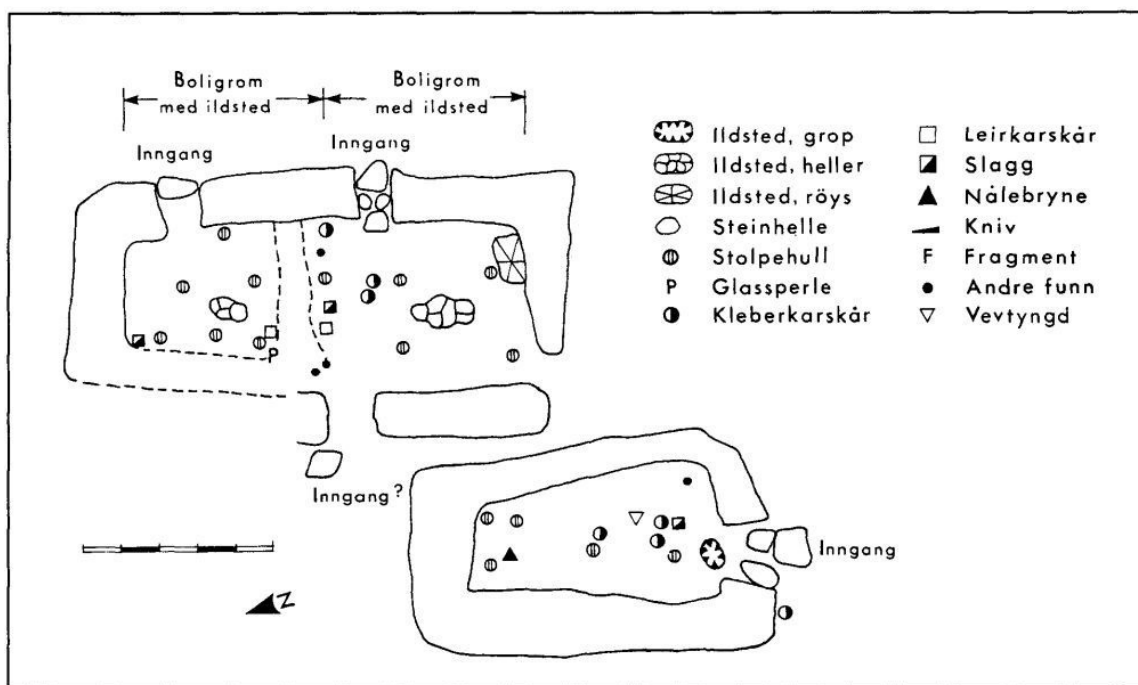
kan ikke dateres annet enn til vikingtid/middelalder, som skiferbryner (S 6174 c og antagelig e) og kleberkar. Fire skår kan bestemmes til et kleberkar av type B (Myrvoll Lossius 1977:22). Det største skåret er brukt sekundært, muligens som vevlodd. I følge Myrvoll Lossius kjennes B-kar på Vestlandet fra 1000-tallet fram til midten av 1300-tallet (Myrvoll Lossius 1977:53). Bjørn Myhre daterer Birkelandsstølen til vikingtid/middelalder ut fra keramikk, kleberkar, bryne, kniv og perle (Myhre 1980:122).

Gjenstandsmaterialet tilsier en datering til sen vikingtid/tidlig middelalder. En tallrik funngruppe i middelaldertufter er fragmenter av baksteheller. Disse mangler her. Det er farlig å bruke mangel på funn som et dateringskriterium, men det er fristende å koble sammen Webers datering av når baksteheller ble tatt i bruk, rundt 1050 (Weber 1984), med de andre dateringene av funnene her.

5.4.2 Størrelse

Størrelsen av innmarka er på rundt 6,5 mål.

Det største huset, hus 1, er inndelt i to rom ved en tverrmur. Det nordligste rommet er på 12 kvadratmeter, mens det sydligste er på 20 kvadratmeter. Stolpehullenes plassering svært nær den ene vegg i det nordligste rommet tyder på at dette rommet er en yngre påbygning, uten at dette kan sies med sikkerhet (Myhre 1980:347). Myhre foreslår at dette huset opprinnelig var inndelt i to like store rom, hvert på 20 kvadratmeter. Han foreslår også at begge rommene har fungert som boligrom med ildsted (Myhre 1980:346f). Dette virker sannsynlig, og jeg foreslår

Figur 21. Tuftene på Birkelandstølen med Myhres forslag til romoppdeling (etter Myhre 1980, fig. 186).

at de to ildstedene midt på gulvet var i bruk i den første fasen, i vikingtid. I middelalder ble det vanlig med ildsted i hjørnet eller inntil en vegg, og det er sannsynlig at det foregikk en ombygning av huset da. Det største rommet fikk ildsted i hjørnet og fungerte som eldhus eller stove, mens det minste rommet kanskje kan ha fungert som bu.

Det minste huset, hus 2, har bare ett rom, dette er på ca. 20 kvadratmeter. Det er vanskelig å avgjøre hvilken funksjon dette huset har hatt. Husets eneste ildsted er plassert i inngangen, og kan av den grunn ikke ha fungert som et vanlig ildsted. Det ville vært nærliggende å tolke dette som et uthus eller fjøs, slik Petersen foreslår, men Myhre mener de mange gjenstandsfunnene også kan tyde på at dette er et innhus (Myhre 1980:348, Petersen 1936:76).

Gjenstandsmaterialet på Birkelandstølen er spinkelt, slik det er i de fleste tuftene fra yngre jernalder og middelalder som er undersøkt i Rogaland. De eneste funnene som skiller seg ut fra de dagligdagse bruksgjenstandene, er en og en halv glassperle.

5.4.3 Sted

Ødegården ligger i et stølsområde, rundt 500 meter SV for selve stølshusene. Stølene gikk ut av

bruk rundt 1890, da ble det lagt et gårdsbruk på stedet. Det er rundt 3 kilometer til Birkeland, og ødegården ligger i dennes utmark. Plasseringen i et stølsområde forteller om gode beiteforhold, og det må ha vært mulig å drive fiske i vannene omkring. Funn av noen få slaggstykker i tuftene indikerer jernutvinning eller smiing på stedet.

Petersen undersøkte enda en tuft på Birkelandstølen. Denne lå blant tuftene etter stølshusene på Stølsletten, og kunne dateres til middelalder, sannsynligvis til første del av det fjortende århundre (Petersen 1936:77ff). Rett nord for Stølsletten ligger en fjerde tuft, Kjelve. Petersen mener denne er noe eldre enn den undersøkte tufta på Stølsletten (se fig. 19).

5.4.4 Navn og skriftlige kilder

Birkelandstølen er navnet på området ved Stølsvatnet der de fire brukene på gården Store Birkeland hadde sine støler fram til ca. 1890 (Petersen 1936:71). Navnet på ødegården er ikke kjent. Navnegården Birkjeland kjennes i skriftlige kilder tilbake til 1563 (Rygh 1915:58) og var i følge Austrumdal bondegods rundt 1600 (Austrumdal 1986:270). Disse kriteriene er ikke gode nok til å si at Birkjeland var bosatt i høymiddelalder (jfr. kap. 4.4), og gir heller ingen indikasjoner på at Birkelandstølen har hatt høy status da den var bosatt.

5.4.5 Sammendrag

Ødegården på Birkelandstølen har vært bosatt i yngre vikingtid/tidlig middelalder. Den består av en innmark på 6,5 mål og to hus. Det ene huset er inndelt i bu på 12 kvadratmeter og eldhus/stove på 20 kvadratmeter. Det er usikkert om det andre huset, på 20 kvadratmeter, er et innhus eller uthus.

Birkelandstølen ligger tre kilometer fra tunet på Birkjeland, forholdsvis isolert, men det er spor etter bosetning i nærheten i det 14. århundre og kanskje også i tiden før ødegården på Birkelandstølen ble bosatt. Beliggenheten i et seterområde tyder på at husdyrhold var viktig, men også andre ressurser kan ha blitt utnyttet, som fiske og jernutvinning.

5.5 BIRKELAND AV STORE EIGE

300-450 meter vest for Eige Store ligger restene etter ødegården Birkeland. Da Jan Petersen undersøkte ødegården i 1926-1931, bestod den av fem tufter, to geiler, utgard og en mengde gravhauger. Alle fem tuftene og fire gravhauger inngikk i Petersens undersøkelser (Petersen 1933:5ff). Fire av tuftene (tuft 2-5) og flere gravhauger var fjernet ved nydyrking og veibygging da Anders Hagen besøkte stedet i 1949 (Hagen 1953:130).

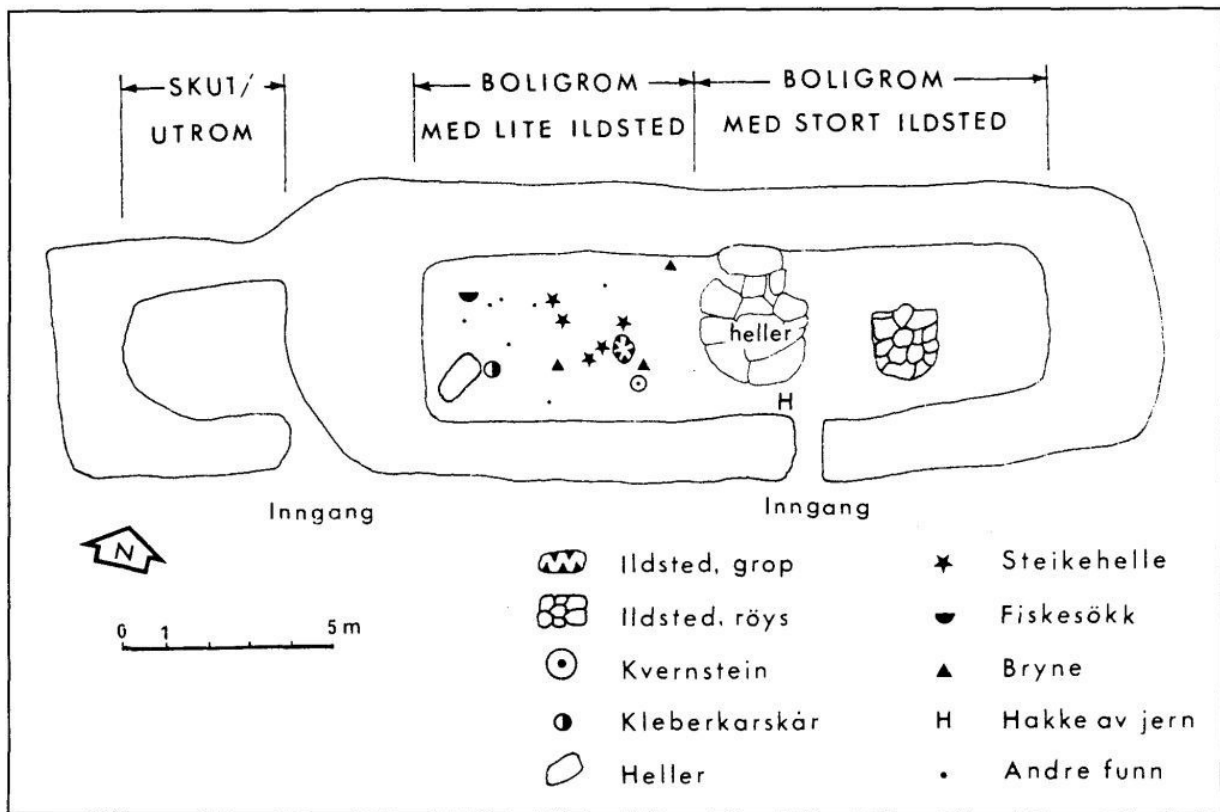
Birkeland ligger i Dalane, i SØ-hellende terreng, 130-140 m.o.h.

5.5.1 Tid

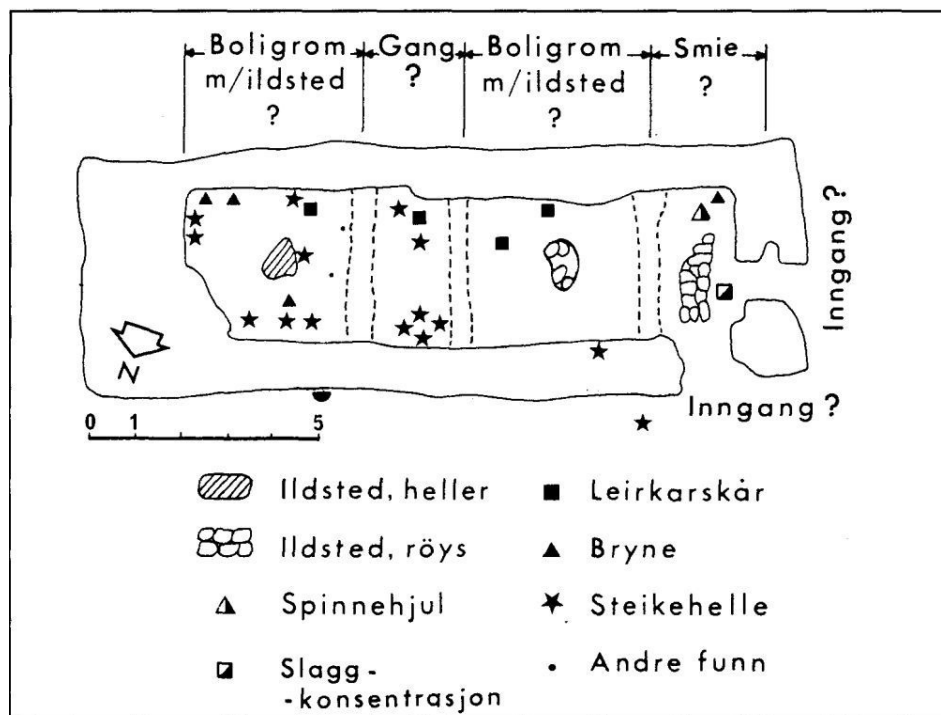
Birkeland kan ut fra sin fysiske struktur karakteriseres som en folkevandringstidsgård med to tun (se fig. 22). Det ene tunet bestod av ett hus (tuft 1) som viste seg å være fra folkevandringstid. Det andre tunet bestod av fire hus, hvorav to kunne dateres til folkevandringstid (tuft 2 og 3) og to var yngre (tuft 4 og 5). Petersen antyder bosetning i merovingertid og noe senere i hus 4 og 5 (Petersen 1933:15f). Bjørn Myhre mener disse to husene var bosatt i middelalder (Myhre 1980:122, 339ff).

Ut fra kartleggingen som ble gjort i forbindelse med Petersens undersøkelser, er det ikke noe som tyder på at Birkeland har gjennomgått endringen til den historiske gårdsstrukturen (Petersen 1933:pl. LVI). Ingen åkerreiner eller andre spor etter intensiv dyrking er kartlagt, antagelig fordi Petersen ikke var oppmerksom på eventuelle slike. Blant annet på Lyngaland og Hanaland er åkerreiner oppdaget senere.

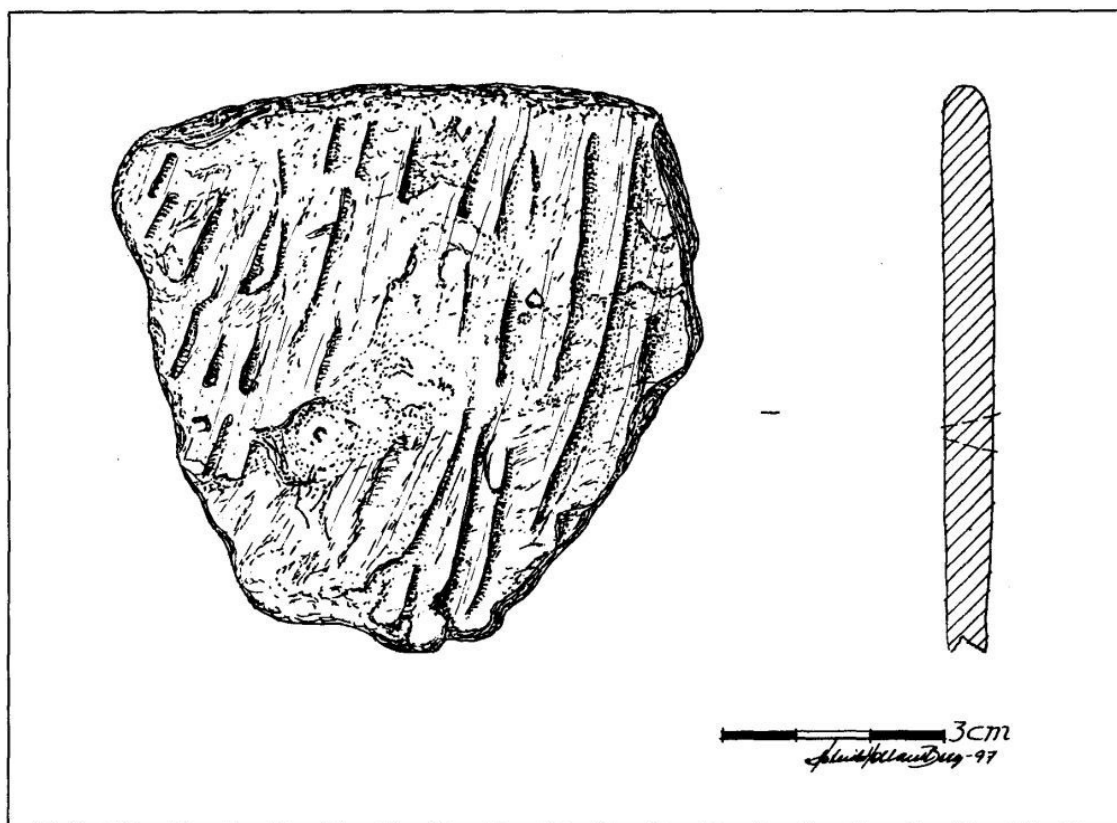
Tuft 4 består av et stort rom og en skut (se fig. 23). Det store rommet kan etter Bjørn Myhres funksjonsanalyse deles inn i to ulike boligrom eller avdelinger (Myhre 1980:340). Denne tufta er nesten identisk med tuftene på Hanaland. Tuft 5 er av en helt annen karakter, inndelt i flere rom med steinrekker på tvers, disse er trolig underlag for syllstokk for trevegger (se fig. 24). En mulig tolkning er at huset består av to boligrom med en gang i mellom og med en smie i enderommet (Myhre 1980:341, 1982b:204ff). Et lignende hus har Irmelin Martens undersøkt på Nape i Fyresdal, der 14-C prøver gir en datering til 1190+/-80 og 1390+/-80 (Martens 1973:64, Myhre 1982b:205).

Figur 23. Tuft 4 på Birkeland med Myhres forslag til rominndeling (etter Myhre 1980, fig. 180).

Figur 24. Tuft 5 på Birkeland med Myhres forslag til rominndeling (etter Myhre 1980, fig. 181).

Figur 25. Bakstehellefragment med spor etter jernhåndtak fra Birkeland, datert til middelalder (S 4899h). Tegning: Astrid Hølland Berg.

Petersens datering av bosetningen til merovingertid har blant annet sin bakgrunn i at to kleberkarskår i tuft 4 (S 4787 g) blir klassifisert som folkevandringstidstype, og at bakstehellefragmenter er funnet i haugfyllen til en eldre jernalders grav (Petersen 1933:15f). Bjørn Myhre mener skårene fra kleberkaret er av middelaldertype og at bakstehellefragmentene i gravhaugens fyllmasse har kommet dit sekundært da slike ikke kjennes før fra 1100-tallet av (Myhre 1980:342). Myhre baserer ellers sin datering av bosetningen her til middelalder på funn av bryner, keramikk, spinnehjul og kvernstein (Myhre 1980:122, 342).

Jeg sier meg enig i Bjørn Myhres datering til middelalder. Baksteheller kan i følge Weber dateres til 1050 til midt på 1500-tallet (Weber 1984), mens kleberkarskårene (S 4787g) er fragmenter av et A-kar, som Myrvoll Lossius sier er kjent fra Vestlandet fra 1000-tallet til midt på 1300-tallet (Myrvoll Lossius 1977:19ff, 53). Bakstehellefragmentene fra Birkeland er av glimmerskifer, og som nevnt tidligere er dette det dominerende materialet i bakstehellene fra middelalderutgravningene på Skagen i Stavanger, med en forholdsvis større overvekt i de yngre lagene enn i de eldre. Skiferbryner er enerådende fra yngre vikingtid og framover (Petersen

1951a:251ff). Spinnehjulet av kleber fra tuft 5 er av den flate typen som kjennes fra både eldre og yngre jernalder (Høigård Hofseth 1985:37), og som er særlig tallrik i middelalder (Molaug 1991:102ff), og vanlige i de yngre tuftene i Rogaland.

Gjenstandsmaterialet tilsier en datering til perioden mellom 1050 og 1350, men bakstehellene kan også være fra tiden etter 1350. Et forsøk på å komme noe nærmere en mer presis datering er bakstehellene. Jeg har forsøkt å beregne hvor stort antall ulike baksteheller de mange hellefragmentene stammer fra. I tuft 4 er det 12 fragmenter, disse må være fra 4-10 heller. De 16 fragmentene i hus 5, kan komme fra 5-10 ulike baksteheller, ett av skårene har rester etter et jernhåndtak (se fig. 25). Den store mengden bakstehellefragmenter (anslagsvis fra 9 til 20 heller), tyder på god tilgang på baksteheller og det er derfor trolig at bosetningen har startet et stykke ut i perioden. Jeg mener derfor at bosetningen på Birkeland kan dateres til høymiddelalder, kanskje i den senere del.

5.5.2 Størrelse

Folkevandringstidens innmark kan ha vært på 80 mål (Hagen 1953:130), det er ikke mulig å si noe om størrelsen på innmark og åker i middelalder. Husenes rominndeling og størrelse er beregnet av Bjørn Myhre (1980:339ff). Hus 4 har trolig to boligrom på 32 og 28 kvadratmeter og en skut, eller utrom, på 12 kvadratmeter. Tuft 5 kan deles inn i to boligrom på 12 og 14 kvadratmeter, en mulig gang på 5 kvadratmeter og en mulig smie på 5 kvadratmeter. Dersom husene har vært bosatt samtidig, gir dette et boligareal på 86 kvadratmeter og rom med andre funksjoner utgjør 22 kvadratmeter. Det er ikke funnet fjøs eller andre uthus.

Gjenstandsfunnene i tuftene på Birkeland består av bruksgjenstander. Det er ingen funn som kan karakterisere som statusgjenstander.

5.5.3 Sted

Birkeland ligger 300 meter vest for tunet på Eige Store, i et steinet og åpent heielandskap. Det er mange myrer og større og mindre vann i området. Funn av fiskesøkke og slagg i tuftene forteller om utnyttelse av fiskevann og jernvinne eller smieaktiviteter.

5.5.4 Navn og skriftlige kilder

Ødegården er blant de mange med -land navn. Navnet Birkeland kan sannsynligvis settes i forbindelse med folkevandringstidsgården på stedet og har vært i bruk også i middelalder. I 1661 er Eige Store nevnt med ødegården Birkeland (Austrumdal 1938:30). Dette kan ikke uten videre tas til inntekt for at ødegården var bosatt i middelalder, da ødegård gikk over til å bli et skatteteknisk uttrykk på 1600-tallet (jfr. kap. 4.4).

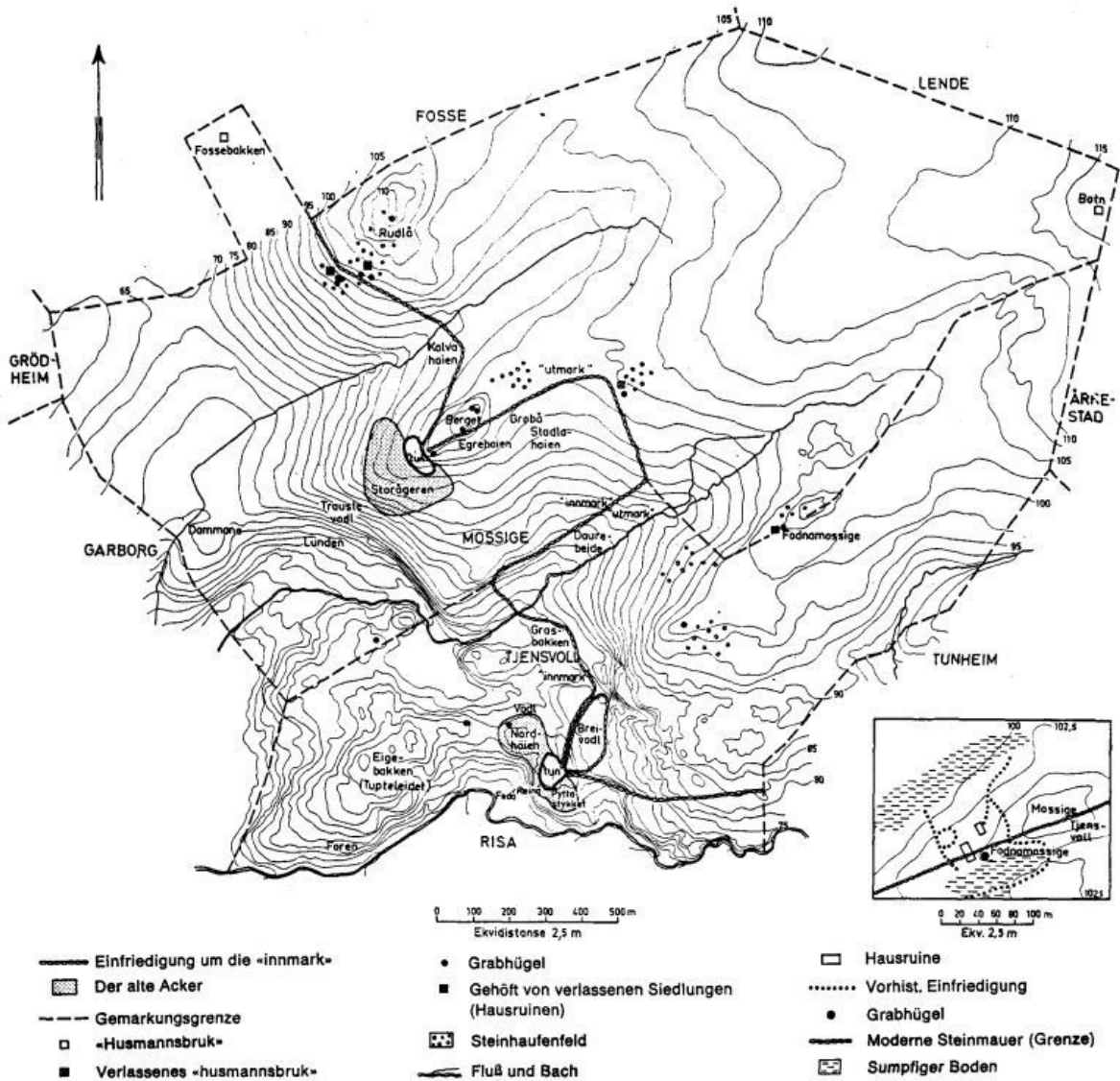
Birkeland ligger under Store Eige. Gården Eige er kjent i skriftlige kilder fra rundt 1520, noe som kan indikere høymiddelalderbosetning. Eige må så ha blitt delt, for utover på 1600-tallet nevnes Lille Eige og Store Eige (Rygh 1915:90).

5.5.5 Sammendrag

Bosetningen på Birkeland kan dateres til høymiddelalder, kanskje i senere del. Det kan ikke avgjøres om bosetningen har vært samtidig i begge husene, eller om de representerer to ulike bosetningsperioder. Funnmaterialet er dominert av bakstehellefragmenter, men også funn etter andre aktiviteter, som annen matlaging, spinning, smedarbeid og fiske er tilstede. Dersom husene er samtidige, har vi et boligareal på 86 kvadratmeter, mens arealet av andre rom, deriblant smie, utgjør 22 kvadratmeter.

5.6 FODNA-MOSSIGE

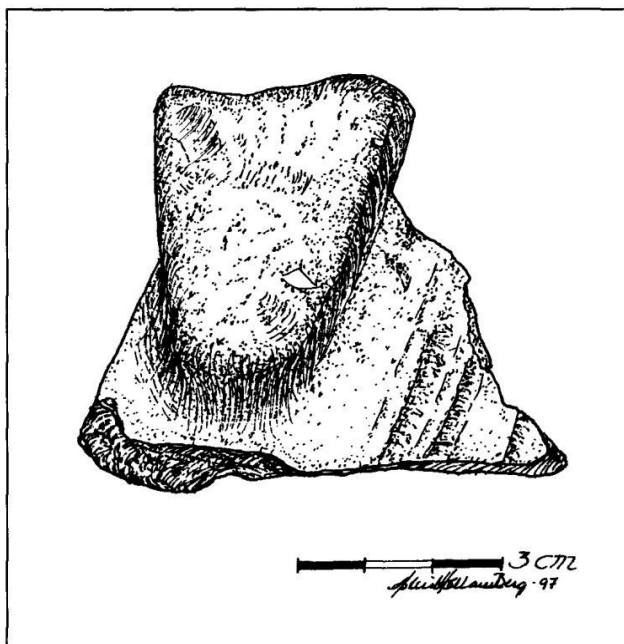
Ødegården Fodna-Mossige finner vi ca. 100 m.o.h. på grensa mellom Mossige og Tjensvoll i Time kommune. Utmarksgrensa mellom disse to gårdene krysser Fodna-Mossige. Denne ødegården består av to tufter, gravhaug, gardfar og en innhegning (Rønneseth 1974:166, fig. 56) (se fig. 26). Den lengste tufta, som er 26,5 meter lang og 8 meter bred, ble undersøkt av Peder Heskestad i 1957 (Heskestad 1957). Heskestad regner med to bosetningsfaser i denne tufta, eldre jernalder og middelalder.

Figur 26. Fodna-Mossiges plassering på grensa mellom Mossige og Tjensvoll (etter Rønneseth 1974, fig. 56).

5.6.1 Tid

Ut fra gjenstandene funnet under utgravningen, kan det la seg gjøre å datere bosetningen grovt. Under utgravningen ble det påvist en mulig tverrmur i huset, og de yngste funnene fantes sør for denne, mens det ellers var enkelte funn som dateres til folkevandringstid. Det yngre gjenstandsmaterialet består av kleberkarskår, bakstehellefragmenter og bryner.

Figur 27. Kleberkarskår med øre fra Fodna-Mossige (S 8410b). Tegning: Astrid Hølland Berg.

baksteheller til perioden fra ca. 1050 til midt på 1500-tallet (Weber 1984). Brynene er av kvartsittisk skifer, noe som tyder på en datering til yngre jernalder/middelalder. Et av brynene har et påbegynt hull, og i følge Petersen finner vi hengebryner fra siste del av yngre vikingtid og utover i middelalder (Petersen 1951a:251ff).

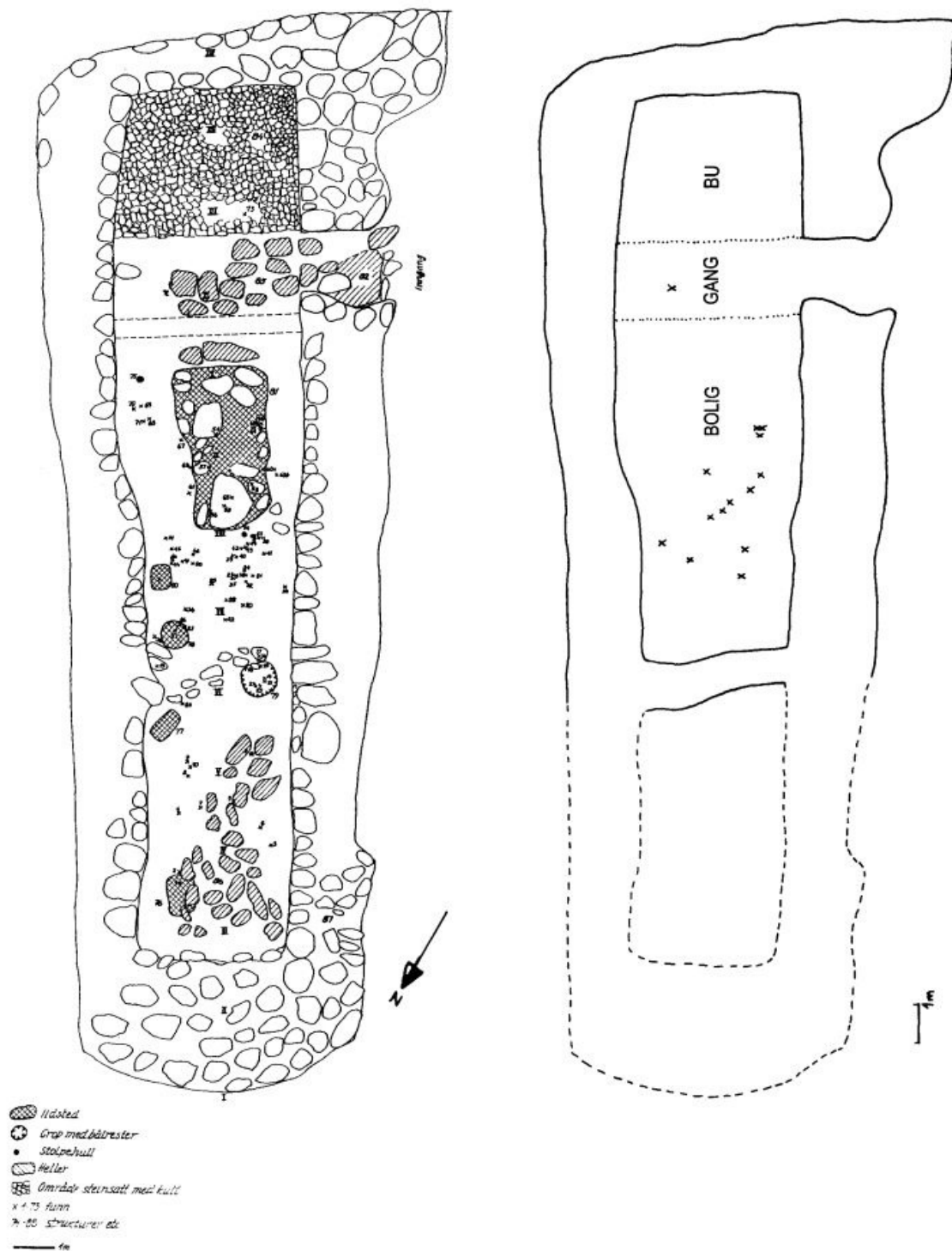
Det viser seg at gjenstandsmaterialet ikke tillater en findatering, men gir en avgrensning til perioden fra midt på 1000-tallet til midt på 1500-tallet. Kleberkarskårene kan kanskje trekke den yngste dateringen tilbake til midten av 1300-tallet.

Den andre tufta, som måler 17 x 7,5 meter, er ikke undersøkt. Veggene er svært utrast og overgrodde, og ingenting tyder på flere bosetningsfaser i denne. Jeg tolker denne tufta som rester etter et folkevandringstidshus.

5.6.2 Størrelse

Fodna-Mossige er ikke kartlagt i detalj, men jeg anslår størrelsen av innmarka til 12 mål ut fra Rønneseths kart (1974:166) (se fig. 26). Ingen endring i gårdens struktur fra den forhistoriske til

Til bestemmelse av kleberkarskårene har jeg brukt Siri Myrvoll Lossius sin inndeling og datering (Myrvoll Lossius 1977). Av de seks kleberkarskårene kan jeg bestemme tre som mulig sammenhørende et og samme A-kar, og et skår med påsittende øre som del av et annet A-kar. De to siste skårene har det ikke lyktes meg å bestemme. I følge Myrvoll Lossius kjennes kleberkar av type A fra 1000-tallet fram til midten av 1300-tallet på Vestlandet (1977:19ff, 53). De tre bakstehellefragmentene kan være fragmenter fra samme helle, materialet er skifrig kleber. Weber daterer

Figur 28. Den undersøkte tufta på Fodna-Mossige. Heskestads dokumentasjonstegning (til venstre, rentegnet av Astrid Hølland Berg) og min tolkning av tuftas rominndeling i middelalder med de yngre funnene markert.

den historiske gårdsstrukturen kan påvises. Innmarka i skråningen nord for tuftene er ryddet for stein og ender i en terrasse ned mot myra. Dette er trolig dyrkningsspor som kan settes i forbindelse med middelalderbosetningen. Arealet av dette området er på omkring 2 mål.

Ødegården består av to tufter, hvorav en er undersøkt, og viser to bosetningsfaser (Heskestad 1957) (se fig. 28). Det undersøkte langhuset er i ytre mål 26 meter langt og 8 meter bredt, mens indre mål er ca. 20 x 4 meter. Under utgravningen ble det observert en usikker mur på tvers av tufta. Jeg antar at muren danner den nordlige endeveggen i det yngste huset da det viser seg at alle de yngre funnene befinner seg sør for denne, og innenfor en lengde av rundt 10,5 meter sørover. De siste 3,5 meterne av huset er dekket av et lag med kultstein. Det eneste funnet i området med kultstein er overdelen av en kvernstein som er brukt som gulvhelle. Trolig kan også denne delen av huset settes i forbindelse med den yngre bosetningen.

Arealet av tufta fra tverrmuren til endeveggen er på 56 kvadratmeter, mens arealet av tufta avgrenset av tverrmuren og de yngre funnene er på 42 kvadratmeter. Den øvre enden, uten funn, er på 14 kvadratmeter. Umiddelbart nord for området med kultstein ligger inngangen, som er hellelagt også et stykke inn i rommet, kanskje dette er en gang. Det kan tyde på at den yngste delen av huset har bestått av en midtgang med et boligrom på hver side, eventuelt boligrom, midtgang og bu eller annet utrom.

Gjenstandene som ble funnet under utgravningen er enkle bruksgjenstander, der ingen kan karakteriseres som verdigjenstander eller statusgjenstander.

5.6.3 Sted

Fodna-Mossige ligger i utmarka, på grensa mellom Mossige og Tjensvoll.

Ottar Rønneseth mener Fodna-Mossige kan belyse dateringen av overgangen til den historiske gårdsstrukturen. Omlegging til den historiske gårdsstrukturen er ikke gjennomført på Fodna-Mossige, og den yngste bosetningsfasen må ut fra funnene dateres til middelalder, før Svartedauen. Utmarksgrensa mellom de historiske gårdene Mossige og Tjensvoll krysser tvers over den delen av det undersøkte huset på Fodna-Mossige som har spor etter yngre bosetning. Rønneseth mener dette indikerer en datering av utmarksgrensa mellom Mossige og Tjensvoll,

og dermed også overgangen til den historiske gårdsstrukturen, til før Svartedauen (Rønneseth 1974:166f).

Jeg mener at Rønneseths slutning kan diskuteres. Bosetningen på Fodna-Mossige kan etter min mening ikke datere overgangen til den historiske gårdens struktur. I kapittel 4.3 diskutert jeg gårdsgrensens alder og konkluderte med at de trolig i hovedsak kan settes i forbindelse med omleggingen til den historiske gårdsstrukturen, men at vi må regne med visse endringer senere. Sannsynligvis har grensa mellom Mossige og Tjensvoll blitt justert etter at Fodna-Mossige ble fraflyttet, mest sannsynlig før 1350.

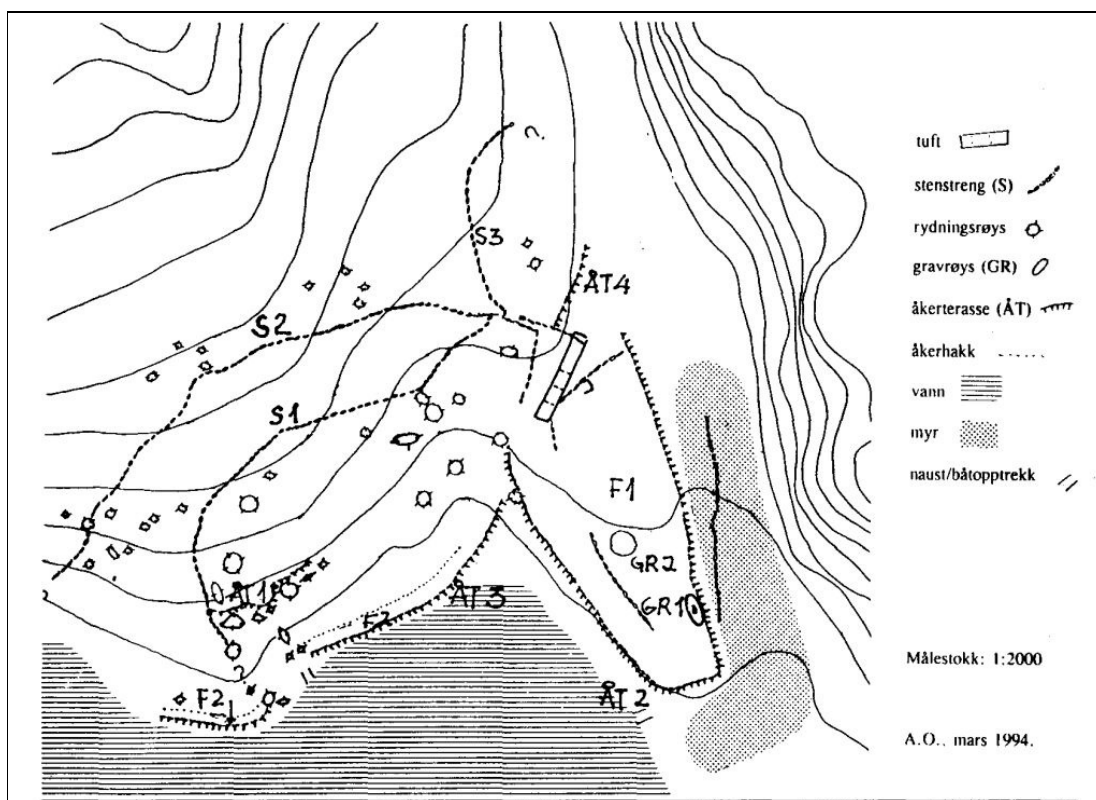
Hverken ødegårdens geografiske plassering eller funnmaterialet fra den undersøkte tufta forteller om spesielle former for ressursutnyttelse bortsett fra åkerbruk og trolig husdyrhold. Noen få slaggeklumper blant funnene kan indikere at smiing har forekommet, mens skår fra kleberkar, baksteheller og bryner forteller om dagligdagse gjøremål.

5.6.4 Navn og skriftlige kilder

Navnet Fodna-Mossige må være forholdsvis nytt, og har i følge Rønneseth betydningen "das alte Mossige", eller gamle Mossige (Rønneseth 1974:166). Dette at navnet ikke har overlevd, kan tyde på at bosetningen i middelalder ikke har hatt noen høy status. Ødegården er ikke nevnt i skriftlige kilder, men både Tjensvoll og Mossige er nevnt i skriftlige kilder fra det 16. århundre (Rygh 1915:152f, Aurenes og Undheim 1973:314, 332), og kan da sannsynligvis dateres tilbake til høymiddelalder ut fra Ødegårdsprosjektets kriterier (jfr. kap. 4.4).

5.6.5 Sammendrag

Fodna-Mossiges har hatt bosetning i et hus i middelalder, kanskje i høymiddelalder. Huset har et areal på 56 kvadratmeter, og kan ha bestått av en midtgang med et rom på hver side, enten to boligrom eller et boligrom og bu eller annet utrom. Åkeren har vært på minst 2 mål. Hverken funnene eller ødegårdens navn indikerer at Fodna-Mossige har hatt høy status i middelalder. Fodna-Mossige ligger på grensa mellom gårdene Tjensvoll og Mossige, som begge sannsynligvis var bosatt i høymiddelalder.

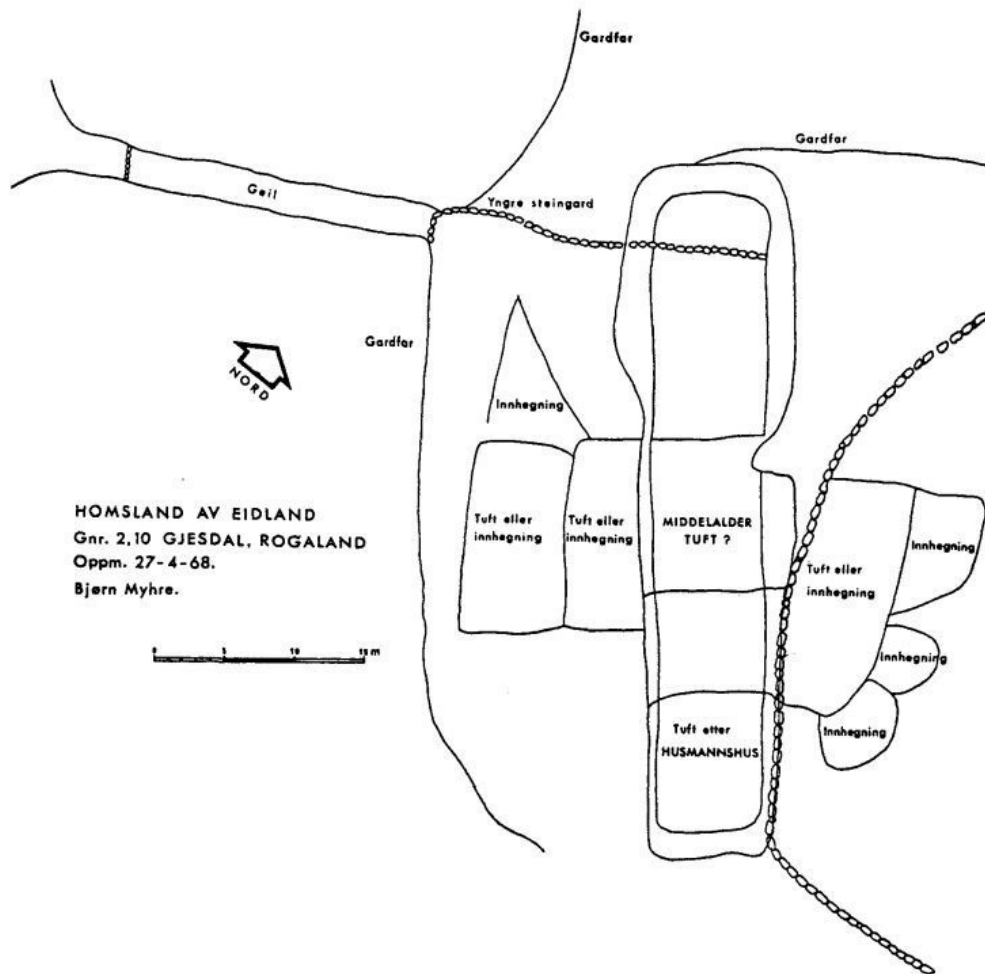
Figur 29. Arnfrid Opedals oppmåling av Homsland (etter Opedal 1994:20). Åkerflatene er merket med F.

5.7 HOMSLAND

Et av de best bevarte gårdsanleggene i Rogaland, Homsland, finner vi i utmarka til Eidland i Gjesdal kommune på høg-Jæren, ca. 200 m.o.h. I det kuperte, nakne landskapet ligger gårdsanlegget i en østvendt helling ned mot Homslandsvatnet. Anlegget består av en langtuft med spor etter flere bosetningstrinn og tre innhegninger eller tufter i forbindelse med denne, nausttuft og båtopprekk, geil, flere gardfar, gravrøyser og svært tydelige åkerspor. Området brukes i dag til beite.

Det er ikke foretatt arkeologiske utgravninger på Homsland. Jan Petersen nevner at det ligger en hustuft, geil og to gravhauger på plassen Homsland, etter en befarings i 1934 (Petersen 1934). Både Albert Myhre og Bjørn Myhre har foretatt registreringer og laget skisser av anlegget og bemerker at det er flere bosetningsfaser her (Myhre 1954, Myhre 1968, 1972:170f). I en artikkel fra 1994 diskuterer Arnfrid Opedal Homslands bosetningshistorie med vekt på den fysiske gårdsstrukturen og dyrkningsspor fra flere faser (jfr. kap. 2.2.2).

Figur 30. Bjørn Myhres tolkning av tuftekomplekset på Homsland. Jeg har tolket det nest øverste rommet i den lange tufta som bosatt i middelalder. Hele eller deler av de to nederste rommene kan også ha vært i bruk i middelalder, det er også spor etter flere murer på tvers i de to nederste rommene (etter Myhre 1972, fig. 56).

5.7.1 Tid

Både tuftekomplekset, gardfarene og åkersporene gir tydelig inntrykk av flere bosetnings- og bruksfaser på Homsland. Opedal foreslår tre faser i gårdsutviklingen (jfr. kap. 2.2.2). Det som interesserer mest i denne sammenhengen er hennes tredje fase, som i struktur ligner den historiske gårdsstrukturen med utvidet innmark bestående av slåtteland eller beite og et intensivt dyrket åkerareale. På Homsland består dette åkerarealet av flere flater eller terrasser som er klart markerte i det ellers sterkt hellende terrenget (se fig. 29). Opedal foreslår en datering til overgangen mellom eldre og yngre jernalder for denne tredje fasen. Hun baserer dateringen på en gravrøys av yngre romertids/folkevandringstidstype. Røysa ligger på den store åkerflaten,

nær reina i den nordlige åkerkanten, og Opedal mener åkerterrassen må være anlagt før røysa (Opedal 1994).

Åkerreina eller åkerterrassen er ikke særlig markant på åkerflatens nordlige side, slik den er på sørsiden. En plassering av røysa her utelukker ikke videre utnyttelse av åkerflaten etter byggingen av røysa, og dermed heller ikke den øvre tidsmessige grense for åkerbruket på Homsland.

Det er tydelige spor etter flere bosetningsfaser i langhuset som ser ut til å ha vært inndelt i fire rom, adskilt av tverrmurer (se fig. 30). Det øvre, eller NØ-ligste av rommene er tilgrodd og murene ikke særlig godt markerte, sannsynligvis dekker de sammenraste murene gulvet. Rommet nedenfor, som av Bjørn Myhre er tolket som mulig middelaldertuft (Myhre 1972:171), har høye, brede murer, og gulvet må ha blitt ryddet for stein da huset ble anlagt, siden gulvnivået her ligger svært mye lavere enn i det øverste av rommene. De neste to avdelingene fortsetter i samme nivå, men med noe lavere veggmurer. Tverrmurene er mindre tydelige enn veggmurene, og det kan se ut som om det er flere murer på tvers av tufta i de to nederste rommene enn de som er markert på Myhres tegning. Tuftene eller innhegningene i forbindelse med langhuset er umulige å tolke uten en utgravning.

Jeg sier meg enig i Myhres tolkning av det nest øverste rommet som yngre enn resten av langhuset, og tolker dette rommet som tuftene etter et bolighus fra middelalder. Myhre mener at det kan være en yngre tuft også i nedre del av langhuset, og foreslår at dette kan ha vært huset til en husmannsplass (Myhre 1972:170f). Dersom dette er rett, vil også flere av åkersporene måtte settes i forbindelse med denne. Det er imidlertid ingen skriftlige kilder som antyder at det har vært en husmannsplass her i nyere tid, og jeg foreslår at de nederste to rommene, med flere tverrmurer, stammer fra ombygninger av huset i middelalder, kanskje fra uthus eller fjøs.

Siden utgravninger ikke er foretatt, er datering av bosetningen ekstra vanskelig. Det generelle inntrykket av tuftekomplekset, med flere bosetningsfaser, omleggingen til den historiske gårdens struktur med utvidet innmark og mindre åkerarealer som er intensivt dyrket, indikerer en bosetningsfase i middelalder. De høye åkerreinene vitner om bosetning over lang tid, og dannelsen av disse må trolig ha startet allerede i eldre jernalder, og fortsatt i middelalder.

5.7.2 Størrelse

Langhuset er rundt 45 meter langt og 7-8 meter bredt (indre mål). Den sannsynlige middelaldertufta er omtrent 10 meter av husets lengde og er rundt 7 meter bred, dette utgjør et areal på 70 kvadratmeter. Trolig er dette boligarealet. I tillegg kan hele eller deler av søndre ende av langtufta kanskje ha vært i bruk til fjøs eller uthus. Innmarkas størrelse i Opedals fase 3 kan grovt beregnes til 47 mål, hvorav 13 mål er åker.

5.7.3 Sted

Homsland ligger i Eidlands utmark, rundt 1 kilometer fra Eidlandsgårdene. Det er ikke registrert andre ødegårder i området omkring. Homslund er omgitt av et nakent landskap, med bratte fjell, myrer og vann. Ødegården ligger i kontakt med Homslundsvatnet, der to naust eller båtopptrekk i strandkanten forteller om ferdsel på vannet. Sannsynligvis har det vært drevet fiske i tillegg til husdyrhold og åkerbruk.

5.7.4 Navn og skriftlige kilder

Den vanlige oppfatningen er at -land navnene kan knyttes til folkevandringstidsgården. Det er sannsynlig at navnet har overlevd siden eldre jernalder, da det kan ha vært forholdsvis kontinuerlig bosetning her. Jeg vil også tro at en kontinuitet i navnet tilsier at bosetningen har hatt en viss status, selv om gårder med land- navn regnes som mindre, sekundære gårder.

Homsland var trolig egen navnegård i høymiddelalder. Tre brev fra 1400-tallet forteller om kjøp, salg og taksering av Homslund (Myhre 1972:170, Opedal 1994:19, Rygh 1915:161). Et brev fra 26. september 1434 sier at Gunnar Gunnarsson solgte tre månedsmatbol av Homslund til Gunnulf Bjørnsson (DN II, nr. 718), det samme brevet nevnes igjen 17. september 1475 (DN II, nr. 895). 20. juni 1487 kunngjør tre lagrettemenn at Bjørn Eilifsson solgte deler av gårdene Eidland og Homslund til Eskild Baardsson (DN IV, nr 1002). Et brev fra 19. juli 1487 forteller at sognepresten, herr Halstein Gunnarsson, får "ein øde jordh som Homslund hether" taksert. Halstein ville øke landskylda på sin del av ødegården "yttermer en reth war", men takstmennene mente at en landskyld på to engelsker årlig til prestebolet var nok (DN IV, nr 1003).

Homslands landskyld i middelalder er beregnet av Sem Austrumdal til 4 månedsmatbol, mens Eidlands landskyld er beregnet til 18 månedsmatbol (Austrumdal 1938:39). 4 månedsmatbol er en svært lav takst sammenlignet med Austrumdals beregninger av landskylda på mange av de andre gårdene på Jæren og Dalane i middelalder (Austrumdal 1938, 1986). Dette kan skyldes at landskylda på Homsland var nedjustert da den lå øde på slutten av 1400-tallet. En annen forklaring er at Homsland var en gård med bare et bruk, mens mange andre gårder var større og oppdelt i flere bruk.

Fra 1668 er Homsland nevnt under gården Eidland og blir brukt til beite utover på 1700-tallet (Opedal 1994:19, Rygh 1915:155).

5.7.5 Sammendrag

De fysiske sporene etter gårdsanlegget Homsland, gir inntrykk av flere faser, der den yngste sannsynligvis kan dateres til middelalder. De skriftlige kildene forteller blant annet at Homsland lå øde i 1487. Trolig har Homsland vært selvstendig gård i høymiddelalder, og den ble lagt demografisk øde etter Svartedauen og før 1487. Homsland har hatt en innmark på rundt 43 mål, derav 13 mål åker. Boligarealet har etter mine beregninger vært på ca. 70 kvadratmeter.

5.8 BJELLANDSØYNO

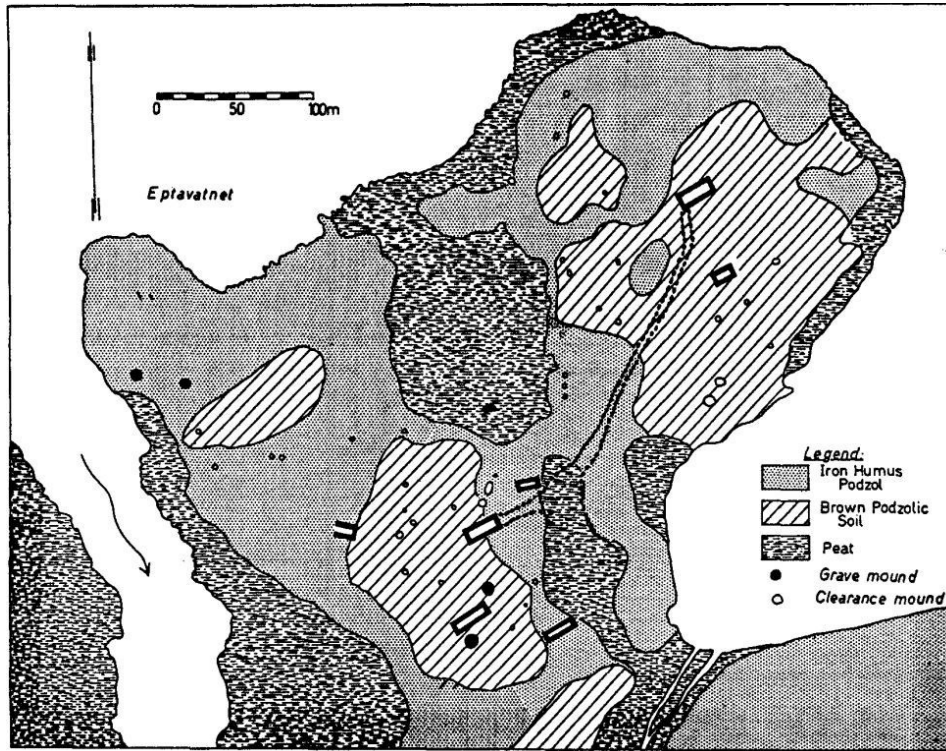
På den nordlige delen av en halvøy i Eptavatnet, mot sørøst adskilt fra fastlandet ved en bekk, finner vi gårdsanlegget Bjellandsøyno eller Ørland. Bjellandsøyno ligger i det kuperte landskapet i Dalane, ca. 150 m.o.h. og består av flere tufter, samlet i to grupper på hvert sitt høydedrag, og geil, gravrøyser og åkerspor. I nyere tid har halvøya blitt utnyttet til torvskjæring og sauebeite, og rester etter torvhus og utløer vitner om dette. Donald Provan har kartlagt og foretatt jordbunnsundersøkelser på stedet (Provan 1973b), og det er gjort registreringer der (Berner Eikeland 1963, Espedal 1969, Myhre 1974c).

5.8.1 Tid

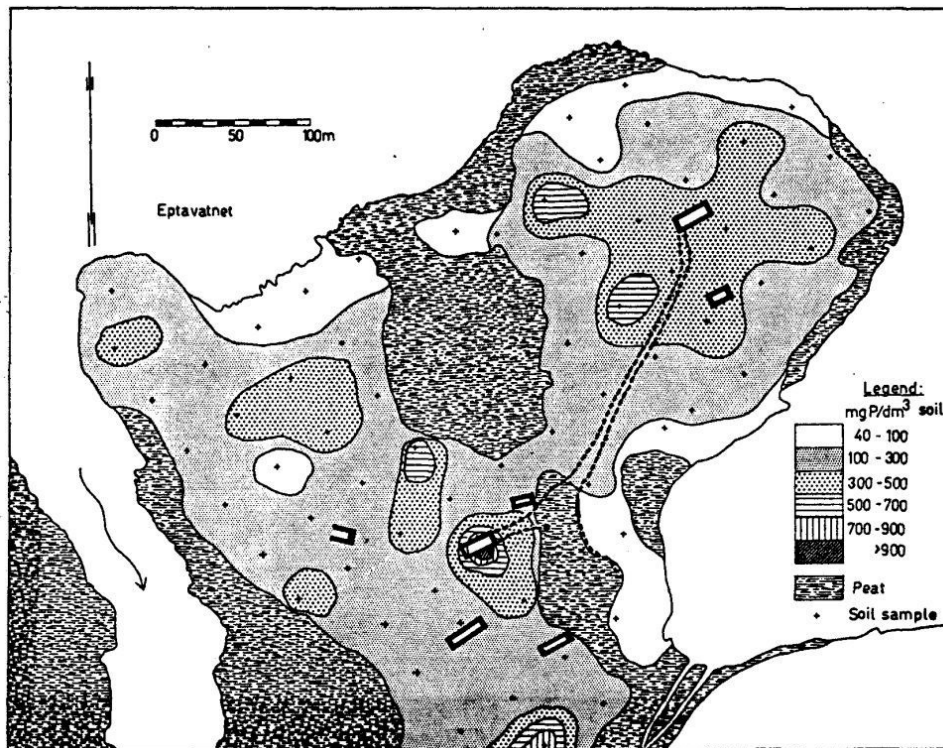
Siden det ikke er foretatt arkeologiske utgravninger på Bjellandsøyno, må datering av anlegget foretas ut fra de synlige sporene i marka, og ved hjelp av Donald Provans jordbunnsundersøkelser (se fig. 31 og 32). Provan har i sine undersøkelser av jordbunnsforholdene på Bjellandsøyno påvist områder med "Brown Podzolic Soil" som han i dette tilfellet tolker som gammel dyrkningsjord. I store trekk sammenfaller disse områdene med områder der jordsmonnet har høyt fosfatinnhold, og må være et resultat av bruk av husdyrgjødsel (Provan 1973b). Tuftene ligger også i tilknytning til disse områdene, og i begge områdene med tufter er arealene rundt ryddet for stein. I det nordligste området er steinen samlet i skråningen ned fra høyden, og åkerreiner er tydelige. Bjørn Myhre foreslår en datering til middelalder her. I det sørlige området er ryddingen av en moderne type i følge Myhre, men geilen fra begge områdene henger sammen og bosetningen i én fase må derfor ha vært samtidig. Fegata fra det nordligste området er svært lang (rundt 200 m) og kronglete og minner om fegata på en historisk gård. Begge tuftene som er i forbindelse med fegata kan kanskje være fra middelalder, mener Myhre (1974c).

5.8.2 Størrelse

Halvøya som ødegården ligger på er på rundt 250 mål, der store deler er myr. Sannsynligvis kan innmarka avgrenses til halvøya. Åkerarealet er beregnet ut fra Provans jordbunnsundersøkelser (1973b) og Bjørn Myhres innberetning (1974c). Jeg har beregnet arealet av områder med høyere fosfatinnhold enn 300 mg fosfat per kubikkdesimeter masse og kommet fram til et totalt areal på 28 mål. Provan mener områdene med "Brown Podzolic Soil" er et resultat av menneskelig aktivitet og representerer åkerarealene da Bjellandsøyno var bebodd. "Brown Podzolic Soil"-arealene utgjør rundt 43 mål. Områdene med "Brown Podzolic Soil" og fosfatinnhold på over 300 mg per kubikkdesimeter jordmasse utgjør rundt 20 mål. Mest sannsynlig utgjør dette åkerarealet fra alle bosetningsfasene på Bjellandsøyno, et større og mer ekstensivt dyrket areale i eldre jernalder og et mindre areale, men mer intensivt drevet i middelalder. Bjørn Myhre mener det er mulig at områdene med lavere fosfatverdier representerer jordbruket i eldre jernalder, mens de mer intensivt dyrkede arealene rundt tuftene som viser høye fosfatverdier representerer middelalderjordbruket (Myhre 1985:73ff).

Figur 31. Jordsmonnet på Bjellandsøyno (etter Provan 1973b, fig. 3).

Figur 32. Fosfatfordeling i jordsmonnet på Bjellandsøyno (etter Provan 1973b, fig. 4).

Det er vanskelig å avgjøre hvilke hus som har vært bosatt i middelalder. Som nevnt ovenfor, har Myhre antydnet samtidig bosetning på begge tunene siden fegatene fra disse er sammenhengende. Han har også påpekt likheten mellom den lange fegata på Bjellandsøyno og fegata på en historisk gård. Ut fra dette kan det ha vært bosetning i et eller flere hus på begge tunene i middelalder.

5.8.3 Sted

Bjellandsøyno ligger rundt 1,5 kilometer fra tunet på Bjelland. Ødegården ligger i utmarka til Bjelland, lengst bort fra gården. Ødegården er avgrenset som en egen enhet på halvøya der den ligger.

Det er tydelig at det er drevet åkerbruk og husdyrhold på Bjellandsøyno. Beliggenheten på halvøya i Eptavatnet indikerer at også fisk kan ha hatt en viss betydning som næringskilde.

5.8.4 Navn og skriftlige kilder

Bernhard Eikeland skriver i sin registreringsrapport at stedet heter Ørland, men kalles Bjellandsøyno til daglig (Berner Eikeland 1963). Bjørn Myhre mener Ørland kan ha vært det egentlige gårdsnavnet, og at Bjellandsøyno kan være et yngre lokalitetsnavn som viser til ødegården eller øya som ligger under Bjelland, og er et indisium på bosetning her i middelalder. Endelsen "øyno" kan kanskje bety aun eller øde, eller det kan bety øy (Myhre 1974c). Jeg er enig med Myhre i at Ørland kan være navnet på gården mens den var bebodd, og at Bjellandsøyno er navnet på ødegården, eller helst på halvøya, øya som tilhører gården Bjelland. Ørland er et land-navn som sannsynligvis oppstod i eldre jernalder (jfr. kap. 4.4), dersom dette navnet har overlevd kan det tyde på bosetning også senere. Land-navnet viser ikke til en gård med høy status. Navnet Bjellandsøynos tilknytning til ødegården er også usikker.

I følge Oluf Rygh nevnes gården Bjelland flere ganger i kilder fra 1500-tallet (Rygh 1915:25), og var dermed trolig bosatt i høymiddelalder.

5.8.5 Sammendrag

Det er vanskelig å komme med sikre slutninger om denne ødegården uten arkeologiske undersøkelser. Så langt vil jeg tolke kildematerialet dithen at Bjellandsøyno har hatt bosetning i flere faser, og kan ha hatt bosetning på begge tunene i middelalder. Jeg vil anslå middelalderens intensivt dyrkede område til maksimum 20 mål, mens den totale innmarka har vært på maksimalt 250 mål. Bjellandsøynos beliggenhet kan tilsi at det har vært en egen bosetnings- og driftsenhhet i middelalder, samtidig med at det har vært bosetning på Bjelland.

5.9 UADAL

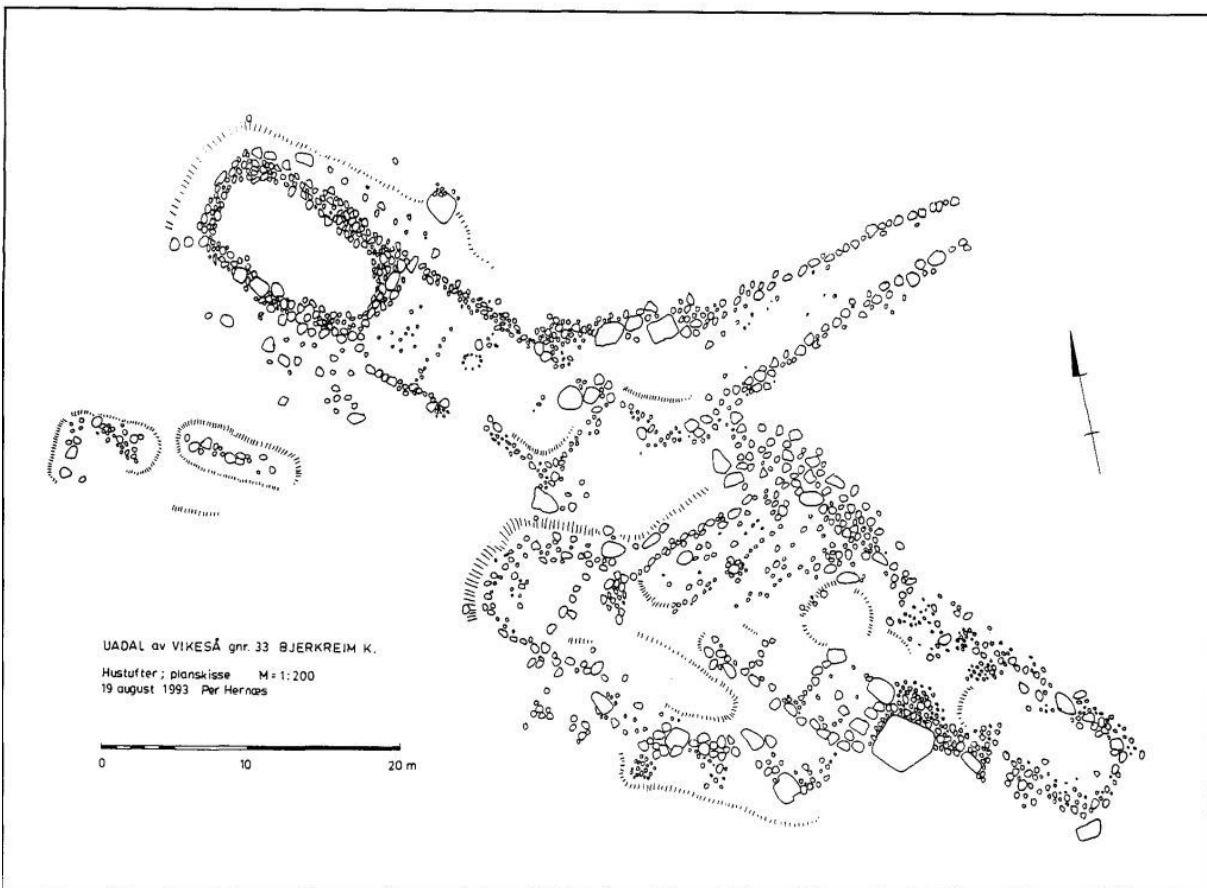
Ødegården Uadal ligger 200-225 m.o.h., på en morenerygg mellom Uadalsvatn og Storrsheivatn. Anlegget er svært godt bevart. Her finnes et tuftekompleks med spor etter bosetning i flere faser. Innmarka er avgrenset mot sør og øst av Storrsheivatn og elva mellom Storrsheivatn og Uadalsvatn, og er ellers avgrenset av en utgard. I innmarka finnes en stor mengde rydningsrøyser, flere gravrøyser og enkelte lave åkerreiner.

Det er ikke foretatt utgravning på Uadal, og ødegården er heller ikke skikkelig kartlagt. Jan Petersen besøkte Uadal i 1928 og observerte "2 gamle hustufter og sannsynligvis en nyere, dessuten to gravhauger." (Petersen 1933:111). Arnvid Lillehammer har diskutert Uadal og andre ødegårder i nærheten i en artikkel fra 1985 (Lillehammer 1985).

5.9.1 Tid

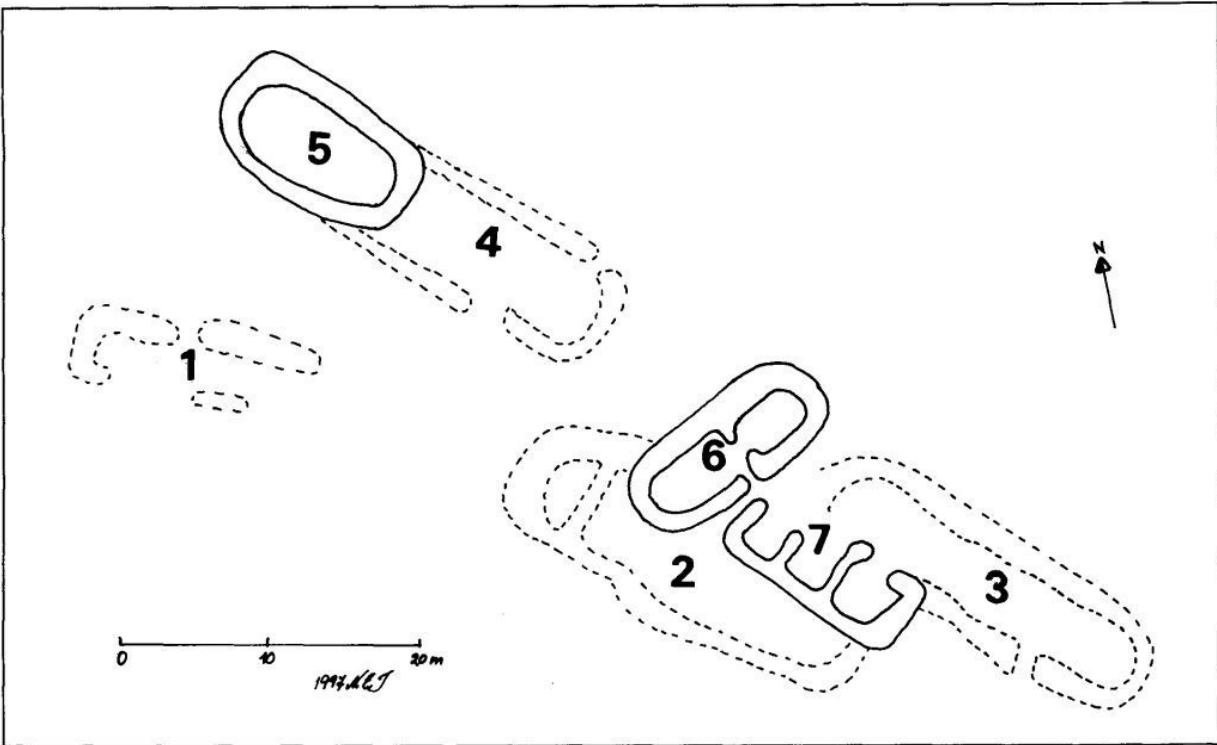
Uadal må ha hatt bosetning i flere perioder. Gårdsstrukturen er i hovedsak av folkevandringstidstype, men innmarka er trolig utvidet mot øst med et steingjerde (Lillehammer 1985:205). I innmarka ligger spredte rydningsrøyser med større gravrøyser innimellom. Det er sannsynlig at det har vært en gård her i jernalder, trolig folkevandringstid, men Uadal må også ha hatt senere bosetning. Utmarksutvidelsen kan indikere en overgang til den historiske gårdens struktur. Det er imidlertid ingen avgrensning av gamleåker, og bare mindre åkerreiner nær rydningsrøysene og som avslutning av innmarka ned mot elva. Mellom rydningsrøysene er det store arealer som er ryddet for stein.

Figur 33. Tuftekomplekset på Uadal. Tegning: Per Hernæs.

Også tuftene indikerer flere bosetningsfaser. Flere tufter ligger ved siden av hverandre og helt eller delvis over hverandre, og dekker et område som er nærmere 80 meter langt og 25 meter bredt. Ut fra Per Hernæs sin planskisse over tuftekomplekset (fig. 33) og ved befarings på stedet, mener jeg det kan skilles ut minst syv tufter og minst tre bebyggelsesfaser (se fig. 34). Hus 1, 2, 3 og 4 vil jeg tolke som eldre jernalders langhus, sannsynligvis bosatt i yngre romertid/folkevandringstid. En geil strekker seg østover fra hus 4. Tuft 3 dekker en del av tuft 2, så disse kan ikke være samtidige. Tuft 6 og 7 ligger delvis oppå hus 2 og 3. Oppi hus 4 ligger de nedraste murene etter et mindre hus, hus 5. Det er ikke mulig å si hvilke hus som har vært samtidige, men hus 5, 6 og 7 må være yngst, da disse ligger oppi eldre tufter. Tuft 5 skiller seg fra de andre tuftene ved at murene trer svært tydelig fram og ikke er overgrodd. Hus 6 er vanskelig å avgrense, da det ligger i det mest rotete området av tuftekomplekset. Huset ser ut som et lite langhus med to rom. Den vestlige delen av hus 7 ligger også i dette rotete området. Dette huset har vært et langhus med tre omtrent like store rom.

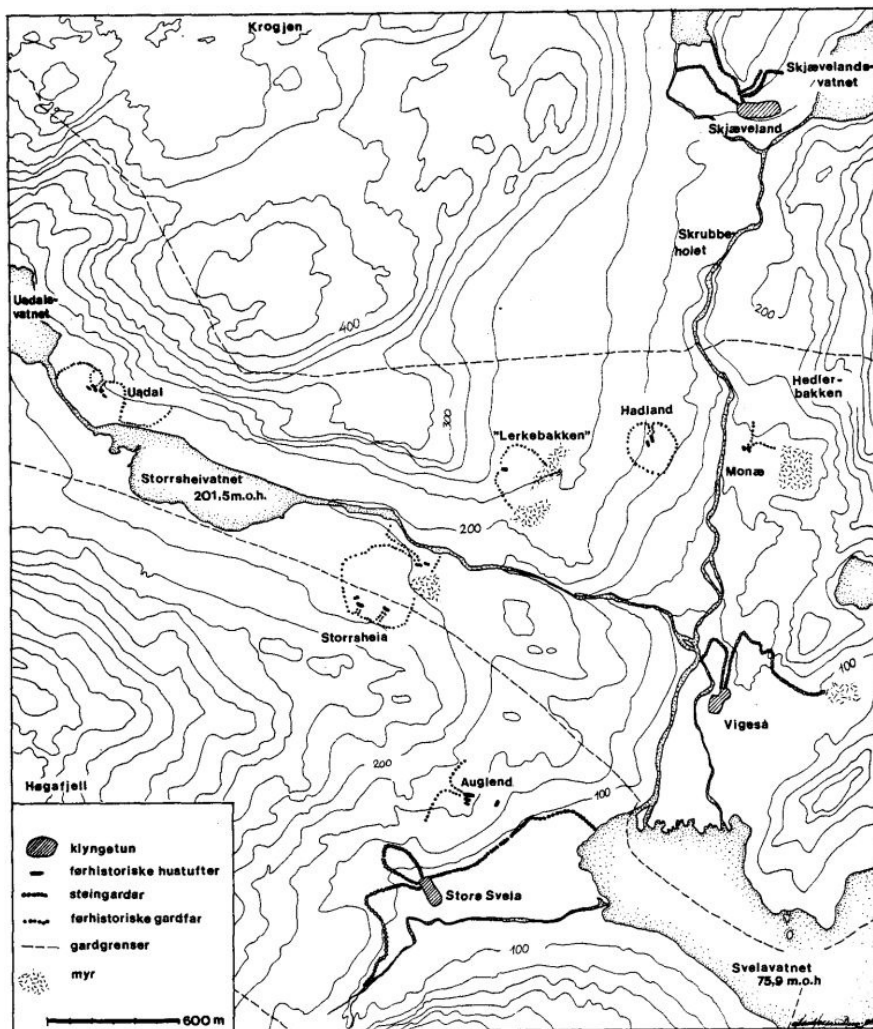
Figur 34. Min tolkning av bosetningen på Uadal. Tuft 1-4 har trolig vært bosatt i eldre jernalder, mens tuft 5-7 sannsynligvis har hatt middelalderbosetning (omarbeidet etter Hernæs sin tegning, fig. 33).

Jeg ser det som sannsynlig at de tre yngste tuftene, hus 5, 6 og 7, har hatt bosetning i middelalder.

5.9.2 Størrelse

Arealet av innmarka innenfor det jeg har definert som folkevandringstidens utgard er på over 45 mål. Med innmarksutvidelsen blir innmarka på rundt 65 mål (Lillehammer 1985:205). Åkerarealets størrelse er vanskelig å beregne, men det er store dyrkningsflater mellom rydningsrøysene i innmarka.

Jeg har beregnet arealet av de tre yngste tuftene. I og med at veggene er nedraste og enkelte vegger er vanskelige å avgrense, er det umulig å beregne nøyaktige mål. Hus 5 har et areal på i overkant av 60 kvadratmeter, mens tuft 6 er på omkring 30 kvadratmeter. De to rommene i hus 6 har et areal på ca. 15 kvadratmeter hver. I hus 7 er det tre rom, de to vestligste er på 12 og det østligste er på 14 kvadratmeter. Tilsammen har dette huset et areal på omkring 38 kvadratmeter. De tre yngste tuftene har dermed et samlet areal på ca. 130 kvadratmeter.

Figur 35. Uadal, andre ødegårder og historiske gårder i Vigeså-grenda (etter Lillehammer 1985:203).

5.9.3 Sted

Uadal ligger i utmarka til Vigeså, 2,5 kilometer fra selve Vigeså. Ødegården er bare en av flere ødegårder i dette området (se fig. 35). Innenfor et areal på 3,5 x 2 kilometer ligger seks ødegårder, der alle i utgangspunktet ser ut til å være av folkevandringstidstype. Arvid Lillehammer karakteriserer området som "ei øydegrend" (Lillehammer 1985:202). Dersom vi utvider området litt, får vi også med tunene på de tre historiske gårdene Vigeså, Store Svela og Skjæveland. Alle tre er nevnt i skriftlige kilder fra 1500-tallet (Rygh 1915:53f), så det er trolig at de var bosatt i høymiddelalder. Kanskje kan bosetningen her også trekkes tilbake til forhistorisk tid.

Av de seks ødegårdene i området, er to undersøkt. Jan Petersen foretok utgravninger på Storrsheia i 1929 og 1930 og på Auglend i 1928-30. Begge ødegårdene kunne dateres til folkevandringstid, men på Storrsheia var det også bosetning i vikingtid (Petersen 1933:31ff, 38ff).

Uadals beliggenhet og struktur tyder på at åkerbruk og husdyrhold har vært sentralt. På Storrsheia er det funnet både jernslag og rester av leirkappe som viser at det har vært drevet jernframstilling på stedet i eldre jernalder (Petersen 1933:38ff). Kanskje har de samme aktivitetene forekommet på nabogården Uadal i middelalder. Det er også sannsynlig at det har foregått fiske i Uadalsvatn og Storrsheivatn.

5.9.4 Navn og skriftlige kilder

I en matrikkel fra 1723 nevnes Uadal som øde under Vigesa. Her nevnes Wigesa med Uldahl, og Rygh tolker Uldahl som en feilskrivning av Uedah. Navnet er i følge Rygh ikke i bruk annet enn i navnet Uadalsvatn. Arnvid Lillehammer sier at gården har og har hatt navnet Uadal, men sier ikke noe om hvor langt tilbake i tid navnet kan trekkes (Lillehammer 1985:205, Rygh 1915:53f). At Uadal nevnes så sent som 1723 kan ikke tas til inntekt for sikker bosetning i høymiddelalder.

5.9.5 Sammendrag

Uadal var med stor sannsynlighet bosatt i høymiddelalder, det samme gjelder tunene på de tre historiske gårdene Vigesa, Store Svela og Skjæveland. Det er mulig at også flere av ødegårdene i området hadde bosetning i høymiddelalder.

På Uadal har det vært bosetning i flere faser. Tre hus kan sannsynligvis dateres til middelalder, men det er usikkert om de er samtidige. Det totale arealet av disse er ca. 130 kvadratmeter. Det er vanskelig å beregne åkerarealet i middelalder, innmarka i denne fasen har vært på rundt 65 mål.

5.10 "ØSTRIMB" AV HETLAND

I heieområdet på overgangen mellom flat-Jæren og fjellområdene innenfor ligger en ødegård som av Bjørn Myhre blir kalt "Østrimb" (Myhre 1972:52ff). Ødegården ligger i en slak sørskråning, og høyden over havet er ca. 200 meter. Gårdsanlegget består av fem eller seks tufter, fordelt på to tun. Det er også bevart to kve og en hel og en ufullstendig geil, deler av utgarden, samt enkelte gravhauger.

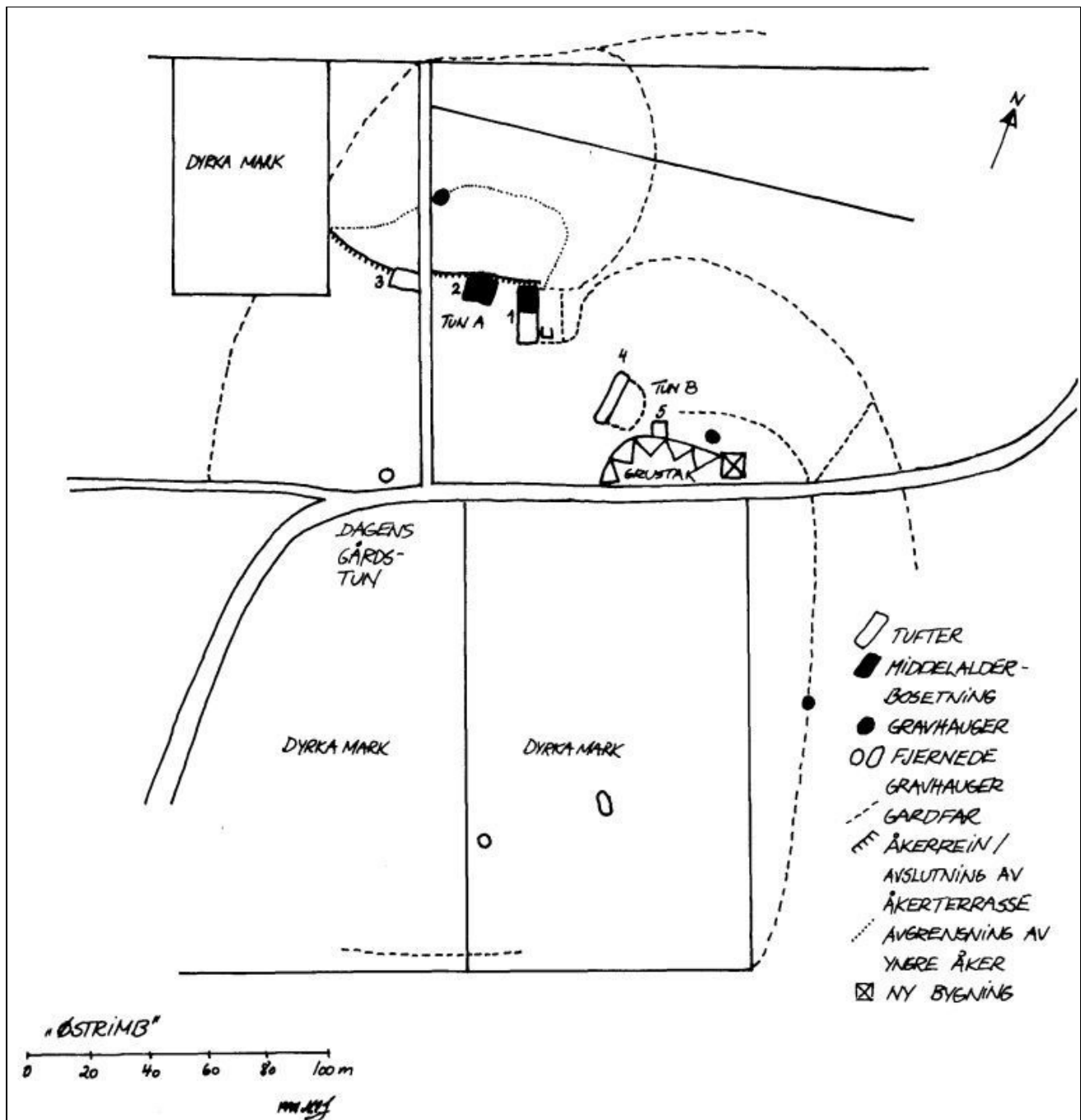
Flere gravhauger, en høystakktuft og "endel smaa hustomter" er registrert av Tor Helliesen på dette stedet (SMÅ 1904:71, nr. 1-7). "Østrimb" er også registrert og kartlagt av Bjørn Myhre (1963, 1972:52ff), men det er ikke foretatt utgravninger her. Nyregistrering er foretatt av Karl Kallhovd i 1989 (Kallhovd 1989).

5.10.1 Tid

Da det ikke er foretatt utgravninger på ødegården, er det gårdens struktur og tuftenes karakter som er kildene for datering.

Som nevnt ovenfor, er det to tun på ødegården (se fig. 36). Det ene tunet (tun A) består av tre eller fire hus, mens det andre tunet (tun B) består av to hus. Ut fra tun A går to parallelle steingjerder i en geil mot NØ. Disse fortsetter som utgard, og er bevart rundt en stor del av innmarka. Fra tun B går et gardfar mot øst og videre mot sør. Dette er sannsynligvis del av en geil som går over i utgard. Et stykke sørover går utgardene fra de to tunene parallelt, inntil den ytre blir brutt.

Jeg mener vi her kan se to faser i utgardstrukturen. Det minste tunet, tun B, med den ufullstendige geilen kan være en tidlig fase, mens tunet er flyttet og det er laget ny geil og innmarka er utvidet senere. Dette kan minne om utviklingen av den historiske gårdsstrukturen. Det kan imidlertid settes et stort spørsmålstegn ved denne hypotesen.

Figur 36. "Østrimb" (omarbeidet etter Bjørn Myhres kartskisse fra 1963 i AmS top.ark.).

Hustuftenes karakter gir inntrykk av at begge tunene har hatt bosetning i folkevandringstid. I innmarka ligger også flere gravhauger som forteller om bosetning i jernalder. Tun B består av to hus, der murene er nedsunkne og overgrodde og lite tydelige i terrenget. Tun A består av tre eller fire hus. Hus 3, et langhus, har forholdsvis lave, overgrodde murer, og jeg vil anta at dette har vært bebodd i folkevandringstid.

Hus 2 har høye, lite nedraste murer som er av en helt annen karakter enn i de ovennevnte tuftene. Dette huset er 8 meter langt og 7 meter bredt og har inngang midt i søndre langvegg. Dette huset vil jeg tolke som et yngre hus.

Hus 1 kan ha hatt to bosetningsfaser. Dette er et langhus, rundt 24 eller 27 meter langt. Mye tyder på at et kortere hus er bygget i øvre halvdel av tufta senere, på de opprinnelige murene. Noe ovenfor midten av langhuset går en sannsynlig tverrmur, og umiddelbart nedenfor denne er veggurene brutt av en sti eller, i følge Bjørn Myhre, en hulveg (Myhre 1963). Huset fortsetter et stykke nedenfor hulvegen, men er her mer overgrodd og utrast enn ovenfor hulvegen og tverrmuren. Denne sannsynlige yngre tufta har inngang midt i østre langvegg, og er ca. 11 meter lang og 7 meter bred. 3 meter ovenfor det yngste husets øvre endevegg er en struktur som kan være endeveggen på det eldre langhuset, et tilbygg eller skut på det yngre huset, eller en naturlig formasjon i marka. Et mulig lite hus ligger i forbindelse med østre langvegg av det eldre huset nedenfor hulvegen. Det er vanskelig å si om dette er et hus.

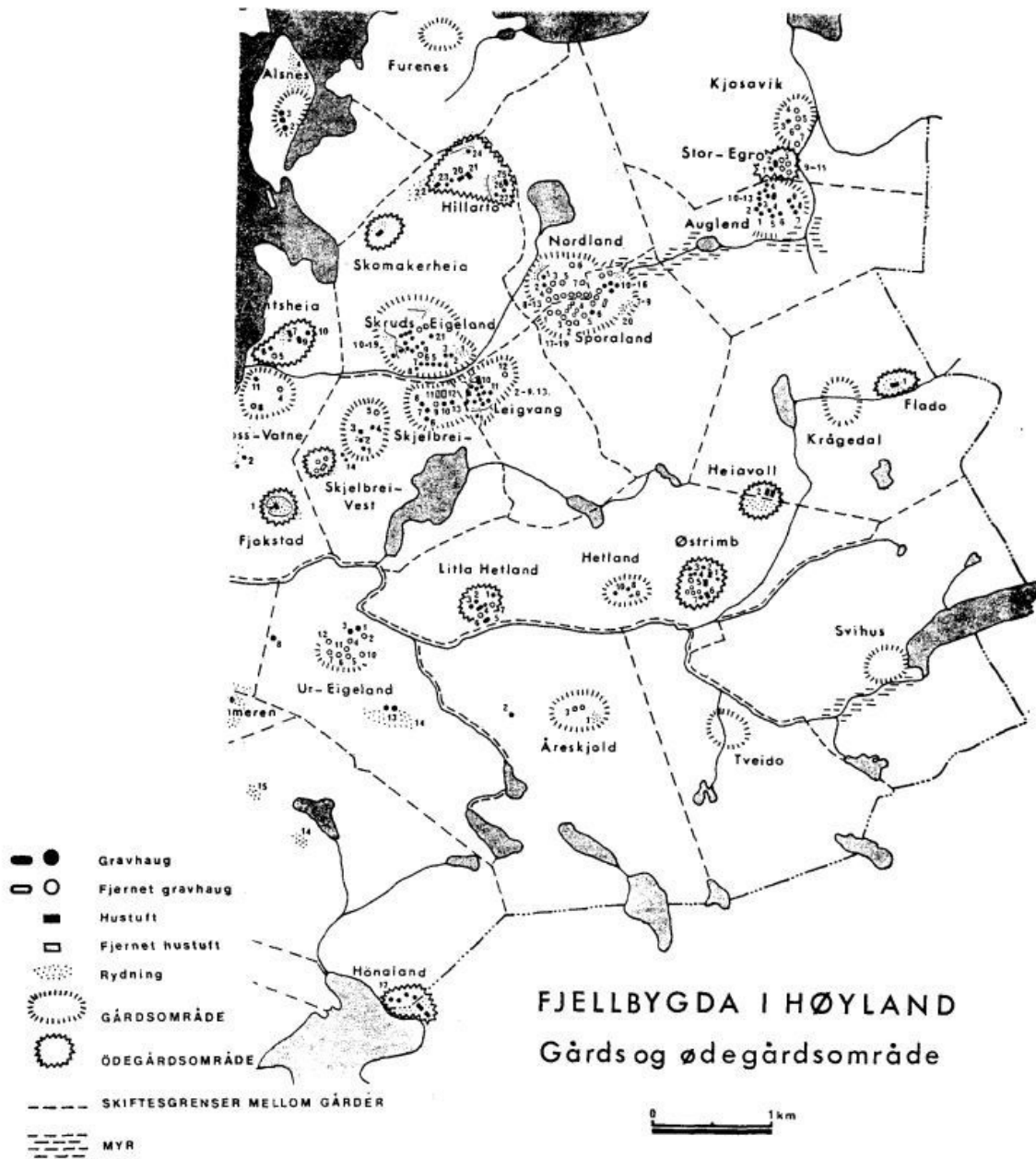
Ut fra denne gjennomgangen, vil jeg konkludere med at begge tunene har hatt bosetning i folkevandringstid. På tun B har det også vært en yngre bosetningsfase. Øvre del av hus 1 og hus 2 tilhører denne yngre fasen. Umiddelbart nord for disse to husene finnes et område som er ryddet for stein, og som er avgrenset av en lav terrasse mot sør og sør-øst. Dette kan ha vært en sammenhengende åker og kan trolig settes i forbindelse med den yngre bosetningsfasen.

Det er svært vanskelig å si noe om det har foregått en omlegging til den historiske gårdens struktur. Da ville jeg ha ventet en forlengelse av geilen. Her kan det se ut som om tunet er flyttet og innmarka utvidet allerede i folkevandringstid.

På eiendommen, bruksnr. 4, er det funnet et spinnehjul og bakstehellefragment (Kallhovd 1989). Sistnevnte vitner om bosetning på stedet i middelalder. Jeg vil også foreslå en datering til middelalder for den yngste bosetningsfasen på ødegården.

5.10.2 Størrelse

Den inngjerdete innmarka anslås av Myhre til 70 mål (Myhre 1972:53). Arealet av det ryddete området nord for de yngste tuftene er på 1,5-2 mål.

Figur 37. Utsnitt av kart (etter Myhre 1972, fig. 53) med "Østrimb", andre ødegårder og historiske gårder i nærområdet.

Den yngste delen av hus 1 har et areal på rundt 30 kvadratmeter, med en eventuell skut på 8 kvadratmeter. Arealet av hus 2 er ca. 20 kvadratmeter. I begge husene finnes en inngang. Inngangene er forholdsvis smale, 0,8-1 meter, slik at jeg tolker begge husene som bolighus.

5.10.3 Sted

Ødegården ligger i et åpent og steinete heieområde ca. 600 meter øst for gamletunet på Hetland. Hetland var tidligere delt i Store og Litle Hetland, disse gårdene nevnes som fjellgårder i matrikkelen av 1668 (Aurenes 1952:188).

Husdyrhold, åkerbruk, jakt og fangst må ha vært leveveien for folk på "Østrimb".

5.10.4 Navn og skriftlige kilder

Bjørn Myhre kaller ødegården "Østrimb" og diskuterer navnet i sin avhandling fra 1972 om bosetningen i Høyland Fjellbygd. Han sier der at det under Hetland er nevnt en ødegård kalt Østrimb i matrikkelen av 1668, og en ødegård kaldt Adtsem i 1723. Det er mulig at navnene betegner en og samme ødegård, eller to ulike ødegårder, da det også finnes en ødegård på grensa mellom Hetland og Krågedal (Myhre 1972:53f). "Østrimb" er et -heim navn (Austreim), og i følge Ola Aurenes ligger ødegården Austreim mellom Hetland og Krågeland (Aurenes 1952:188).

Det er usikkert om det er denne ødegården som er nevnt som Østrimb i matrikkelen i 1668 eller Adtsem i matrikkelen i 1723 og det kan ikke trekkes noen konklusjoner om høymiddelalderbosetning på "Østrimb" ut fra de skriftlige kildene.

Ødegården ligger under Hetland, tidligere Store Hetland, som var i "de Giedders" eie i 1668 og på begynnelsen av 1700-tallet ble drevet av leilendinger (Aurenes 1952:188). Hetland nevnes i skriftlige kilder fra 1602 (Rygh 1915:167). Dette gir ingen sikre indikasjoner på høymiddelalderbosetning, men gården kan ha ligget øde i senmiddelalder slik at bosetning i høymiddelalder likevel ikke er utelukket. Land-navnet indikerer også en linje i bosetningen tilbake til eldre jernalder.

5.10.5 Sammendrag

Det har sannsynligvis vært bosetning i to hus i middelalder på denne ødegården. Husene har et areal på henholdsvis 20 og 30 kvadratmeter, og er begge trolig bolighus. Det markerte

åkerarealet er på 1,5-2 mål, mens hele innmarka, dersom den tilhører middelalderfasen, er på ca. 70 mål.

5.11 FODNABERGHEIO

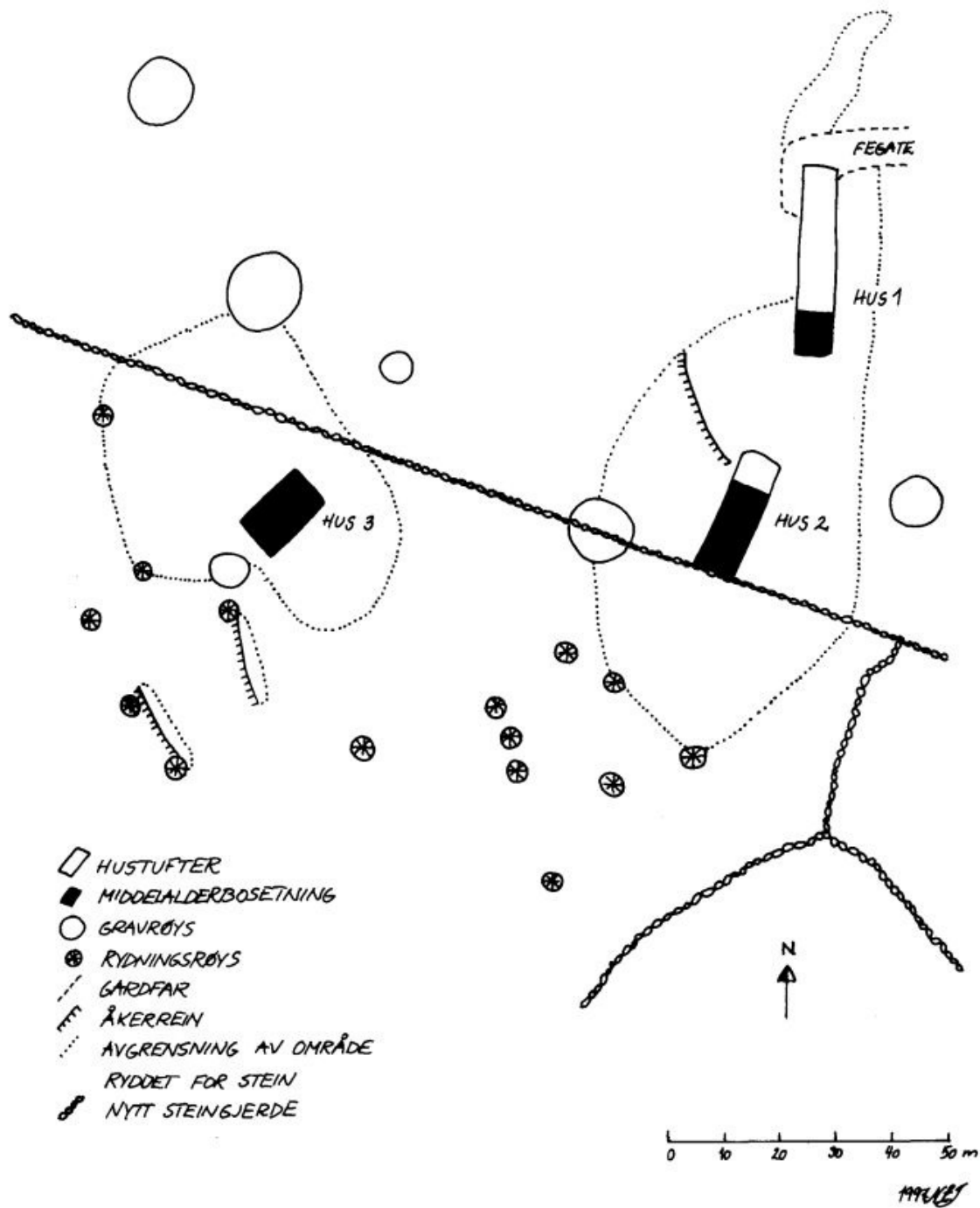
Fodnabergheio, en av de mange ødegårdene på høg-Jæren, finner vi i utmarka til Ytre Lima, ca. 200 m.o.h..

Det er ikke foretatt arkeologiske undersøkelser på Fodnabergheio, bortsett fra registrering (Gjøstein Resi 1966) og en mindre oppmåling. Oppmålingen er foretatt i 1991 av studenter ved Stavanger Tekniske Fagskole, i regi av Gjesdal kommune, og omfatter hustuftene, seks gravrøyser og noen av rydningsrøysene. Ødegården består av tre hustufter, kve og geil, rundt 40 grav- og rydningsrøyser og åkerreiner/åkerterrasser. Et gravfunn fra yngre romertid/folkevandringstid er kjent (S 3401 a-c).

5.11.1 Tid

I utgangspunktet ser Fodnabergheio ut som en typisk folkevandringstidsgård, med langhus, gravhauger, geil, innmark og utmark. Det innkomne gravfunnet støtter opp om en slik datering.

Det ser imidlertid ut til at det kan ha vært flere bosetningsfaser på denne ødegården. Den lengste tufta (hus 1), som er rundt 30 meter lang, kan ha rester etter et yngre hus i den sørligste enden, eller det kan være spor etter ombygninger av huset. I denne enden er det flere nedgravninger og forholdsvis mye stein, og dette utgjør ca. 7 meter av husets lengde i sør. Sør for denne tufta ligger hus 2, som trolig har hatt to bosetningsfaser, da det er en mulig mur på tvers av tufta. Veggurene er høyere i sørlige del av tufta, sør for tverrmuren. Her har det trolig ligget et yngre hus, omkring 12 meter langt. Hele tufta er rundt 18 meter lang. I tilknytning til disse to tuftene finnes et område som viser spor etter dyrking. Det er ryddet for stein og er uten rydningsrøyser. Dette området kan karakteriseres som en gamleåker, er avgrenset av åkerreiner og utgjør omtrent 5 mål. Selve innmarka kan sammenlignes med Hanalands innmark, med en gamleåker omgitt av et åkerområde ryddet for stein og med spredte rydningsrøyser. Utenfor dette er marka

Figur 38. Fodnaberghæio. Skisse utarbeidet på grunnlag av oppmåling v/Stavanger Tekniske Fagskole, ØK-kart og egen registrering.

preget av rydningsrøyser og mye stein. Det finnes ingen utgard, men mot N er innmarka naturlig avgrenset av myr og mot Ø og V av fjell og en knaus. Gårdsstrukturen kan indikere en overgang til den historiske gårdsstrukturen.

Hus 3 ligger innenfor den beskrevne innmarka, i skråningen mot SV, og ser ut til å være atskilt fra hus 1 og 2 som en egen enhet. Tuft 3 skiller seg fra de to andre tuftene ved at murene ikke er så overgrodde og det er mye mer stein her, både i veggene og inne i tufta. Trolig tilhører den også en yngre bosetningsfase. Lengden på tuft 3 er rundt 13 meter, mens bredden er 6,5 meter. Rundt huset er et mindre areal ryddet for stein og utenfor dette ligger spredte rydningsrøyser over et stort område. Flere steder i skråningen finnes mindre, ryddete terrasser der stein er deponert nedenfor og i røyser tilknyttet terrassene. Disse terrassene og det ryddete området rundt hus 3 vil jeg sette i forbindelse med dette huset.

Fodnabergheio må ha hatt minst to bosetningsfaser. Den eldste fasen vil jeg datere til folkevandringstid ut fra husenes form, størrelse og gårdens fysiske struktur. For den yngre fasen vil jeg foreslå en datering til middelalder. En mulig tolkning er at den yngre bosetningsfasen har hatt to bosetningsenheter, men det er umulig å si om de er samtidige.

5.11.2 Størrelse

Jeg har foreslått tre hus, fordelt på to tun eller bosetningsenheter i den yngre bosetningsfasen. Det er kun registrert rester etter geil, men ikke utgard på Fodnabergheio. Ødegården ligger på et høydedrag avgrenset av myr og bratt fjell, slik at det er mulig å gjøre et grovt anslag av innmarka til 50 mål. Innmarka, slik den er beskrevet ovenfor, minner om Hanalands innmark, og kan trolig representere den yngste fasens innmark. Tunet med hus 1 og 2 ser ut til å kunne forbindes med denne. Det intensivt dyrkede arealet som er tilknyttet dette tunet er på omkring 5 mål.

Det andre tunet består av hus 3, et ryddet område omkring huset og flere ryddete terrasser i skråningen sør for huset. Totalt kan dette dreie seg om 2-3 mål åker, som kan settes i forbindelse med bosetningen i hus 3. Huset har et areal på 84,5 kvadratmeter (ytte mål). Veggens tykkelse kan anslås til nærmere 1,5 meter. Arealet blir da omkring 35 kvadratmeter.

Med en veggtykkelse på 1,5 meter også i hus 1 og 2, vil disse tuftenes areal i den yngre fasen være på henholdsvis rundt 13 og 30 kvadratmeter, mens arealet i den eldste fasen er på ca. 85 kvadratmeter for hus 1 og omkring 50 kvadratmeter for hus 2. Samlet får vi et areal på 43 kvadratmeter på dette tunet i den yngste fasen.

5.11.3 Sted

Fodnabergheio ligger rundt 250 meter NV for husene på Ytre Lima. Mens Ytre Lima ligger nede ved Limavatnet, ligger Fodnabergheio i heia ovenfor. Avstanden er ikke lang til andre ødegårder. Innenfor en radius av 1,5-2 kilometer finnes fire øde gårdsanlegg, hvorav minst ett kan ha hatt bosetning i middelalder (Høyland eller "Øgarden").

5.11.4 Navn og skriftlige kilder

Navnet Fodnabergheio må være et forholdsvis nytt navn, sannsynligvis knyttet til tuftene og ødegårdsanlegget i nyere tid. Siden navnet ikke har overlevd, gir dette en indikasjon på en bosetning av lav sosial status i middelalder.

Fodnabergheio ligger under Ytre Lima. Lima nevnes første gang i et brev fra 15. januar 1462 (DN IV:698, Rygh 1915:156) og kan sannsynligvis betraktes som bosatt i høymiddelalder. Ytre Lima var i 1661 odelsgoods (Arneson 1939:139).

5.11.5 Sammendrag

Min tolkning av Fodnabergheio er at der har vært to bosetningsfaser, hvor den yngste fasen kan dateres til middelalder. Fodnabergheio kan ha gjennomgått endringen til den historiske gårdsstrukturen og består av to tun. Det er umulig å si om disse var bosatt samtidig. Den totale innmarka er på omkring 50 mål, tunet med hus 1 og 2 har et åkerareal på 5 mål, mens de to husenes areal er på ca. 43 kvadratmeter totalt. Hus 3 har et areal på 35 kvadratmeter, mens åkerarealet jeg har satt i forbindelse med dette huset er på 2-3 mål.

Navnet Fodnabergheio kan sannsynligvis ikke settes i forbindelse med bosetningen her, og ødegården er ikke nevnt i skriftlige kilder.

6 OPPSUMMERING OG KONKLUSJON

Den sentrale problemstillingen i denne hovedoppgaven er å forsøke å dele inn 11 utvalgte ødegårder i de sosiale gruppene selveiende bønder, leilendinger og husmenn. I kapittel 5 ble hver enkelt ødegård diskutert i forhold til kriteriene tid, størrelse, sted og navn og skriftlige kilder. I dette kapittelet vil jeg gi et sammendrag av resultatene fra dette arbeidet. Videre vil det bli diskutert om gårdsanleggene kan knyttes direkte til de spesifikke sosiale grupperingene ut fra kriteriene som er diskutert, hvilke kriterier det har vært fruktbart å benytte seg av og hvordan mine konklusjoner stemmer overens med det bildet historikerne har tegnet av samfunnsforhold i tidlig middelalder og høymiddelalder.

6.1 TID

Ved gjennomgangen av de enkelte ødegårdene har jeg diskutert om det er mulig å datere dem mer detaljert innenfor tidsrommet 1050-1350. På fire av de fem gårdsanleggene der det ikke er foretatt utgravninger var dette umulig, mens det på fire av de seks undersøkte anleggene er foreslått en noe mer presis datering ut fra datering av funnene.

For alle ødegårdene ser jeg ca. 1350 som en sannsynlig øvre grense for bosetningen på grunn av Svartedauen, jordbrukskrisa og pestene som fulgte. Gjenstandsmaterialet indikerer da følgende datering på de undersøkte ødegårdene:

- Lyngaland: Eldre middelalder, 1050-1350
- Hanaland: Høymiddelalder, 1130-1350
- Hanabergshagen: Yngre jernalder/tidlig middelalder
- Birkelandstølen: Yngre vikingtid/tidlig middelalder
- Birkeland av Store Eige: Høymiddelalder, 1130-1350
- Fodna-Mossige: Eldre middelalder, 1050-1350

Også gårdsstrukturen har blitt brukt som dateringskriterium. Overgangen til den historiske gårdsstrukturen er tidligere diskutert, og det er konkludert med at den kan dateres til yngre

jernalder og tidlig middelalder. På Hanaland, som ut fra funnmaterialet er datert til høymiddelalder, er overgangen til den historiske gårdsstrukturen gjennomført. På Lyngaland finnes en gamleåker, og ut fra funnene er den yngste bosetningsfasen datert til middelalder. Av de ikke utgravde anleggene er Homsland den ødegården der de ulike fasene i gårdsstrukturen og overgangen til den historiske gårdens struktur er tydeligst. Ut fra skriftlige kilder kan Homsland ha hatt bosetning i høymiddelalder. En mulig struktur lik den historiske gårdens struktur finnes kanskje også på Bjellandsøy, Uadal, "Østrimb" og på Fodnabergheio, mens Hanabergshagen har en inngjerdet "hage" som sannsynligvis kan dateres til middelalder. De resterende fire ødegårdene som ikke er utgravd, må ut fra dette dateres til middelalder generelt. Som for de undersøkte gårdsanleggene anser jeg også her 1350 som en øvre grense for bosetningen slik at de ikke utgravde anleggene trolig kan dateres til tiden 1050-1350, kanskje kan dateringene også trekkes bakover i yngre jernalder.

Alle dateringene av de 11 ødegårdene faller da hovedsakelig innenfor tidsrommet 1050-1350, perioden jeg har kalt eldre middelalder. Dateringene sammenfaller generelt i tid med samfunnsendringene som er diskutert i kapittel 4: trellevesenets oppløsning (spesielt 1150-1250), framveksten av det tidlige og overgangen til det "modne" leilendingsvesenet (vikingtid-1150 og 1150-1350), sterk befolkningsvekst (1000-1350) og antydninger om husmannsvesenets framvekst (middelalder).

Som grunnlag for å se datering i sammenheng med kriteriene størrelse, sted og navn og skriftlige kilder er det gjort et forsøk på å koble ødegårdene til de enkelte endringene i samfunnet som er nevnt ovenfor. Findateringen av ødegårdene er gjort på et usikkert grunnlag for flere av anleggene, og det er usikkert å koble bosetningen på ødegårdene direkte til de spesifikke samfunnsendringene og til gruppene bønder, leilendinger og husmenn kun ut fra datering. De ikke undersøkte gårdsanleggene, med unntak av Homsland, kan ikke knyttes til noen spesifikk samfunnsendring, bortsett fra den sterke befolkningsveksten fram til 1350. Heller ikke Lyngaland og Fodna-Mossige kan kobles til en spesifikk hendelse foruten befolkningsveksten. For alle disse anleggene er endringene i samfunnet generelt den konteksten de må settes inn i. Hanabergshagen og Birkelandstølen med sin tidlige datering (yngre jernalder/tidlig middelalder) kan kanskje knyttes til framveksten av det tidlige leilendingsvesenet (vikingtid-1150), mens dateringene av Hanaland, Birkeland og Homsland

(høymiddelalder) kan ses i sammenheng med overgangen til det "modne" leilendingsvesenet (1150-1350) og trellevesenets oppløsning (spesielt 1150-1250).

6.2 STØRRELSE

Både innmarkas, åkrenes og husenes totale størrelse er diskutert og forsøkt beregnet. Sammenligning av åkerarealet og innmarksarealet på de ulike ødegårdene deler materialet inn i to markante grupper. Den ene gruppen består av fem anlegg med åkerareal på 2-8 mål eller innmark på mindre enn 12 mål (Hanabergshagen, Birkelandstølen, Fodna-Mossige, "Østrimb", Fodnabergheio) mens fire av ødegårdene har åkerareal på 12-20 mål og innmark på mer enn 47 mål (Lyngaland, Hanaland, Homsland, Bjellandsøyne). Det er hovedsakelig ødegårder med gamleåkre som tilhører den siste gruppen, inkludert de to ødegårdene som med sikkerhet har gjennomgått overgangen til den historiske gårdens struktur (Hanaland og Homsland). På to av ødegårdene med store innmarksarealer (Birkeland og Uadal) har det ikke vært mulig å beregne åkerens størrelse. Det er ikke alltid samsvar mellom stort åkerareal og stor innmark, slik at det er vanskelig å gruppere disse ødegårdene ut fra størrelsen på åker og innmark.

Antall tun på hvert gårdsanlegg varierer fra ett til to, mens det er ett til tre hus på hvert tun. Det er knyttet stor usikkerhet til om begge tunene har vært i bruk samtidig der to tun er påvist, og om de har tilhørt to ulike bosetningsenheter. Både Fodnabergheio og Bjellandsøyne kan ha hatt to tun. Fodnabergheio har to tun med henholdsvis fem og tre mål åker og tilhører gruppen av "små" ødegårder. På grunn av den store usikkerheten omkring beregningen av åkerarealet og vurderingen av hvilke hus som var bosatt i middelalder på Bjellandsøyne er det vanskelig å se på denne ødegården i detalj. Åkerarealet totalt på Bjellandsøyne er på maksimalt 20 mål, og ødegården regnes til kategorien "store" anlegg.

Det knytter seg også usikkerhet til husenes funksjon og rominndeling og om alle husene har vært bosatt samtidig der det er flere hus i tunet. I tillegg til de påviste tuftene kan det også ha vært hus som ikke har etterlatt synlige spor i markoverflaten. Dersom mine tolkninger av total størrelse på hus blir lagt til grunn, er det i hovedsak samsvar mellom husareal og åkerareal. Ødegårder med husareal på mindre enn 56 kvadratmeter tilhører gruppen med lite åkerareal (inkluderer også Fodnabergheio som kan ha hatt to tun og som har et noe større husareal), mens

gruppen med tufteareal på mer enn 70 kvadratmeter tilhører gruppen av ødegårder med stort åkerareal. Ut fra dette vil både Uadal og Birkeland kunne klassifiseres som "store" gårdsanlegg.

Såkalte statusgjenstander er på det nærmeste fraværende i materialet. De eneste ødegårdene som skiller seg ut er Hanaland, med spesielle kvernsteiner og et skår av glasert keramikk, og Birkelandstølen med en og en halv perle. Ellers er det kun dagligdagse gjenstander, og funnene er ikke tallrike.

Det er altså ut fra størrelsen på åker og innmark samt arealet av tuftene mulig å gruppere materialet i to grupper. En gruppe med "små" anlegg bestående av Hanabergshagen, Birkelandstølen, Fodna-Mossige, "Østrimb" og Fodnabergheio og en gruppe med "store" gårdsanlegg, bestående av Lyngaland, Hanaland, Birkeland, Homsland, Bjellandsøyyno og Uadal (se tabell 1 og 2).

Tabell 1 .Gruppen "små" ødegårder.

Ødegårder tilhørende gruppen "små" anlegg	Særtrekk ved anleggenes fysiske struktur	Areal åker (mål)	Areal innmark (mål)	Areal hus (m ²)
Hanabergshagen	liten "hage"	2,8		45
Birkelandstølen			6,5	52
Fodna-Mossige		2	12	56
"Østrimb"	mulig hist. g. struktur	>2	70	50
Fodnabergheio	mulig hist. g. struktur, 2 tun	8 (5/3)	50	78 (43/35)

Tabell 2. Gruppen "store" ødegårder.

Ødegårder tilhørende gruppen "store" anlegg	Særtrekk ved anleggenes fysiske struktur	Areal åker (mål)	Areal innmark (mål)	Areal hus (m ²)
Lyngaland	gamleåker	12	110	110
Hanaland	hist. g. struktur	12	>50	76
Birkeland			80	108
Homsland	hist. g. struktur	13	47	70
Bjellandsøyyno	mulig hist. g. struktur, 2 tun	20	>250	
Uadal	mulig hist. g. struktur		65	130

6.3 STED

Om ødegårdene er plassert sentralt eller marginalt i forhold til navnegården har ikke nødvendigvis bare med avstand i kilometer å gjøre. Med unntak av Hanabergshagen, "Østrimb" og Fodnabergheio som ligger nær hovedgården, ligger alle ødegårdene 1-3 kilometer fra hovedgården. Lyngaland, Hanaland, Hanabergshagen, Birkeland og Fodna-Mossige ligger i områder med forholdsvis tett jordbruksbosetning og kan ikke sies å ligge marginalt i forhold til hovedgården eller annen bosetning. Birkelandstølen, Homsland, Uadal, "Østrimb" og Fodnabergheio ligger i heieområder, områder preget av mer skrinn jord i utkanten av den sentrale bosetningen. "Østrimb" og Fodnabergheio ligger likevel nær hovedgården. Bjellandsøyno ligger også utenfor det sentrale jordbruksområdet, som en egen enhet avgrenset av halvøya den ligger på.

Alle ødegårdene, med unntak av Hanabergshagen, ligger i utmarka til den middelalderske hovedgården. Både Hanabergshagen og Fodna-Mossige krysses av nåværende gårdsgrenser.

I et større geografisk perspektiv, ligger ødegårdene i områder der det på 1600-tallet var 30-69% jord i bondeie (se tabell 3). Dette indikerer ikke at prosentandelen bondegods utelukkende bestod av selveiere, da også bønder i likhet med kirken kunne ha leilendinger på sin eiendom.

Tabell 3. Ødegårdenes plassering.

Ødegård	Plassering i forh. til annen bosetning	Plassering ved gårdsgrenser	Jordegods i bondeie 1661 (skipreide)	Størrelse
Lyngaland	sentralt		40-49% (Haugland)	stor
Hanaland	sentralt		50-59% (Haug)	stor
Hanabergshagen	sentralt	på gårdsgrense	40-49% (Kvia)	liten
Birkelandstølen	marginalt		60-69% (Bjerkreim)	liten
Birkeland	sentralt		40-49% (Voll)	stor
Fodna-Mossige	sentralt	på gårdsgrense	40-49% (Haugland)	liten
Homsland	marginalt		30-39% (Klepp)	stor
Bjellandsøyno	marginalt		50-59% (Hetland)	stor
Uadal	marginalt		60-69% (Bjerkreim)	stor
"Østrimb"	sentralt		40-49% (Høle)	liten
Fodnabergheio	sentralt		40-49% (Høle)	liten

6.4 NAVN OG SKRIFTLIGE KILDER

Lyngaland, Hanaland, Birkeland og Homsland er ødegårder med land- navn. På Lyngaland er det også diskutert om navnet Homsli kan ha vært brukt, slik at navnet på denne ødegården er usikkert. For de tre andre ødegårdene, og kanskje for Lyngaland, kan navnet ha oppstått i folkevandringstid og ha overlevd fram til i dag. Det samme gjelder også ødegården Bjellandsøyno, som trolig har hatt navnet Ørland. Land- gårdene var i følge Særheim både større, sentrale gårder, men også mindre, marginale gårder (jfr. kap. 4.4). Iversen tolker gårdsnavn på -land som hovedsakelig mindreverdige, sekundære og sosialt underordnet andre i lokalmiljøet (Iversen 1995:172).

For ødegårdene Fodna-Mossige og Fodnabergheio har jeg konkludert med at dette er nyere navn som betegner det øde gårdsanlegget, mens Birkelandstølen er navnet på et yngre stølsområde der ødegården ligger, og har navn etter gården som eide stølen. For disse ødegårdene har navnet ikke overlevd, og det tilsier ingen høy status for middelalderbosetningen.

Flere av ødegårdene er nevnt i skriftlige kilder. Hanabergshagen, Birkeland, Uadal og kanskje "Østrimb" er nevnt på 1600- og 1700-tallet. Jeg har tidligere diskutert om heim-navnet "Østrimb" (Austreim) er navnet på den aktuelle ødegården på Hetland, og har kommet fram til at det er svært usikkert. Hanneberg var trolig betegnelsen på Hanabergshagen på 1600-tallet, og kan ha vært navnet i middelalder. For både Hanabergshagen (Hanneberg) og Uadal sin del, kan en si at navnene var kjent på 1600- og 1700-tallet, trolig som navnet på middelalderbosetningen.

Det at ødegårdene er nevnt i skriftlige kilder på 1600- og 1700- tallet kan i følge Per Svein Dufva ikke uten videre kan tas til inntekt for bosetning i høymiddelalder (jfr. kap. 4.4). Det er kun på Homsland at en med sikkerhet kan si at ødegården var bosatt i høymiddelalder ut fra skriftlige kilder. Gården er nevnt flere ganger i brev fra 1400-tallet.

6.5 SAMMENLIGNING MED ANDRE ØDEGÅRDER FRA SAMME TID

To ødegårder det er naturlig å bruke som sammenligningsgrunnlag er Høybøen på Sotra (Randers 1981) og Lurekalven i Lindås (Kaland 1979, Kvamme 1982) i Hordaland. Ødegårdene

er grundig undersøkt av arkeologer og naturvitere, og de er kjent fra historiske kilder.

6.5.1 Høybøen

Den siste bosetningsfasen på Høybøen dateres til høymiddelalder. Arealet av de to parallelle tuftene på ødegården er på rundt 130 kvadratmeter, og til ødegården hører et naust. Åkrene, av ulik kvalitet, utgjør ca. seks mål. Antatt total innmarkstørrelse er på 105 mål, mens produktiv innmark er på ca. 45 mål og produktiv utmark på omkring 575 mål. Kjersti Randers regner med at Høybøen har vært selvforsynt med det meste og at fiske og storfehold har vært viktigst. Åkerbruk og småfe har spilt en mindre rolle i økonomien. Funnmaterialet er stort (1400-1500 fragmenter og hele gjenstander), og importert keramikk, kleber og bryner vitner om handelskontakt med Bergen. Høybøen tolkes som en relativt velstående gård, bestående av ett bruk, og med en landskyld på seks månedsmatbol (Randers 1981).

6.5.2 Lurekalven

Lurekalven ligger på ei 880 mål stor øy. Ødegården består av tre hus på til sammen 330 kvadratmeter, i tillegg kommer et naust eller båttopptrekk. Åkerarealet er på rundt 10 mål og innmarka eller slåttelandet er på omkring 100 mål. Resten av øya er utmark (lynghei). Landskylda var i middelalder (1360) på fire månedsmatbol. Den økonomiske hovedvekten ble lagt på februk og salg av februksprodukter. I det store funnmaterialet finnes importert keramikk og dekorerte bronsegjenstander som viser til handelskontakter med Bergen, og som viser at Lurekalven har hatt et økonomisk overskudd (Kaland 1979, Kvamme 1982).

6.5.3 Sammenligning

Sammenlignet med Høybøen og Lurekalven har de undersøkte ødegårdene på Jæren et "fattigslig" funnmateriale bestående av få og dagligdagse gjenstander. Funnmaterialet fra de to ødegårdene i Hordaland er tallrikt og vitner om økonomisk overskudd. Med hensyn til fysisk størrelse av åker og innmark kan ødegårdene tilhørende gruppen av "store" anlegg sammenlignes med Høybøen og Lurekalven. Husarealet på enkelte av de "store" ødegårdene er sammenlignbare med størrelsen av husene på Høybøen (130 kvadratmeter), men det er stor

usikkerhet omkring hvilke hus som har vært bosatt samtidig og funksjonen av husene i Rogalandsmaterialet.

Både Høybøen og Lurekalven regnes som egne gårdsenheter, der plasseringen i tilknytning til sjøen tilsier at fiske har spilt en viss rolle i økonomien. For Høybøen dannet fiske og storfehold basis for handel og overskudd, mens åkerbruket og småfehold spilte en mindre rolle i følge Randers (1981). På Lurekalven regner Kaland (1979) med at februk (storfe og småfe) dannet hovedgrunnlaget for økonomien, med februksprodukter som handelsvarer, mens kornproduksjon og fiske ble drevet til hjemmebruk.

For ødegårdene i mitt materiale er det ikke foretatt noen nøyaktig undersøkelse av ressursgrunnlaget eller beregning av forholdet mellom ulike ressurser som kan ha vært benyttet. Det ville spenne for vidt for denne oppgaven. De synlige sporene i marka viser imidlertid at åkerbruket generelt har spilt en stor rolle, åkerarealet er jo også brukt som et av elementene for å beregne ødegårdenes størrelse. Overgangen til den historiske gårdens struktur for flere av gårdsanleggene innebærer også at fehold (storfe) har vært viktig. Ingen av ødegårdene ligger ved kysten slik at kystfiske er utelukket for ødegårdene i mitt materiale. Fiske til hjemmebruk kan ha forekommet på de gårdsanleggene som ligger i tilknytning til mindre vann, slik som blant andre Lyngaland, Homsland og Uadal. Jernutvinning og jakt og fangst kan også ha vært tilleggsnæringer for ødegårdene i heieområdene. I disse områdene, med store beiteområder, kan også småfehold ha vært en del av det økonomiske grunnlaget.

Lurekalven og Høybøens nære tilknytning til Bergen viser seg i funnmaterialet med importgjenstander, og avspeiler seg i Kaland og Randers tolkninger av økonomien som sterkt basert på handel med landbruksprodukter og fiske. Stavanger hadde ikke så sterk posisjon som handelssentrum som Bergen i middelalder og det er lite i funnmaterialet fra de undersøkte ødegårdene i Rogaland som viser til økonomisk overskudd basert på handel og kontakt med et sentrum. Likevel viser funn av kleber, bryner og baksteheller, en og en halv perle, kvernsteiner og et glasert keramikkskår at gårdsanleggene ikke har vært totalt isolert, men har skaffet seg dagligdagse gjenstander og enkelte mer statuspregede varer utenfra.

Landskyldstørrelsen for Høybøen i middelalder var på seks månedsmatbol, mens landskylda for Lurekalven var på fire månedsmatbol. Den eneste ødegården i mitt materiale der landskylda i

middelalder kan beregnes er Homsland, med en landskyld som av Sem Austrumdal (1938:39) er anslått til fire månedsmatbol. Imidlertid er dette en lav skyld i forhold til Austrumdals beregninger av landskylda på andre gårder i Sør-Rogaland i middelalder (Austrumdal 1938). Trolig skyldes dette at det gjennomgående er flere bruk på gårdene med høy landskyld i middelalder, mens det på gårdene med lav skyld er bare ett bruk. Det kan også skyldes at landskylda på Homsland er beregnet ut fra en nedsatt skyld etter at gården ble lagt øde i senmiddelalder. John Ragnar Myking regner med en landskyldstørrelse på fire månedsmatbol for en middels gård med et bruk i Lindås skipreide (Myking 1973:71ff). Homsland vil da ut fra sammenligning med Lurekalven og Høybøen være på størrelse med et middels stort gårdsbruk. Den gjennomsnittlige landskyldstørrelsen kan imidlertid ha variert fra landsdel til landsdel.

6.6 BONDE, LEILENDING ELLER HUSMANN - ET TOLKNINGSFORSØK

I den foregående diskusjonen har jeg vist at gårdsanleggene kan deles inn i to grupper ut fra størrelse. Dette kan indikere en inndeling i to ulike "sosiale grupper", eller grupper med ulik sosial og økonomisk status. Generelt kan jeg konkludere med at bosetningsenhetene ikke har vært storgårder. Diskusjonen omkring ødegårdenes navn støtter også opp om denne konklusjonen.

Beliggenheten av ødegårder innenfor og i nær tilknytning til navnegården indikerer etter min mening et uselvstendig bruk, i tillegg til den beskjedne størrelsen på de fleste anleggene. Dersom gårdsgrensene hovedsakelig er fastlagt i forbindelse med innføringen av den historiske gårdsstrukturen, og bare justert senere, er det sannsynlig at de mindre gårdene har vært uselvstendige innenfor navnegårdens eiendom. Navnegårdene er mye større i utstrekning, og kan ha vært inndelt i flere bruk slik som nå. De minste ødegårdene må være for små til at de kan karakteriseres som egne navnegårder eller som et utskilt bruk av navnegården. Størrelsen av ødegårdene som tilhører gruppen av "små" anlegg kan sammenlignes med størrelsen på jord som en leilending i følge Frostatingsloven kan avstå til andre, beregnet av Hasund til rundt 2 mål. Flere historikere har sett dette i sammenheng med bestemmelsen om at en leilending kan la trelen sin gjøre egen reit på gården (jfr. kap. 4.2).

For et lite bruk, med få/mindre spor etter dyrking, kan dette tyde på kort bosetningstid, og dermed indikere et uselvstendig bruk, da det er sannsynlig at en selveier ville bruke mer ressurser på å fortsette å være uavhengig og fortsette å bo på sitt eget bruk, mens en uselvstendig har større mobilitet, og flytter til "bedre kår" så snart det byr seg en mulighet.

Kan marginal beliggenhet tyde på uselvstendig eller selvstendig bosetning? Et større gårdsanlegg, med vide innmarker, og tydelige spor etter dyrking over lengre tid (høye åkerreiner, gamleåker), og som ligger for seg selv, er jeg tilbøyelig til å si at kan være et selvstendig gårdsbruk. Dette gjelder først og fremst Homsland, kanskje også Hanaland, Uadal og Bjellandsøyne.

Ut fra diskusjonen om selveiende bønder og leilendingsvesenet, viser det seg at et leilendingsbruk og et bruk til en selveiende bonde kan variere svært i størrelse, og at eiendomsforholdene er kompliserte. Det er forholdsvis flere leilendinger i de gode jordbruksområdene, noe som kan støtte opp om antagelsen om de sentrale bosetningsenhetene som uselvstendige eller leilendingsbruk, mens dette er mer usikkert for de mer marginale, de som ligger lengst fra det sentrale Jæren, og som har en viss størrelse (Homsland, Bjellandsøyne, Uadal). Homsland er som nevnt delt mellom flere eiere på 1400-tallet. I 1487 lå den øde, og en del var da i kirkens eie. De skriftlige kildene forteller ikke noe om eiendomsforholdene i høymiddelalder, og det er vanskelig å si om eiendomsstrukturen på 1400-tallet avspeiler eiendomsstrukturen i høymiddelalder.

Anleggene kan da ut fra størrelse og plassering deles inn i flere grupper. En gruppe med små anlegg, plassert sentralt eller nær hovedgården (Hanabergshagen, Fodna-Mossige, "Østrimb" og Fodnabergheio), et lite anlegg plassert marginalt (Birkelandstølen), tre store, sentralt plasserte ødegårder (Lyngaland, Hanaland og Birkeland) og tre store, marginalt plasserte anlegg (Homsland, Bjellandsøyne og Uadal).

Jeg vil legge fram et svært usikkert tolkningsforsøk av ødegårdenes tilknytning til kategoriene husmann, leilending og bonde primært ut fra størrelse og plassering og diskutere om de andre kriteriene støtter opp om tolkningene (se tabell 4).

Tabell4. Tolkingsforsøk. Gruppering ut fra størrelse og plassering.

Størrelse og plassering	Ødegård	Tolkning
Små, sentralt plasserte anlegg	Hanabergshagen Fodna-Mossige "Østrimb" Fodnabergheio	Avhengighet mellom gårdsanlegget og navnegården. Mulig husmannsplass.
Små, marginalt plasserte anlegg	Birkelandstølen	Seter, selveier eller avhengig bosetning.
Store, sentralt plasserte anlegg	Lyngaland (Homsli) Hanaland Birkeland	Leilendingsbruk.
Store, marginalt plasserte anlegg	Homsland Bjellandsøyno (Ørland) Uadal	Leilendingsbruk eller selveiende bonde.

Det kan tenkes en form for avhengighet mellom de små, sentralt plasserte anleggene og gården de ligger på. De to undersøkte ødegårdene i denne gruppen, Hanabergshagen og Fodna-Mossige, er forsøkt datert nærmere. Hanabergshagen ga dateringen yngre jernalder/tidlig middelalder, mens Fodna-Mossige ikke kunne dateres nærmere enn til hele perioden eldre middelalder. Hanabergshagen kan ut fra dateringen kanskje knyttes til utviklingen av det tidlige leilendingsvesenet, med personlige relasjoner mellom leier og eier, mens Fodna-Mossige og de ikke undersøkte anleggene må ses i lys av samfunnsendringene generelt i hele perioden 1050-1350. Både Hanabergshagen og Fodna-Mossige ligger på gårdsgrenser, en parallell til plassering av enkelte husmannsplasser ved gårdsgrenser i nyere tid (jfr. kap. 3.2.3).

Birkelandstølen som er datert til yngre vikingtid/tidlig middelalder, ligger i et stølsområde og kan kanskje tolkes som en seter. Det kan heller ikke utelukkes at Birkelandstølen kan ha vært et selvstendig småbruk eller en avhengig bosetning. Selv om jeg tidligere har koblet tidlig datering til utviklingen av det tidlige leilendingsvesenet, er denne koblingen ikke brukbar dersom ikke andre kriterier også støtter opp om tolkningen.

De tre store, sentralt plasserte ødegårdene kan kanskje ses som leilendingsbruk, det samme gjelder de tre store marginale ødegårdene, selv om det her også kan diskuteres en bosetning til

en selveiende bonde. Både Hanaland og Birkeland er datert til høymiddelalder, tiden med stor vekst innen det ferdig utviklede leilendingssystemet. Homsland er nevnt i skriftlige kilder fra 1400-tallet, og det er trolig at den var bosatt i alle fall i siste del av høymiddelalder. Lyngaland kan bare dateres til perioden eldre middelalder generelt, det samme gjelder de resterende store ødegårdene. Koblingen til det "modne" leilendingsvesenet er nærliggende med tanke på datering og på størrelsen av ødegårdene. Som det er diskutert ovenfor, kan det heller ikke ses bort fra alternativet at flere av gårdsanleggene ut fra sin plassering som egne enheter kan være selveierbruk.

Ved inndelingen av ødegårdene etter størrelse viser det seg at alle ødegårdene med land-navn kan karakteriseres som "store" anlegg, mens alle de andre ødegårdene, med unntak av Uadal, tilhører gruppen med "små" anlegg. Selv om det er usikkert om navnene Lyngaland og Ørland kan knyttes til middelalderbosetningen på disse to ødegårdene, støtter navnematerialet opp om tolkningen av de "store" ødegårdene som leilendingsbruk eller selveierbruk, og de "små" som hovedsakelig avhengige bosetninger, kanskje med en tilknytning til jordeieren som kan sammenlignes med hva en husmannsplass har hatt i nyere tid.

Det er altså vanskelig å kunne plassere ødegårdene direkte inn i kategoriene husmann, leilending eller bonde. Historikernes diskusjoner, forklaringsmodeller og definisjoner er ofte generelle, med vekt på store systemer med hovedgårder og mindre navnegårder, definert som leilendingsgods, rundt. Jeg har arbeidet i mindre skala, med de enkelte fysiske restene etter bosetningsenhetene. De største av ødegårdene har jeg definert som gårdsbruk, enten som leilendingsbruk eller selveiere. De minste av enhetene har jeg konkludert med at er mindre bosetninger innenfor/under en navnegård, kanskje de kan tolkes som en form for husmannsplasser. Slike små bosetninger er oversett eller ikke inkludert i historikernes kildegrunnlag, og er dermed heller ikke tatt i betraktning i arbeidene med samfunnsorganisasjon i middelalderen. Iversen (1996:148ff) påpeker da også at det ved flateavdekking er funnet smågårder fra jernalder som er ryddet mellom de større, som noe nytt en må ha med i betraktningen i det videre arbeidet med "førstadiene til det "modne" leilendingsvesen " (Iversen 1996:155). Slik dette tidlige leilendingssystemet skisseres av Iversen, som et fleksibelt system, preget av personlig relasjoner mellom eier (patron) og leier (klient) (jfr. kap. 3.2.2), minner det om det mer moderne husmannsvesenet. Det kan være en direkte linje her, som ikke er synlig i de skriftlige kildene fordi dette nettopp er personlige relasjoner mellom jordherre og leier. Dette

"skjulte" systemet ble kanskje ikke institusjonalisert før etter at statsdannelsen var fullført og videreutviklet.

Det ser ut til at for å forklare disse små bosetningsenhetenes plass i middelaldersamfunnet, må vi ned på et mikronivå. Her vil nettopp arkeologien være det viktigste kildegrunnlaget, med de konkrete bosetningssporene som utgangspunkt. Det er trolig fruktbart å diskutere disse bosetningenes status med tanke på større variasjon i befolkning og status enn det generelle bildet historikerne gir oss. Jeg tror imidlertid Iversen er inne på rett spor i arbeidet med å finne forløperen til det "modne" leilendingsvesenet, og at ødegårdene bør inngå i denne diskusjonen.

6.7 AVSLUTNING

Arkeologi er et fag der tolkningene er subjektive og avhenger for en stor del av forskerens egne vurderinger av kildematerialet og valg av modeller. I mitt tilfelle benyttet jeg historikernes definisjoner av ulike samfunnsgrupper som jeg håpet å kunne benytte på det arkeologiske materialet. Jeg valgte ut en del kriterier (tid, størrelse, sted, navn og skriftlige kilder) som ble diskutert i forhold til hver ødegård i materialet, og ved kobling av disse kriteriene håpet jeg å kunne plassere ødegårdene inn i de definerte sosiale gruppene bønder, leilendinger og husmenn for å se om jeg kom fram til det samme bildet av høymiddelaldersamfunnet som historikere har presentert. Også det arkeologiske materialet viser til et differensiert samfunn, men det er svært usikkert om en kan definere hver enkelt ødegård som selveierbruk, leilendingsbruk eller husmannsplass.

Det er de fysiske sporene i marka som har dannet grunnlaget for beregning av ødegårdenes størrelse. Sannsynlig landskyldstørrelse i høymiddelalder er bare kjent for Homsland. Størrelsen av Homsland som var egen navnegård i middelalder, kan gi en viss bekreftelse på tolkningen av de største av ødegårdene som leilendingsbruk eller bruk under en navnegård.

Ødegårdenes plassering sentralt eller marginalt i forhold til hovedgården og annen tett bosetning har vist seg å være et brukbart kriterium når det blir sett i sammenheng med bosetningenes størrelse. Fordelingen av gårdsanleggene i henhold til skipreider og prosentvis fordeling av bondegods i middelalder ga ingen synlige mønstre som kunne indikere type bosetning.

Det viser seg at de skriftlige kildene er til liten hjelp når det gjelder inndeling i ulike sosiale grupperinger. De skriftlige kildene, med unntak av materialet for Homsland, indikerer bare at det fantes en ødegård på stedet på 1600- og 1700-tallet. Om det dreier seg om en reell ødegård eller en skatteteknisk ødegård kan heller ikke fastslås ut fra skriftlige kilder, og heller ikke om den var bosatt i middelalder. Her er det de arkeologiske kildene som har vært det eneste grunnlaget for konklusjoner om datering av bosetningen på stedet. Det var vanskelig ut fra arkeologisk materiale å datere ødegårdene mer presist, men for de undersøkte anleggene og for Homsland ble en noe nærmere datering forsøkt koblet til spesifikke samfunnsendringer som framveksten av det tidlige og utviklingen av det "modne" leilendingsvesenet. Disse svake koblingene ga en positiv respons i forhold til de andre kriteriene.

Med hensyn til navnematerialet viser det seg i hovedsak at gårdsanleggene med land-navn plasserer seg i gruppen av "store" ødegårder, mens gruppen av anlegg med yngre, trolig sekundære navn, hører til de "små" ødegårdene. Navnekriteriet viste seg derfor å gi støtte til tolkningen av anleggenes status.

Arbeidet med hovedoppgaven har vist at det lar seg gjøre å dele inn ødegårdene etter størrelse og etter sentral eller marginal plassering. Skriftlige kilder om ødegårdene har vært til liten hjelp for å definere bosetningsenhetene som husmannsplasser, leilendingsbruk eller selvstendige gårdsbruk. Homsland danner her et unntak. Navnematerialet og datering har kunnet være med på å indikere to typer bosetninger med henblikk på status, det samme bildet som ødegårdenes størrelse gir.

Middelalder på landsbygda har vært et lite prioritert emne innen arkeologisk forskning, men har kommet mer fram i lyset de senere år (Lurekalven, Høybøen og prosjektet "Den tradisjonelle vestlandsgården som kulturbiologisk system"). I disse tilfellene er det større gårder som er undersøkt, der skriftlige kilder blir benyttet i større grad, eller gårdene har vært i bruk helt opp i vår tid og er det delvis fremdeles. Mye av vekten blir lagt på utnyttelsen av kulturlandskapet, med mindre vekt på de sosiale aspektene ved gårdene. De mindre bosetningsenhetene, de lavere "skjulte" sosiale gruppene faller også utenfor. Jeg har forsøkt å sette søkelyset på disse, og har trukket dem fram gjennom en rekke konkrete eksempler. Et

videre arbeid med disse må innbefatte flere arkeologiske utgravninger, kartlegging og diskusjon av ødegårder og gårder innenfor avgrensede områder, både ved hjelp av arkeologer og historikere. Det bør også gripes fatt i "nye" definisjoner av sosiale grupper i samfunnet, slik Iversens arbeider er et godt eksempel på.

LITTERATURLISTE

Forkortelser

AmS (Arkeologisk museum i Stavanger).

AmS top.ark. (topografisk arkiv ved AmS).

DN (Diplomatarium Norvegicum).

KLNM (Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid). 1956-1978. Malmö.

NAR (Norwegian Archaeological Review). 1968-. Oslo.

SMÅ (Stavanger Museums Årbok).

Arneson, Søren 1939. Gards- og ættesoga for Gjestal. *Jærens gards- og ættesoga I*.

Aurenes, Ola 1952. *Høylands gards- og ættesoge 1500-1900*.

Aurenes, Ola og Roald Undheim 1973. *Time gards- og ættesoge*. Time kommune 1973.

Austrumdal, Sem 1986/1932. *Bjerkreim (tenxardalr): Skipreida, herad og kyrkjesokn*. Nypublisering av bok fra 1932. Bjerkreim.

Austrumdal, Sem 1938. Ból-tal i Rogaland. Landskyld-studier yver tid-bolken 1300-1838. *Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II. Hist.-Filos. klasse. 1938. No. 8*.

Bakka, Tryggve og Odmund Møllerop 1964. Stedsnavn og arkeologi i Rogaland. *SMÅ 1963*, s 15-76.

Benedictow, Ole Jørgen 1993. *The Medieval Demographic System of the Nordic Countries*. Middelalderforlaget, Oslo.

Berner Eikeland, I. 1963. *Registreringsrapport Ørland*. AmS top.ark.

Bjørkvik, Halvard 1957. Bonde. *KLNM 2*, s 89-95.

Bjørkvik, Halvard 1965. Leiglending. *KLNM 10*, s 460-462.

Dahl, Roar 1994. *Husmannsvesenet i Etne på 1800-tallet. Lokal tilpasning og lokalt mangfold*. Upublisert hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen våren 1994.

Diplomatarium Norvegicum

Dufva, Per Svein 1981. Finnøys historie ca. 1200-1660. *Fra Haug ok Heidni nr. 2, 1981*, s 237-248.

Dyrvik, Ståle 1987. Sosial differensiering. *Fra Vistehola til Ekofisk I*, s 236-245. Universitetsforlaget, Oslo.

Espedal, Odd 1969. *Registreringsrapport, Bjellandsøyane*. AmS top.ark.

- Fladby, Rolf og Jørn Sandnes (red.) 1979. *På leiting etter den eldste garden*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Forsberg, Anders 1996. *Fosfatkartering Lyngaland*. Rapport under arbeid.
- Gjøstein Resi, Heid 1966. *Registreringsrapport, Fodnabergheiå*. AmS top.ark.
- Gustafson, Gabriel 1891-1893. *Dagbøker fra reiser/undersøkelser på Jæren*. AmS top.ark.
- Hagen, Anders 1953. Studier i jernalderens gårdssamfunn. *Universitetets Oldsaksamlings skrifter 4*. Oslo.
- Helle, Knut 1987. Da Rogaland var Rygjafylket. *Fra Vistehola til Ekofisk I*, s 75-138. Universitetsforlaget, Oslo.
- Helle, Knut 1995. Under kirke og kongemakt 1130-1350. *Aschehougs Norgeshistorie III*. Oslo.
- Helliesen, Tor 1898-1913. Registreringer i Rogaland. *SMÅ 1898-1913*.
- Henriksen, Ronny 1994. *Gårds- og bosetningsutvikling i Sørvest- og Øst-Norge. Funksjonalisme og modellbruk i norsk arkeologisk gårdsforskning*. Upublisert hovedoppgave i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo våren 1994.
- Heskestad, Peder 1957. *Innberetning om undersøkelse av Fodna-Mossige*, og tegning. AmS top.ark.
- Holmsen, Andreas 1979. Gård, skatt og matrikkel. *Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B. LXI*. Oslo.
- Hougen, Bjørn 1947. *Fra seter til gård. Studier i norsk bosetningshistorie*. Norsk arkeologisk Selskap, Oslo.
- Hovdhaugen, Einar 1975. *Husmannstida*. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Høigård Hofseth, Ellen 1985. Det går i spinn. Forsøk på klassifikasjon av spinnehjul i Rogaland. *AmS-skrifter 11*, s 33-61.
- Haavaldsen, Per 1984. Den bosetningsarkeologiske forskningstradisjon i Norge. En forskningshistorisk skisse. *Viking XLVII*, s 165-182.
- Iversen, Tore 1994. *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*. Upublisert doktorgradsavhandling i historie. Historisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Iversen, Tore 1995. Fremveksten av det norske leilendingsvesenet i middelalderen - en forklaringsskisse. *Heimen 32, nr 3*, s 169-180.
- Iversen, Tore 1996. Jordleie, patroner og klienter før høymiddelalderens leilendingsvesen i Norge. *Heimen 33, nr 2*, s 147-156.

- Johansen, Olav Sverre 1979. Jernaldergårder i Nord-Norge. I Fladbø og Sandnes (red.): *På leiting etter den eldste garden*, s 95-115. Universitetsforlaget, Oslo.
- Kaland, Sigrid H.H. 1979. Lurekalven, en lynchegård fra vikingtid/middelalder. En økonomisk studie. I Fladbø og Sandnes (red.): *På leiting etter den eldste garden*, s 71-86. Universitetsforlaget, Oslo.
- Kallhovd, Karl 1989. *Registreringsrapport, Hetland gnr 22, Sandnes*. AmS top.ark.
- Komber, Jochen 1989. Jernalderens gårdshus. En bygningsteknisk analyse. *AmS-Varia 18*.
- Kvamme, Mons 1982. *En vegetasjonshistorisk analyse av kulturlandskapets utvikling på Lurekalven, Lindås hd., Hordaland*. Upublisert hovedoppgave i spesiell botanikk til Matematisk-naturvitenskapelig embetseksamen. Botanisk institutt, Universitetet i Bergen, våren 1982.
- Lillehammer, Arnvid 1970. *Melding om den arkeologiske utgravinga på tomte Skagen 3 i Stavanger sommaren 1968*. AmS top.ark.
- Lillehammer, Arnvid 1974. Comments on *Iron Age Farms in SW-Norway*. *NAR 7, no. 1, 1974*, s 44-47.
- Lillehammer, Arnvid 1977. Godbiten. Homsland. *Fra haug ok Heidni 1977, nr 3*, s 251.
- Lillehammer, Arnvid 1985. Ei øydegrend i Bjerkreim. Seks øydegardar ved Vigesa. *Fra Haug ok Heidni 1985, nr 2*, s 202-208.
- Lindanger, Birger 1975. *Jordbrukskrise i Nærbø i seinmellomalderen*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen, våren 1975.
- Lindanger, Birger 1980. Sola og Madla 900-1800. *Soga om Sola og Madla I*, s 187-584. Stavanger.
- Lindanger, Birger 1987a. Rogaland og den store mannauden. *Fra Vistehola til Ekofisk I*, s 142-152. Universitetsforlaget, Oslo.
- Lindanger, Birger 1987b. Attrydding 1520-1660. *Fra Vistehola til Ekofisk I*, s 153-164. Universitetsforlaget, Oslo.
- Lunden, Kåre 1976. Norge under Sverre-ætten. *Cappelens Norgeshistorie III*.
- Lærum, Ole Didrik og Nils Georg Brekke 1990. *Røykstova - bustad gjennom tusen år*. Universitetsforlaget.
- Løken, Trond 1992. Ullandhaug sett i lys av Forsandundersøkelsene. *AmS-Småtrykk 26*, s 31-45.

Løken, Trond 1995. Landa - Fortidslandsbyen på Forsand. *Fra Haug ok Heidni nr.1, 1995*, s 3-12.

Martens, Irmelin 1973. Gamle fjellgårder fra strøkene rundt Hardangervidda. Særtrykk fra *Universitetets Oldsaksamlings årbok 1970-71*.

Molaug, Petter B. 1991. Sneller til håndtein. *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo, VIII. Dagliglivets gjenstander - del II*, s 81-112.

Myhre, Albert 1954. *Skisser og beskrivelse av Homsland*, datert 07.06.1954. AmS top.ark.

Myhre, Bjørn 1963. *Registreringsrapport og kartskisse over gårdsanlegg på Hetland*. AmS top.ark.

Myhre, Bjørn 1967. Anmeldelse av Ottar Rønneseth : "Frühgeschichte Siedlungs- und Wirtschaftsformen in südwestlichen Norwegen" 1966. *SMÅ 1966*, s 53-96.

Myhre, Bjørn 1968. *Registreringsrapport, Homsland*. AmS top.ark.

Myhre, Bjørn 1972. Funn, fornminner og ødegårder. Jernalderens bosetning i Høyland Fjellbygd. *Stavanger Museums skrifter 7*.

Myhre, Bjørn 1974a. Iron Age Farms in Southwest Norway - The development of the Agrarian Landscape on Jæren. *NAR 7, no 1, 1974*, s 39-83 (med kommentarer).

Myhre, Bjørn 1974b. *Innberetning om prøvegravning på Auamotland 4/4-1974*. AmS top.ark.

Myhre, Bjørn 1974c. *Innberetning om befarig på ødegården Bjellandsøyno, Bjelland, Sokndal 9/4-1974*. AmS top.ark.

Myhre, Bjørn 1978. Agrarian Development, Settlement History, and Social Organization in Southwest Norway in the Iron age. I Kristiansen, Kristian & Carsten Paludan-Müller (red): *New Directions in Scandinavian Archaeology. Studies in Scandinavian prehistory and early history 1. The National Museum of Denmark*, s 224-271.

Myhre, Bjørn 1980. Gårdsanlegget på Ullandhaug I. *AmS-skrifter 4*.

Myhre, Bjørn 1982a. Synspunkter på huskonstruksjon i sørvestnorske gårdshus fra jernalder og middelalder. *AmS-Skrifter 7*, s 98-118.

Myhre, Bjørn 1982b. Bolighusets utvikling fra jernalder til middelalder i Sørvest-Norge. *AmS-Skrifter 7*, s 195-217.

Myhre, Bjørn 1983. Beregning av folketall på Jæren i yngre romertid og folkevandringstid. I Gudmundur Olafsson (red.): Hus, gård och bebyggelse. *Føredrag från det XVI nordiska arkeologmötet, Island 1982*, s 147-164. Reykjavik.

Myhre, Bjørn 1984. Bosetning og gårdsnavn på Jæren. *NORNA-Rapporter 26*, s 169-198.

- Myhre, Bjørn 1985. Arable Fields and Farm Structure. *Archaeology and Environment* 4, s 69-82.
- Myhre, Bjørn 1990. Hvor gamle er gårdsgrensene? *NORNA-Rapporter* 43, s 125-134.
- Myhre, Bjørn 1993. Rogaland forut for Hafrsfjordslaget. I Marit S.Vea (red.): *Rikssamlingen og Harald Hårfagre*. Historisk seminar, Karmøy 10. og 11. juni 1993, s 41-64.
- Myking, John Ragnar 1973. *Jordbrukskrise og busetnad i Lindås skipreide i seinmellomalderen*. Upublisert hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen, høsten 1973.
- Myrvoll Lossius, Siri 1977. Kleberkarmaterialet fra Borgund. *Arkeologiske avhandlinger 1*. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Møllerop, Odmund 1953. *Innberetning om fortsettelse av gravning av gårdsanlegg i Hanabergshagen av Ødemotland, juni-juli 1953*. AmS top.ark.
- Møllerop, Odmund 1959. Tilsvar i Ottar Rønneseth: Nokre merknader til Odmund J. Møllerop: Gård og gårdssamfunn i eldre jernalder. Med tilsvar fra Odmund J. Møllerop. *SMÅ* 1958, s 81-83.
- Møllerop, Odmund 1960. Lyngaland. *Fra Haug ok Heidni nr 2/3, 1960*, s 15-17.
- Møllerop, Odmund 1992/1958. Gård og gårdssamfunn i eldre jernalder. *Arkeologi, vern og museum. AmS-Varia* 19, s 41-74. (Nyopptrykk av artikkel fra *SMÅ* 1957, s 21-54).
- Nordgaard, O. 1908. Træk av fiskeriets utvikling i Norge. *Det Kgl. Norske Videnskabers Selskabs Skrifter* 1908 No. 1. Trondhjem.
- Norwegian Archaeological Review.*
- Næss, Jenny-Rita 1969. Arkeologenes feltsesong 1969 i Rogaland. *Fra Haug ok Heidni nr 3-4, 1969*, s 255-280.
- Opedal, Arnfrid 1994. Homslands lange bosetningshistorie. *Fra Haug ok Heidni nr 3, 1994*, s 19-22.
- Petersen, Jan 1933. Gamle gårdsanlegg i Rogaland I. *Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter* XXIII.
- Petersen, Jan 1934. *Innberetning om reise til Gjestal 14/9-34*. AmS top.ark.
- Petersen, Jan 1936. Gamle gårdsanlegg i Rogaland II. *Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter* XXXI.
- Petersen, Jan 1944. De gamle ødegårdene i Rogaland. *SMÅ* 1942-43, s 38-55.
- Petersen, Jan 1950. *Innberetning om påbegynt utgravning av hustuft på Hanabergshagen av Ødemotland 1-6/7-1950*. AmS top.ark.

- Petersen, Jan 1951a. Vikingetidens redskaper. *Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse. 1951. No.4.*
- Petersen, Jan 1951b. *Innberetning om utgravning av hustuft på Hanabergshagen av Ødemotland 1/7-7/7-1950 og 5/7-14/7-1951.* AmS top.ark.
- Petersen, Jan 1952. Forhistoriske gårdsanlegg i Rogaland. Undersøkelser gjennom 25 år. *SMÅ 1951*, s 12-31.
- Provan, Donald 1973a. Hva gjorde de med kumøkk i folkevandringstiden? En mulig forklaring fra Lyngaland. *Fra Haug ok Heidni nr. 4, 1973*, s 65-67.
- Provan, Donald M. J. 1973b. The Soils of an Iron Age Farm Site - Bjellansøynæ, SW Norway. *NAR 6, no. 1, 1973*, s 30-41.
- Provan, Donald 1974. *Jordmonnet på ødegården Lyngaland av Sæland, Time, Rogaland, 17.07.1974.* Rapport. AmS top.ark.
- Randers, Kjersti 1981. *Høybøen - en ødegård på Sotra. En undersøkelse av bruksperioder og erverv basert på bosetningsspor fra eldre jernalder og middelalder.* Upublisert magistergradsavhandling i nordisk arkeologi, Universitetet i Bergen, vinter 1981.
- Rygh, Oluf 1885. *Norske Oldsager.* Christiania.
- Rygh, Oluf 1915. *Norske gaardnavne. Stavanger Amt.* Kristiania.
- Rønneseth, Ottar 1955. Nokre problem frå gardssamfunnet på Jæren. *Heimen X*, s 150-179.
- Rønneseth, Ottar 1959. Nokre merknader til Odmund J. Møllerop: Gård og gårdssamfunn i eldre jernalder (SM Årb. 1957). Med tilsvar fra Odmund J. Møllerop. *SMÅ 1958*, s 79-83.
- Rønneseth, Ottar 1960. Arkeologiske merknader til ein jordbrukshistorisk studie. *Heimen XI*, s 473-490.
- Rønneseth, Ottar 1961. Gard og gardssamfunn i eldre jernalder. *Heimen XII*, s 15-32.
- Rønneseth, Ottar 1963. Gard og grense - vald og voll. *Frå bygd og by i Rogaland 10*, s 81-103.
- Rønneseth, Ottar 1965. Gard og grense - vald og voll. *Frå bygd og by i Rogaland 12*, s 81-98.
- Rønneseth, Ottar 1966a. Frühgeschichtliche Siedlungs- und Wirtschaftsformen in südwestlichen Norwegen. *Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 6.*
- Rønneseth, Ottar 1966b. Grend og grense - vald og voll. *Frå bygd og by i Rogaland 13*, s 78-111.
- Rønneseth, Ottar 1968. Das Zentrum der ältesten Mühlsteinindustrie in Norwegen. I: *Studien zur europäischen Vor und Frühgeschichte*, s 241-252. Neumünster.

Rønneseth, Ottar 1969. Noen hovedproblem i norsk agrarhistorie. Et debattinnlegg. *Ætt og heim 1969*, s 54-77.

Rønneseth, Ottar 1974. "Gard" und Einfriedigung. Entwicklungsphasen der Agrarlandschaft Jærens. *Geografiska Annaler Ser. B. Special Issue 2*.

Rønneseth, Ottar 1981. Den jærseke garden. Framvekst, vidareutvikling og oppløysing. *Jærboka III*, s 99-124.

Sandnes, Jørn 1968. Garder, bruk og folketall i høgmiddelalderen. *Historisk tidsskrift 47*, s 261-292.

Sandnes, Jørn og Ola Stemshaug 1976. *Norsk stadnamleksikon*. Det norske Samlaget.

Sandnes, Jørn og Helge Salvesen 1978. *Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*. Universitetsforlaget.

Skappel, Simen 1979/1922. Om husmandsvæsenet i Norge. Dets oprindelse og utvikling. *Videnskapsselskapets skrifter. II. Hist.-Filos. Klasse 1922. No. 4*. Fotografisk opptrykk av bok utgitt i 1922. Universitetsbokhandelen, Blindern 1979.

Stavanger museums Årbok.

Snorres kongesagaer/Heimskringla. Den Norske Bokklubben 1979.

Sporrong, Ulf 1974. Comments on *Iron Age Farms in SW-Norway*. *NAR 7, No. 1, 1974*, s 58-63.

Stigum, Hilmar 1964. Kvernstein og kvernsteinsbrytning. *KLNM 9*, s 553-554.

Særheim, Inge 1985. *Stadnamn fortel historie. Om namngjeving, mamnebruk og opplysningar i stadnamn*. Universitetsforlaget.

Særheim, Inge 1993. *Gardsnamn og busetjingsutvikling*. Manuskript.

Vinsrygg, Synnøve 1974. Problemstillingar omkring grav og gravfelt, gard og bygd i Noreg i jernalderen. *SMÅ 1973*, s 37- 50.

Weber, Birthe 1984. "I Hardanger er Querneberg og Helleberg... og Helleerne, det er tyndhugne Steene, bruger man til at bage det tynde Brød Fladbrød paa..." *Viking XLVII*, s 149-160.

Østrem, Nils Olav 1989. *Husmannstid. Ei undersøking av plasskipnaden i Skjold og Vats ca. 1800-1920*. Upublisert hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen våren 1989.

Øye Sølvsberg, Ingvild 1976. *Driftsmåter i vestnorsk jordbruk ca. 600-1350*. Universitetsforlaget, Oslo.

APPENDIX

OPPLYSNINGER OM ØDEGÅRDENE, LITTERATUR OG FUNN

Under hver ødegård står opplysninger om hvilken gård, gårdsnummer og kommune den ligger under, samt ødegårdens flyfotoregistreringsnummer og fornminnenummer der dette finnes.

Trykt litteratur nevnes, både den som er referert i hovedteksten og annen trykt litteratur som dreier seg direkte om den enkelte ødegård. Ikke trykte kilder som er brukt som referanser i diskusjonen om ødegårdene tas også med.

Funnene er tidligere publisert og det henvises til hvor de er publisert først i hver funnliste. I funnlisten nevnes alle funnene fra den aktuelle tuften. Det legges imidlertid mest vekt på de funnene som er brukt som dateringsgrunnlag og på hvilken basis disse er datert.

Forkortelser:

e.ja. : eldre jernalder

y.rom.t. : yngre romertid

y.ja. : yngre jernalder

vt. : vikingtid

y.vt. : yngre vikingtid

ma. : middelalder

1) LYNGALAND (HOMSI)

Sæland gnr 43, Time kommune.

Flyfoto reg.nr. 514 F14 R20

Trykt litteratur:

Aurenes og Undheim 1973:379

Hagen 1953: spesielt 120-124

Helliesen 1913:8-9 (nr 24-38)

Myhre 1972:180, 1980:125, 237-239, 291-297, 1985:73

Møllerop 1960

Petersen 1933:114, 1936:37-58 og plansjer, 1944:43-44

Provan 1973a

Rønneseth 1966a:42-43, 1974:78-81

Upubliserte refererte kilder:

Forsberg 1996

Provan 1974

Funnliste: Petersen 1936

S 6170: den minste tufta, tuft 2, datering: yngre romertid/folkevandringstid

S 4931: den lengste tufta, tuft 1, rom 1 og 2 og S 6030, tuft 1, rom 3-5 og siderom: yngre romertid/folkevandringstid og eldre middelalder.

S 4931

- a) Spinnehjul (e.ja.)
- b) Beltestein av type R155 (e.ja.)
- c) 1746 leirkarstykker (e.ja.)
- d) Leirestykker (uviss dat.)
- e) Bryne (e.ja. eller vt./ma. (Myhre 1980:125 og figur 157, Petersen 1936:54))
- f) Skiferbryne (vt./ma. (Myhre 1980:125 og figur 157, Petersen 1936:54))
- g) Bryne (e.ja. eller vt./ma. (Myhre 1980:125 og figur 157, Petersen 1936:54))
- h) Rullestein med slitespor (uviss dat.)
- i) Stykke av slepet stein (uviss dat.)
- k) 4 flintstykker (uviss dat.)
- l) Jernslag (ja.-ma.) og leireklumper (uviss dat.)
- m) Trekullbiter (ikke datert)
- n) Stykke av kvernstein (y.rom.t.-ma.)

S 6030

- a) Flatt spinnehjul av sandstein (vanlig type i middelalder (Høigård Hofseth 1985:37, Molaug1991:102ff))
- b) Spinnehjul (e.ja.)
- c) Flatt spinnehjul av leire (usikker typologi, mulig ma.)
- d) Bryne (e.ja.)
- e) Brynestykke (e.ja.)
- f) Bryne (e.ja.)
- g) Bryne (e.ja.)
- h) Knusestein (uviss dat.)
- i) Knusestein (uviss dat.)
- k) Sylformet skiferredskap (uviss dat.)
- l) 1752 leirkarstykker (e.ja.)
- m) Slagg (ja.-ma.)
- n) Stykker av jernnagler, stifter og beslag (ja.-ma.)
- o) Brente leirestykker (uviss dat.)
- p) 2 stykker av baksteheller (1050-1550 (Weber 1984))
- q) Brente bein (ikke datert)
- r) Brente hasselnøttskall (ikke datert)
- s) Pilespiss av flint, garnstype (A-pil, yngre steinalder)
- t) Flintstykker, derav 1 ildflint (uviss dat.)
- u) Stykke av rullestein med slitespor (uviss dat.)
- v) Avslått stein med slitespor (uviss dat.)
- w) En halv overstein til kvernstein (y.rom.t.-ma.)
- x) Stykke av understein til kornknusing (sannsynligvis e.ja.)

- y) Stykke av understein til kornknusing (sannsynligvis e.ja.)
- z) Bergkrystallstykke (uviss dat.)
- æ) Rullestein med slitespor (uviss dat.)
- æ) Jernredskap/huggjern (trolig av yngre dato)

2) HANALAND

Re gnr 3, Time kommune.

Flyfoto reg.nr. 514 F6 R5, fornminnenr. R11210003007

Trykt litteratur:

Helliesen 1909:8 (nr 31)

Myhre 1972:169, 1980:122, 125, 348-350

Petersen 1933:114, 1936:81-86 og plansjer, 1944:46

Rønneseth 1974:178

Upubliserte refererte kilder:

Gustafson 1891-1893

Funnliste: Petersen 1936

Museumsnr. S 6280

S 6280 (tuft 1 og sør for tuftene (c))

- a) 11 leirkarstykker (e.ja.)
- b) Overkantstykke av leirkar med grønnlig glasur (12-1300-tallet (muntlig opplysning v/Bjørn Myhre))
- c) Flatt spinnehjul, funnet sør for tuftene (vanlig type i middelalder (Høigård Hofseth 1985:37, Molaug1991:102ff))
- d) Stykke av kole av kleber (y.ja./ma. (Myhre 1980:125))
- e) 4 stykker av skiferbryner (vt./ma. (Petersen 1951a:251f))
- f) Bakstehellefragmenter (1050-1550 (Weber 1984))
- h) Stykke av overstein til kvernstein (mulig ma., skiller seg fra kvernsteinene i tuftene fra e.ja. i Rogaland)
- i) Stykke av kvernstein (y.rom.t.-ma.)
- k) Stein med innboret hull (uviss dat.)
- l) Rullestein med slitespor (uviss dat.)

S 6280 (tuft 2)

f) Bakstehellefragmenter (1050-1550 (Weber 1984))

g) Kvernstein, overstein (mulig ma., skiller seg fra kvernsteinene i tuftene fra e.ja. i Rogaland)

3) HANABERGSHAGEN

Auda-Motland gnr 18 og Kvia gnr 19, Hå kommune.
Flyfoto reg.nr. 8570 C9 R44.

Trykt litteratur:

Lindanger 1975

Myhre 1967:spesielt 58-59

Møllerop 1992/1958:62-63 , 1959

Rønneseth 1955:160-161, 173, 1959:81, 1960:487-490, 1961:22, 1966a:62-65, 1974:111-114, 1981:110

SMÅ 1950, 1951, 1953

Upubliserte refererte kilder:

Myhre 1974b

Møllerop 1953

Petersen 1950, 1951b

Funnliste: SMÅ 1953

Museumsnr. S 7698 og S 7810 (den lengste tufta, yngre romertid/folkevandringstid), S 7941 (den minste tufta, mulig yngre jernalder/tidlig middelalder).

S 7941

- a) Lite leirkarstykke (uviss dat.)
- b) Jernslag (ja.-ma.)
- c) Slagg og brent leire, sannsynligvis fra blesterforing (ja.-ma.)
- d) Trekull (ikke datert)
- e) En halv kvernstein (y.rom.t.-ma.)
- f) Flintstykker (kan stamme fra steinalderbosetning på stedet)

4) BIRKELANDSTØLEN

Birkjeland gnr 52, Bjerkreim kommune.
Flyfoto reg.nr. 4218 B4 R1.

Trykt litteratur:

Hougen 1947:273

Myhre 1980:122, 347-348

Petersen 1933:111, 1936:71-80 og plansjer, 1944:42

Funnliste: Petersen 1936

Museumsnr. S 6173 (tuft 1) og S 6174 (tuft 2).

S 6173 (tuft 1)

- a) Glassperle (midten av det 10.årh. (Petersen 1936:75))
- b) 6 kleberkarskår (vt./ma. (Myhre 1980:122))
- c) Liten rund skive av kleber (uviss dat.)
- d) 2 keramikkskår (vt./ma. (Myhre 1980:122))
- e) Jernstykker, bla. nagle og rester av beslag (ja.-ma.)
- f) 2 slaggstykker (ja.-ma.)
- g) 2 flintstykker (uviss dat.)
- h) Trekull (bjørk, ikke datert)
- i) En halv glassperle (vt. (Petersen 1936:76))

S 6174 (tuft 2)

- a) 4 fragmenter fra klebergryte, B-kar (1000-tallet til midten av 1300-tallet (Myrvoll Lossius 1977:22, 53))
- b) Et keramikkskår (vt./ma. (Myhre 1980:122))
- c) Del av nålebryne (vt./ma. (Petersen 1951a:251f))
- d) Tange av kniv. (vt./ma. (Myhre 1980:122))
- e) Mulig skiferbryne (vt./ma. (Petersen 1951a:251f))
- f) 2 tilhugne runde, flate steiner (uviss dat.)
- g) 2 flintstykker (uviss dat.)
- h) Trekull (bjørk og furu, ikke datert)
- i) Bjørkenever (ikke datert)

5) BIRKELAND AV STORE EIGE

Eige Store gnr 52, Eigersund kommune.

Flyfoto reg.nr. 1891 E10 R5, fornminnenr. R11010052005.

Trykt litteratur:

Austrumdal 1938:30

Hagen 1953: spesielt 129-131

Myhre 1980:122, 268-272, 339-342

Petersen 1933:5-16 og plansjer

Funnliste: Petersen 1933

Museumsnr. S 4787 (tuft 4), S 4789 (tuft 1), S 4899 (tuft 5), S 4900 (tuft 2), S 5790 (tuft 3).

Tuft 1-3: folkevandringstid

Tuft 4-5: høymiddelalder

S 4787 (tuft 4)

- a) Jernhakke (nyere tid)
- b) Jernstift (ja.-ma.)
- c) Klinksaum av jern (ja.-ma.)

- d) Jernfragmenter (ja.-ma.)
- e) Jernslag (ja.-ma.)
- f) 12 fragment av 4-10 ulike baksteheller (1050-1550 (Weber 1984))
- g) 2 fragment av et kleberkar type A (1000-tallet til midten av 1300-tallet (Myrvoll Lossius 1977:19ff, 53))
- h) Et halvt fiskesøkke med fure (samme type i bruk fra steinalder til nyere tid (Nordgaard 1908))
- i) Skiferbryne (y.vt./ma. (Petersen 1951a:251ff))
- k) Skiferbryne (y.vt./ma. (Petersen 1951a:251ff))
- l) Skiferbryne (y.vt./ma. (Petersen 1951a:251ff))
- m) Skiferbryne (y.vt./ma. (Petersen 1951a:251ff))
- n) Avbrukket stein med glasur i overflaten (uviss dat.)
- o) Rund skiveformet stein (uviss dat.)
- p) 4 deler av ulike kvernsteiner (y.rom.t.-ma.)
- q) Flintstykke (uviss dat.)
- r) Brente bein og trekull (ikke datert)

S 4899 (tuft 5)

- a) 4 leirkarskår (ma. (Myhre 1980:122))
- b) flatt spinnehjul av kleber (vanlig type i ma. (Høigård Hofseth 1985:37, Molaug 1991:102ff))
- c) Skiferbryne (y.vt./ma. (Petersen 1951a:251ff))
- d) Skiferbryne (y.vt./ma. (Petersen 1951a:251ff))
- e) Skiferbryne (y.vt./ma. (Petersen 1951a:251ff))
- f) Skiferbryne (y.vt./ma. (Petersen 1951a:251ff))
- g) Stort søkke med fure på langs (samme type i bruk fra steinalder til nyere tid (Nordgaard 1908))
- h) 16 fragmenter av 5-10 ulike baksteheller (1050-1550 (Weber 1984))
- i) Brent leirestykke (uviss dat.)
- k) Slagg (ja.-ma.)
- l) Brent bein og trekull (ikke datert)

6) FODNA-MOSSIGE

Mossige gnr 60 og Tjensvoll gnr 61, Time kommune.
Flyfoto reg.nr. 514 G12 R4.

Trykt litteratur:

Aurenes og Undheim 1973:314, 332
Myhre 1980:125
Rønneseth 1974:166-167
SMÅ 1957:14

Upubliserte refererte kilder:

Heskestad 1957

Funnliste: SMÅ 1957:14

Museumsnr. S 8410

S 8410

- a) 30-35 leirkarstykker og leirklining (e.ja.)
- b) 6 kleberkarskår, hvorav et skår med påsittende øre fra et A-kar og 3 skår fra et annet A-kar (1000-tallet til 1350 (Myrvoll Lossius 1977:19ff, 53))
- c) Jernstykker, bla. nagler og spiker (ja.-ma.)
- d) 5 jernslaggstykker (ja.-ma.)
- e) 3 leireklumper (uviss dat.)
- f) 6 stykker av skiferbryner, et har et lite, påbegynt hull i den ene enden (y.vt./ma. (Petersen 1951a:251ff))
- g) 3 bakstehellefragmenter (1050-1550 (Weber 1984))
- h) Bark og never (ikke datert)
- i) Brente bein (ikke datert)
- k) Trekull (ikke datert)
- l) Liten strandstein med bruksspor (uviss dat.)
- m) Underligger for kornknusing (trolig e.ja.)
- n) Del av overstein til kvernstein (y.rom.t.-ma.)
- o) Nøtteskall (ikke datert)

7) HOMS LAND

Eidland gnr 2, Gjesdal kommune.

Flyfoto reg.nr. 514 F18 R1

Trykt litteratur:

Austrumdal 1938:39

Diplomatarium Norvegicum II, nr 718 og nr 895

Diplomatarium Norvegicum IV, nr 1002 og nr 1003

Lillehammer 1977

Myhre 1972:170-171

Opedal 1994

Rygh 1915:155, 161

Upubliserte refererte kilder:

Myhre 1954

Myhre 1968

Petersen 1934

8) BJELLANDSØYNO

Bjelland gnr 107, Sokndal kommune.
Flyfoto reg.nr. 3305 E6 R1, fornminnenr. R11110107001

Trykt litteratur:

Myhre 1985:73-75
Næss 1969:257
Provan 1973b

Upubliserte refererte kilder:

Berner Eikeland 1963
Espedal 1969
Myhre 1974c

9) UADAL

Vigeså gnr 33, Bjerkreim kommune.
Flyfoto reg.nr. 4218 F10 R1

Trykt litteratur:

Austrumdal 1986:253
Petersen 1933:39, 111
Rygh 1915:53
Lillehammer 1985:204-205

10) "ØSTRIMB" AV HETLAND

Hetland gnr 22, Sandnes kommune.
Flyfoto reg. nr. 2186 O8 R1.

Trykt litteratur:

Aurenes 1952:188
Helliesen 1904:71, nr 1-7
Myhre 1972:52-54
Rygh 1915:167

Upubliserte refererte kilder:

Kallhovd 1989
Myhre 1963

11) FODNABERGHEIO

Ytre Lima gnr 9, Gjesdal kommune.
Flyfotoreg.nr. 2186 N4 R1.

Upubliserte refererte kilder:
Gjøstein Resi 1966